

Издавач

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
<http://www.ffuis.edu.ba>

За издавача

Др Драга Мاستиловић

Редакција

Др Драган Марушич, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Dr 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки универзитет Шандонга, НР Кина
Dr 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички универзитет Хенана, НР Кина
Др Александар Јокић, Државни универзитет Портланд, Орегон, САД
Др Ана Филимонова, Историјски институт РАН Москва
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Вјачеслас Јурко, Универзитет Саратов, Русија
Др Владимир Владичић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драга Мастиловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Клавдија Кутнар, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Марија Летић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мирко Радић, Универзитет Галве, Шведска
Др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу, Француска
Др Бас Артс, Универзитетски колеџ у Лондону, Уједињено Краљевство
Др Владан Бартула, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Светлана Куртеш, Универзитет Мадера, Португалија
Др Светлана Стеванович, Универзитет Кемерово, Русија
Др Стилианос Ламбакис, Институт за историјска истраживања у Атини, Грчка
Др Џорџ Мано, Тенри универзитет, Јапан

Главни уредник

Др Мишо Кулић

Одговорни уредник

Др Марија Летић

Лектура и коректура

Јелена Лучић

Припрема за штампу

Јелена Лучић

Штампа

„КОРКОМЕРС“ С. Р., Источно Сарајево

ISSN 2490-3566 (print)

ISSN 2490-3701 (online)

COBISS.BH-ID 5843480

Тираж

200

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

РАДОВИ

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ
Број 20

Пале, 2019

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Јелена Максимовић¹
 Јелена Османовић²
 Универзитет у Нишу
 Филозофски факултет

УДК 37.012:371.213.3
 DOI: 10.7251/RAD1920007M
 Оригинални научни рад

ПРИСТУПИ АКЦИОНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА И ОБРАЗОВАЊУ ЗА РЕФЛЕКСИВНУ ПРАКСУ У РАЗЛИЧИТИМ ФАЗАМА КАРИЈЕРЕ НАСТАВНИКА³

У раду је спроведено тестирање знања наставника и испитивање њихових ставова о акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу, са циљем утврђивања евентуалних разлика у знањима и ставовима наставника у различитим фазама каријере. Резултати добијени на тесту знања и скали процене показују да наставници свих фаза каријере поседују солидно знање о акционим истраживањима и рефлексивној пракси, али да нове генерације наставника не поседују већа теоријска знања од искуснијих колега. Наставници почетници јесу мотивисанији за спровођење акционих истраживања од наставника из неких напреднијих фаза каријере, док, када је реч о рефлексивној пракси, не постоји битна разлика у мотивисаности. Истраживање је показало да узорни наставници најпозитивније оцењују своје способности за обављање акционих истраживања, док се најпозитивнија самопроцена, када је реч о рефлексивној пракси, опет јавља код узорних наставника, али и наставници у развоју позитивно оцењују своје способности. Посебан акценат у истраживању усмерен је на истицање спремности наставника свих фаза каријере за спровођење акционих истраживања, када њихова образовно-васпитна ситуација то захтева, а исто тако и континуирано преиспитивање властитог образовно-васпитног деловања.

Кључне речи: акционо истраживање, образовање за рефлексивну праксу, наставник, фазе каријере наставника, наставник – рефлексивни практичар

¹ jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

² jelena1993.19@gmail.com

³ Напомена: Чланак представља резултат рада на пројекту „Педагошки плурализам као основа стратегије образовања“ број 179036 (2011–2018), чију реализацију финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

УВОД

Акциона истраживања и образовање за рефлексивну праксу јесу неизоставни део савремене образовно-васпитне праксе, па се зато од наставника очекује да су претходним образовањем стекли неопходна знања која су им потребна за реализацију акционих истраживања, али и за самопроцену сопствене праксе. Поред тога је неопходно да наставници буду свесни свих добробити које акциона истраживања и редовне самопроцене праксе пружају, како би били мотивисани за њихову примену.

У овом истраживању откривамо начине на које наставници приступају акционим истраживањима, да ли поседују теоријска знања о њима и да ли их примењују, као и какав је њихов приступ рефлексивној пракси, јер су то питања која директно утичу на исходе наставе и развој компетенција код свих учесника образовног процеса.

Иако је могуће и другачије дефинисање фаза каријере наставника, током спровођења овог истраживања у виду се имала подела коју је истакао Грбовић (2013, стр. 12): (1) наставник почетник јесте приправник са ментором и ограниченим искуством који треба да полаже стручни испит, (2) наставник са квалификацијом има положен стручни испит и лиценцу за рад, (3) наставник у развоју стиче самопоуздање кроз даљи развој знања и вештина, (4) компетентан наставник активно прати дешавања у струци, искусан је, поседује самопоуздање, стално промишља о свом раду и постигнутим резултатима, ментор је наставнику приправнику, члан је тима за професионални развој, реализатор је акционих истраживања у свом одељењу, (5) узоран наставник пример је осталим колегама, има важну улогу у стручним удружењима и мрежама, члан је тима за акциона истраживања у школи и (6) наставник експерт, који је носилац виших звања попут саветника, истраживача и слично; он је тај који својим знањима и вештинама доприноси развоју и унапређивању образовног система, члан је истраживачког тима на нивоу образовног система.

Акциона истраживања су већ педесетих година почела да се користе као стратегија повећања рефлексивности наставника у Сједињеним Америчким Државама⁴ (Gore & Zeichner, 1991, p. 119), а са променом схватања улоге наставника у учионици и прихватањем њега као истраживача своје праксе акциона истраживања су све заступљенија у образовно-васпитним институцијама широм света.

⁴ Превод ауторки.

Акциона истраживања испитују услове и ефекте различитих облика социјалне акције и заснивају се на друштвеној акцији⁵ (Lewin, 1945, pp. 202–203). Када наставник покушава да реши проблем који је сам дефинисао, он тежи да схвати и ситуацију и начине да ситуацију промени⁶ (Schön, 1983, p. 134), чиме постаје најмоћнији, најтрајнији и најефикаснији агент промена у образовању⁷ (Sellars, 2012, p. 461).

Акциона истраживања омогућавају детаљнији и контекстуално осетљивији приказ онога што се дешава у школи – наставницима дају могућност да увиде из сопствене праксе уграде у вођење истраживања и тако обезбеде високу аутономију при избору истраживачке теме и начина припреме школске праксе, чиме рефлексивност наставника постаје кључна за унапређивање образовања (Јовановић и Граховац, 2015), док раније сами наставници нису могли утицати ни на један аспект истраживања, већ су имали улогу корисника добијених решења (Богнар, 2006, стр. 117). Нажалост, неки научници се и данас сусрећу са проблемом изолације акционог истраживања из формалног образовања (Vaughan, & Burnaford, 2016, p. 284).

У контексту професионалног и организационог развоја, акциона истраживања су најефикаснија када су умрежена (вертикално и хоризонтално) у целој организацији, мада се то ретко постиже; притом, акционо истраживање открива много знања заснованог на пракси које би требало да буде укључено у академски садржај „стручних“ дисциплина, као што су предавања, бизнис и новинарство, али заправо мало тога буде усвојено и објављено у академским часописима⁸ (Tripp, 2005, p. 11). Једна од главних мана ове врсте истраживања јесте опасност која се огледа у недовољној самокритичности наставника према резултатима свога деловања, због чега се акционим истраживачима препоручује да замоле другу особу да им буде критички пријатељ (стручна особа која најчешће помаже при прикупљању података, даје повратне информације о наставној пракси, саветује о могућим решењима за уочене проблеме и даје психолошку подршку) (Богнар, 2009, стр. 196–197).

Упркос недостацима ове врсте истраживања, његове користи су вишеструке, па тако и једно од истраживања спроведено у Индонезији⁹ (Yanuarti, & Treagust, 2015, p. 11) сугерише да је употреба снимака у наставној пракси корисна за развој рефлексивне праксе, док сама ре-

⁵ Превод ауторки.

⁶ Превод ауторки.

⁷ Превод ауторки.

⁸ Превод ауторки.

⁹ Превод ауторки.

флексивна пракса има утицај на побољшање наставних техника и препознавање проблема унутар праксе наставника.

Рефлексивна пракса је више од процеса самосвести у којима правимо паузу и размишљамо о ономе што се већ догодило¹⁰ (Zalipour, 2015, р. 6); она представља вештину пажљивог размишљања која помаже и наставницима и ученицима да развију вештине критичког размишљања, чиме се повећава учинак учења, што се сматра кључем на путу ка професионалном развоју (Rezaeayan, & Nikoорour, 2013, р. 9).

Рефлексија пре акције односи се на размишљање током планирања поучавања, односно акције, рефлексија током акције односи се на размишљање током спровођења акције, а рефлексија о акцији на размишљање о акцији непосредно након спроведеног часа, акције, док се рефлексија о рефлексији односи на самопроцену спровођења рефлексивне праксе (Билач, Миљковић, 2016, стр. 358–359).

Рефлексија је основни мисаони процес са сврхом или исходом, или и једним и другим, који се примењује у ситуацијама када је проблем неструктурисан или неизvestан и када не постоји очигледно решење, па се рефлексија односи на размишљање и учење¹¹ (Moon, 1999, р. 10).

Облици помоћу којих наставник у свом раду развија поједине компетенције, пре свега акционо истраживање, квалитативно истраживање и записи, омогућавају му приступ „изнутра”, а уз то прелазе границе унутар четири зида учионице, омогућавају рефлексију, професионални дијалог са другима, стварају скупове/парове подршке, чује се „глас” наставника и ствара професионална култура која омогућава обликовање интелектуалне атмосфере (Вујичић, 2007, стр. 101).

Уколико се рефлексивна пракса посматра као фактор утицаја на квалитет наставе, потребно је у истом контексту размотрити и задовољство послом учитеља, а с тим у вези: примена рефлексивне праксе, без обзира на године радног искуства учитеља, утиче на задовољство властитом учинковитошћу, професионалним сазревањем и праксом (Билач, 2015, стр. 454).

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Предмет овог истраживања јесте приступ наставника различитих фаза каријере акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу, док је циљ утврђивање разлика у знањима и ставовима наставника различитих фаза каријере о акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу.

¹⁰ Превод ауторки.

¹¹ Превод ауторки.

Задаци истраживања су: (1) Испитати теоријска знања наставника о томе шта подразумева образовање за рефлексивну праксу (шта се подразумева под рефлексijом, које су фазе рефлексije, који поступци могу подржати рефлексiju наставника, које су особине наставника – рефлексивног практичара), а шта акционо истраживање (шта се подразумева под акционим истраживањем, која је његова сврха, како се спроводи и које су карактеристике акционог истраживања у поступку реализације); (2) Испитати да ли су наставници у почетним фазама каријере мотивисанији од наставника у каснијим фазама каријере за спровођење акционих истраживања; (3) Испитати да ли су наставници у почетним фазама каријере мотивисанији од наставника у каснијим фазама каријере за спровођење рефлексивне праксе; (4) Испитати како наставници оцењују своју оспособљеност за примену акционих истраживања у њиховом професионалном раду у тренутној фази каријере; (5) Испитати како наставници оцењују сопствено образовање за рефлексивну праксу у тренутној фази каријере.

Инструменти (тест знања – Тест знања о акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу и скала процене – Скала процене о акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу), посебно су сачињени за потребе овог истраживања.

Истраживачким узорком су обухваћени наставници седам фаза каријере из четири градске школе на територији града Лесковца: „Вожд Карађорђе“, „Трајко Стаменковић“, „Петар Тасић“ и „Васа Пелагић“. Узорак је чинило 50 наставника, а истраживање је обављено у мају 2018. године. Наставници су одговоре давали индивидуално, писменим путем.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Први специфични истраживачки задатак се тицао утврђивања теоријских знања наставника различитих фаза каријере о томе шта подразумева образовање за рефлексивну праксу, а шта акционо истраживање. Ради испитивања датог истраживачког проблема коришћене су кростабулације.

Табела 1: Шта се подразумева под акционим истраживањем?

Фазе у каријери	Нетачно	Тачно	Укупно
Наставник почетник	3	5	8
Наставник са квалификацијама	8	2	10
Наставник у развоју	5	2	7
Компетентан наставник	11	7	18
Узоран наставник	1	4	5
Наставник експерт	1	1	2
Укупно	29	21	50

Највећи број наставника не зна шта се подразумева под акционим истраживањем (њих 29), док 21 наставник зна тачан одговор. Наставници са квалификацијама су показали најмањи ниво знања о томе шта су акциона истраживања, док су узорни наставници најуспешније одговорили на ово питање.

Табела 2: Акционо истраживање је средство да се обогати иначе сиромашна комуникација између васпитача, учитеља, наставника и академских истраживача и да се отклоне недостаци класичних истраживања која не дају никакву препоруку за конкретан рад?

Фазе у каријери	Нетачно	Тачно	Укупно
Наставник почетник	2	6	8
Наставник са квалификацијама	4	6	10

Наставник у развоју	0	7	7
Компетентан наставник	2	16	18
Узоран наставник	0	5	5
Наставник експерт	1	1	2
Укупно	9	41	50

Добијени резултати су показали да највећи број наставника зна да је акционо истраживање средство да се обогати иначе сиромашна комуникација између васпитача, учитеља, наставника и академских истраживача и да се отклоне недостаци класичних истраживања која не дају никакву препоруку за конкретан рад. Сви наставници у развоју и узорни наставници успешно су одговорили на ово питање. Тек половина наставника експерата је дала тачан одговор на ово питање, чиме су они категорија наставника са најмање тачних одговора на ово питање.

Табела 3: Две карактеристике које су одлика акционих истраживања

Фазе у каријери	Нетачно	Тачно	Укупно
Наставник почетник	2	6	8
Наставник са квалификацијама	7	3	10
Наставник у развоју	2	5	7
Компетентан наставник	8	10	18
Узоран наставник	3	2	5
Наставник експерт	0	2	2
Укупно	22	28	50

Резултати су показали да највећи број наставника тачно наводи две карактеристике акционих истраживања (да акциона истраживања мењају традиционалну улогу и положај истраживача и испитаника и да се изводе уз демократско учешће ученика). Сви наставници експерти (2) тачно наводе две карактеристике акционих истраживања. Наставници са квалификацијама имају најмање успеха при решавању овог питања.

Табела 4: Акциона истраживања немају јасан почетак и крај?

Фазе у каријери	Нетачно	Тачно	Укупно
Наставник почетник	2	6	8
Наставник са квалификацијама	3	7	10
Наставник у развоју	1	6	7
Компетентан наставник	7	11	18
Узоран наставник	1	4	5
Наставник експерт	0	2	2
Укупно	14	36	50

Највећи број наставника даје тачан одговор потврђујући тврдњу да акциона истраживања немају јасан почетак и крај, него се непрестано одвија процес повратног информисања и модификације. Сви наставници експерти успешно одговарају на ово питање. Најмање успешна категорија наставника при давању одговора на ово питање јесте категорија узорних наставника.

Табела 5: Особине које се сматрају пожељним код наставника – рефлексивног практичара

Фазе у каријери	Нетачно	Тачно	Укупно
Наставник почетник	3	5	8
Наставник са квалификацијама	4	6	10
Наставник у развоју	4	3	7
Компетентан наставник	13	5	18
Узоран наставник	2	3	5
Наставник експерт	0	2	2
Укупно	26	24	50

Добијени резултати су показали да највећи број наставника не зна да наведе неке особине које се сматрају пожељним код наставника – рефлексивног практичара (тенденција ка континуираном самоанализирању и самопраћењу; осетљивост за сагледавање ситуације из различитих углова; трагање за елементима добре праксе; отвореност за испробавање другачијих начина рада од устаљених; отвореност за размену искуства са колегама; спремност да на лицу места промени претходно постављени план у зависности од начина на који ученици реагују током часа; спремност да анализира уверења на којима се темеље његови поступци). Компетентни наставници имају најмање успеха при одговарању на ово питање, док су наставници експерти најуспешнији.

Табела 6: Акциона истраживања која се спроводе у школи су специфична

Фазе у каријери	Нетачно	Тачно	Укупно
Наставник почетник	1	7	8
Наставник са квалификацијама	0	10	10
Наставник у развоју	0	7	7
Компетентан наставник	2	16	18
Узоран наставник	1	4	5
Наставник експерт	0	2	2
Укупно	4	46	50

Највећи број наставника потврђује констатацију да су акциона истраживања која се спроводе у школи специфична не само у односу на друга истраживања, него и у односу на акциона истраживања која се обављају изван школе. Сви наставници експерти, наставници са квалификацијама и наставници у развоју одговарају на ово питање без иједне грешке. Компетентни наставници су категорија са најмање успеха на овом питању.

Табела 7: Поступци који могу подржати рефлексiju наставника

Фазе у каријери	Нетачно	Тачно	Укупно
Наставник почетник	4	4	8
Наставник са квалификацијама	3	7	10
Наставник у развоју	3	4	7

Компетентан наставник	8	10	18
Узоран наставник	2	3	5
Наставник експерт	0	2	2
Укупно	20	30	50

Резултати су показали да највећи број наставника тачно наводи поступке који могу подржати рефлексiju наставника. Сви наставници експерти тачно наводе поступке који могу подржати рефлексiju наставника. Тек половина наставника почетника одговара успешно на ово питање, што их чини категоријом са најмање успешних одговора.

Табела 8: Рефлексija подразумева склоност наставника да...

Фазе у каријери	Нетачно	Тачно	Укупно
Наставник почетник	3	5	8
Наставник са квалификацијама	3	7	10
Наставник у развоју	4	3	7
Компетентан наставник	7	11	18
Узоран наставник	0	5	5
Наставник експерт	1	1	2
Укупно	18	32	50

Највећи број наставника зна да рефлексивност подразумева склоност наставника ка упорном и пажљивом преиспитивању сопственог деловања у светлу свих својих знања и уверења, где преиспитивање веома

често започиње тако што наставници себи постављају питања о својим поступцима током часа, о томе због чега су баш тако поступили, о реакцијама и осећањима ученика и родитеља, о сопственим осећањима и слично. Сви узорни наставници знају шта се подразумева под рефлексijом наставника. Наставници у развоју имају најмање успеха при одговарању на наведено питање.

На основу резултата добијених истраживањем, можемо рећи да смо утврдили да наставници свих фаза каријере поседују задовољавајући ниво теоријског знања о акционим истраживањима и рефлексивној пракси, али да наставници у ранијим фазама каријере не поседују већа теоријска знања од искуснијих колега, како се хипотезом претпоставило.

Други специфични истраживачки задатак се тицао утврђивања статистички значајних разлика у мотивисаности наставника за спровођење акционих истраживања с обзиром на фазу каријере наставника. Са циљем испитивања датог истраживачког проблема рађена је анализа варијансе.

Табела 9: Мотивисаност наставника за спровођење акционих истраживања с обзиром на фазу каријере (анализа варијансе)

			Сума квадрата	F	df	p
1.	У својој пракси реализујем акциона истраживања	Између гр.	8.306	1.351	5	0.261
		Унутар гр.	54.114		44	
		Укупно	62.420		49	
3.	Мотивисан/а сам за спровођење акционих истраживања	Између гр.	2.865	0.582	5	0.713
		Унутар гр.	43.315		44	
		Укупно	46.180		49	

5.	Сматрам да се примена акционих истраживања одражава на квалитет наставе	Између гр.	8.816	3.479	5	0.010*
		Унутар гр.	22.304		44	
		Укупно	31.120		49	

*Разлика је статистички значајна на нивоу $p < 0.05$

Из табеле се види да постоје статистички значајне разлике у процени наставника да се примена акционих истраживања одражава на квалитет наставе ($F_{(49)} = 3.479$, $p < 0.05$), с обзиром на фазу каријере наставника.

Табела 10: Мотивисаности наставника за спровођење акционих истраживања с обзиром на фазу каријере наставника (post hoc тест)

	(И) Ниво категорије фазе каријере	(Ј) Ниво категорије фазе каријере	AS Разлика (И-Ј)	p
5. Сматрам да се примена акционих истраживања одражава на квалитет наставе	Наставник почетник	Наставник са квалификацијама	1.125	0.002**
	Наставник са квалификацијама	Наставник у развоју	-1.214	0.001**
	Наставник са квалификацијама	Компетентан наставник	-0.833	0.005**

**Разлика је статистички значајна на нивоу $p < 0.01$

Наставници почетници, наставници у развоју и компетентни наставници, у поређењу са наставницима са квалификацијама, више се слажу са тврдњом да се примена акционих истраживања одражава на квалитет наставе. Самим тим, није потврђена наша хипотеза да су наставници у ранијим фазама каријере, а нарочито наставници почетници

и наставници са квалификацијом, више заинтересовани за спровођење акционих истраживања.

Трећи специфични истраживачки задатак се тичао утврђивања статистички значајних разлика у мотивисаности наставника за спровођење рефлексивне праксе с обзиром на фазу каријере наставника. Са циљем испитивања датог истраживачког проблема рађена је анализа варијансе.

Табела 11: Разлике у мотивисаности наставника за спровођење рефлексивне праксе с обзиром на фазу каријере наставника (анализа варијансе)

			Сума квадрата	F	df	p
2.	У својој пракси примењујем рефлексивну праксу	Између гр.	2.709	0.761	5	0.583
		Унутар гр.	31.311		44	
		Укупно	34.020		49	
4.	Мотивисан/а сам за примену рефлексивне праксе	Између гр.	8.852	2.148	5	0.077
		Унутар гр.	36.268		44	
		Укупно	45.120		49	
6.	Сматрам да се примена рефлексije одражава на наставников професионални рад	Између гр.	7.511	2.168	5	0.075
		Унутар гр.	30.489		44	
		Укупно	38.000		49	

Резултати истраживања су показали да нису утврђене статистички значајне разлике у мотивисаности наставника за спровођење рефлексивне праксе с обзиром на фазу каријере наставника, чиме почетна хипотеза да су наставници у почетним фазама каријере мотивисанији од наставника у каснијим фазама каријере за спровођење рефлексивне праксе није потврђена.

Четврти специфични истраживачки задатак се тицао утврђивања статистички значајних разлика у вези са питањем како наставници оцењују своју оспособљеност за примену акционих истраживања у свом професионалном раду у тренутној фази каријере. Са циљем испитивања датог истраживачког проблема рађена је анализа варијансе.

Табела 12: Процена сопствене оспособљености за примену акционих истраживања с обзиром на фазу каријере наставника (анализа варијансе)

			Сума квадрата	F	Df	p
7.	Ниво властите оспособљености за примену акционих истраживања сматрам задовољавајућим.	Између гр.	2.586	1.283	5	0.288
		Унутар гр.	17.734		44	
		Укупно	20.320		49	
9.	Планирам спровођење акционих истраживања и у будућем професионалном раду.	Између гр.	6.166	2.780	5	0.029*
		Унутар гр.	19.514		44	
		Укупно	25.680		49	

*Разлика је статистички значајна на нивоу $p < 0.05$

Из табеле се примећује да постоје статистички значајне разлике у намери наставника да спроводи акциона истраживања и у будућем професионалном раду ($F_{(49)} = 2.780$, $p < 0.05$), с обзиром на фазу каријере наставника.

Табела 13: Процена сопствене оспособљености за примену акционих истраживања с обзиром на фазу каријере наставника (post hoc тест)

	(И) Ниво категорије фазе каријере	(Ј) Ниво категорије фазе каријере	AS разлика (И-Ј)	p
9. Планирам спровођење акционих истраживања и у будућем професионалном раду.	Наставник са квалификацијама	Наставник у развоју	-0.871	0.011*
	Наставник са квалификацијама	Узоран наставник	-0.900	0.018*
	Наставник у развоју	Компетентан наставник	0.738	0.017*
	Компетентан наставник	Узоран наставник	-0.767	0.028*

*Разлика је статистички значајна на нивоу $p < 0.05$

Наставници у развоју и узорни наставници у поређењу са наставницима са квалификацијама више су склони планирању и спровођењу акционих истраживања у будућем професионалном раду. Утврђено је да су наставници у развоју и узорни наставници у поређењу са компетентним наставницима склонији спровођењу акционих истраживања у будућем раду, чиме је хипотеза да наставници у каснијим фазама каријере, нарочито узорни наставници и наставници експерти, позитивније оцењују своју оспособљеност за спровођење акционих истраживања, делимично потврђена.

Пети специфични истраживачки задатак се тицао утврђивања статистички значајних разлика у вези са питањем како наставници оцењују сопствену оспособљеност за рефлексивну праксу у тренутној фази каријере. Са циљем испитивања датог истраживачког проблема рађена је анализа варијансе.

Табела 14: Разлике у оцени сопственог образовања за рефлексивну праксу
с обзиром на фазу каријере наставника (анализа варијансе)

			Сума квадрата	F	df	p
8.	Ниво властите оспособљености за примену рефлексивне праксе при раду сматрам задовољавајућим.	Између гр.	3.885	1.546	5	0.195
		Унутар гр.	22.115		44	
		Укупно	26.000		49	
10.	Планирам примену рефлексивне праксе и у будућем професионалном раду.	Између гр.	8.086	3.144	5	0.016*
		Унутар гр.	22.634		44	
		Укупно	30.720		49	

*Разлика је статистички значајна на нивоу $p < 0.05$

Из табеле се види да постоје статистички значајне разлике у оцени
сопственог образовања наставника за рефлексивну праксу ($F_{(49)} = 3,144$,
 $p < 0.05$), с обзиром на фазу каријере наставника.

Табела 15: Разлике у оцени сопственог образовања за рефлексивну праксу с обзиром на фазу каријере наставника (post hoc тест)

	(И) Ниво категорије фазе каријере	(Ј) Ниво категорије фазе каријере	AS разлика (И-Ј)	p
10. Планирам примену рефлексивне праксе и у будућем професионалном раду.	Наставник почетник	Наставник са квалификацијама	1.025	0.004**
	Наставник почетник	Компетентан наставник	0.681	0.031*
	Наставник са квалификацијама	Наставник у развоју	-0.971	0.009**
	Наставник са квалификацијама	Узоран наставник	-1.000	0.014*

**Разлика је статистички значајна на нивоу $p < 0.01$

*Разлика је статистички значајна на нивоу $p < 0.05$

Наставници почетници у поређењу са наставницима са квалификацијама и компетентним наставницима склонији су планирању примене рефлексивне праксе у будућем професионалном раду. Утврђено је да су наставници у развоју и узорни наставници у поређењу са наставницима са квалификацијама позитивније оценили своју склоност да примене рефлексивну праксу у будућем професионалном раду, чиме је хипотеза да наставници у каснијим фазама каријере, нарочито узорни наставници и наставници експерти, позитивније оцењују своју оспособљеност за спровођење рефлексивне праксе делимично потврђена.

ЗАКЉУЧАК

При истраживању смо пошли од претпоставке да наставници свих фаза каријере поседују солидно теоријско знање о акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу, али да се нивои знања разликују у односу на фазу каријере наставника – да наставници у почетним фазама каријере поседују већа теоријска знања. Утврђивањем

броја позитивних одговора на тесту знања о *Акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу* утврдили смо да наставници свих фаза каријере поседују солидно теоријско знање о акционим истраживањима и рефлексивној пракси, али да нове генерације наставника не поседују већа теоријска знања од искуснијих колега.

Такође, пошли смо од претпоставке да су наставници у ранијим фазама каријере, а нарочито наставници почетници и наставници са квалификацијом, више заинтересовани за спровођење акционих истраживања и рефлексивне праксе. Разматрајући добијене резултате из скале процене о *Акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу*, конструисану за потребе овог истраживања, можемо се сложити и са тим да су наставници почетници мотивисанији за спровођење акционих истраживања од наставника из неких напреднијих фаза каријере. Када говоримо о мотивисаности везаној за рефлексивну праксу, треба рећи да се не јавља битна разлика у мотивисаности код наставника различитих фаза каријере. Утврдили смо да су наставници почетници мотивисанији за спровођење акционих истраживања од наставника из неких напреднијих фаза каријере, што може бити позитиван знак, зато што се код наставника који тек започињу своју каријеру већ примећује запажање важности примене акционих истраживања и воља да оваква истраживања спроводе у својој пракси. Повећана мотивисаност код наставника у ранијим фазама каријере у односу на наставнике из зрелијих фаза не постоји када је реч о рефлексивној пракси, па остаје препорука да се испита због чега је мотивисаност младих наставника за примену рефлексивне праксе мања него када је реч о акционим истраживањима.

При истраживању смо пошли од претпоставке да наставници у каснијим фазама каријере, а нарочито узорни наставници и наставници експерти, позитивније оцењују своју оспособљеност за спровођење акционих истраживања и рефлексивне праксе. Истраживање је показало да узорни наставници најпозитивније оцењују своје способности за обављање акционих истраживања, док се најпозитивнија самопроцена када је реч о рефлексивној пракси опет јавља код узорних наставника, али и наставници у развоју позитивно оцењују своје способности.

На основу спроведеног истраживања закључујемо да наставници примењују акциона истраживања и постављају себе у улогу рефлексивног практичара, а због веће мотивисаности за спровођење акционих истраживања запажене код младих наставника очекујемо да се примена акционих истраживања у будућности повећа.

ЛИТЕРАТУРА

- Bilač, S. (2015). Refleksivna praksa – čimbenik utjecaja na profesionalni razvoj, mijenjanje odgojno-obrazovne prakse i kvalitetu nastave. *Napredak: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, vol. 156, br. 4/2015, str. 454. UDK: 159.923.2:371.14 (048.83).
- Bognar, B. (2006). Akcijska istraživanja u školi. *Odgojne znanosti*, vol. 8, broj 1 (11), str. 117.
- Bognar, B. (2009). Učitelj i učenici – akcijski istraživači. U V. Puževski i V. Strugar (ured.), *Škola danas, za budućnost. Znanstveno-praktični obziri*. Hrvatsko-književni zbor, ogranak Križevci, ogranak Bjelovar, str. 196–197.
- Bilač, S., i Miljković, D. (2016). Utjecaj refleksivne prakse na samoprocjenu ponašanja i zadovoljstvo poslom učitelja u upravljanju razredom i disciplinom. *Školski vjesnik: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, vol. 65, br. 3, septembar 2016, str. 358–359.
- Grbović, S. (2013). *Profesionalni razvoj na nivou škole/vrtića; Priručnik za škole/vrtiće*. Zavod za školstvo, Odsjek za KPR, Podgorica, Crna Gora.
- Gore, J. M., & Zeichner, K. M. (1991). Action research and reflective teaching in preservice teacher education: a case study from United States. *Teaching & Teacher Education*. Vol. 7, № 2, p. 119.
- Jovanović, V., Grahovac, M. (ured.) (2015). *Nastavnici – refleksivni istraživači inkluzivne obrazovne prakse*. Centar za obrazovne politike, Beograd.
- Lewin, K. (1945). *Resolving Social Conflicts*. New York: Harper and Brothers.
- Moon, J. (1999). *Reflection in learning and professional development: Theory and practice*. London: Kogan Page.
- Rezaeyan, M., & Nikoopour, J. (2013). The Relationship between Reflectivity of Foreign Language Teachers with Iranian Student's Achievement. *Journal of Language Sciences & Linguistics*. Vol. 1 (1), p. 9.
- Schön, D. (1983). The reflective practitioner – how professionals think in action. *New York, Basic Books*, p. 134.
- Sellars, M. (2012). Teachers and change: The role of reflective practice. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 55, p. 461.
- Tripp, D. (2005). Action research: a methodological introduction. *Educação e Pesquisa*. Murdoch University, p. 11.
- Vaughan, M., & Burnaford, G. (2016). Action research in graduate teacher education: a review of the literature 2000–2015. *Education Action Research*. 24: 2, p. 284, DOI: 10.1080/09650792.2015.1062408.
- Vujičić, L. (2007). Kultura odgojno-obrazovne ustanove i stručno usavršavanje učitelja. *Magistra Iadertina*, vol. 2, broj 1, novembar 2007, str. 101.

- Yanuarti, E., & Treagust, D. F. (2015). Developing Reflective Teaching Practices of Secondary School Teachers through an Analysis of Their Lesson Videotapes. *Conference Paper: International Conference on Teaching and Learning*. At Chulalongkorn University, Bangkok – Thailand, Volume: Proceedings ISBN 978-616-407-013-4, p. 11.
- Zalipour, A. (2015). *Reflective Practice*. Teaching Development Unit, Wahan-ga Whakapakari Ako, The University of Waikato.

Jelena Maksimović
Jelena Osmanović

APPROACHES TO ACTION RESEARCH AND EDUCATION FOR REFLECTIVE PRACTICE IN VARIOUS STAGES OF TEACHING CAREER

Summary

In the paper was conducted testing the knowledge of teachers and examine their attitudes about action research and education for reflective practice, in order to determine possible differences in knowledge and attitudes of teachers at different stages of his career. The results obtained in the knowledge test and scale estimates show that teachers of all phases of his career have a solid knowledge of action research and reflective practice, but that a new generation of teachers do not have a higher theoretical knowledge from more experienced colleagues. Beginning teachers are more motivated to implement action research of teachers from some of the more advanced stage of his career, while, when it comes to reflective practice, there is no significant difference in motivation. Research has shown that exemplary teachers the most positive evaluate their ability to carry out action research, and the most positive self assessment when it comes to reflective practice, again occurs in exemplary teachers, but teachers in developing very positively assess their skills, too. Special emphasis in research is aimed at highlighting the willingness of teachers of all phases of career for the implementation of action research, when their educational and educational situation requires, and also continuously review their educational performance.

Златко Павловић¹
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет Пале
 Катедра за педагогију

УДК 37.018.26
 DOI: 10.7251/RAD1920028P
 Оригинални научни рад

ДОЖИВЉАЈ „ТОКА“ И ЗАСТУПЉЕНОСТ АНКСИОЗНОСТИ КОД УЧЕНИКА У СИТУАЦИЈАМА УЧЕЊА У ЗАВИСНОСТИ ОД РОДИТЕЉСКИХ ЗАХТЈЕВА И ПОДРШКЕ

У раду су приказани резултати истраживања о везама између неких понашања родитеља према дјечи и двије врсте искустава која дјеца могу имати у ситуацијама учења. Испитивали смо како су ниво захтјева које родитељи постављају пред дјецу у погледу школског учења и степен подршке коју им у тој активности пружају повезани са заступљеношћу доживљаја *шока* и доживљаја анксиозности у ситуацијама учења код дјеце. Резултати сугеришу да појава обје врсте искустава више зависи од степена родитељске подршке него од нивоа захтјева. Појави искуства тока у ситуацијама учења највише доприноси велика родитељска подршка, а високи захтјеви које им родитељи постављају могу ограничено дјеловати на појаву тог искуства. И на појаву анксиозности у ситуацијама учења пресудно утиче родитељска подршка. Што је она већа, то је вјероватноћа јављања анксиозности код дјеце мања. Ниво захтјева се није показао значајним за јављање анксиозности. Дјеца пред коју родитељи постављају и ниске и високе захтјеве извјештавала су и о великом и о малом присуству анксиозности, у зависности од подршке коју добијају. Резултати су продискутовани са становишта Чиксентмихаљијевих модела о зонама искуства у простору дефинисаном процјенама субјекта о нивоу изазова активности којом се баве и властитим способностима за бављење том активношћу. Значај резултата огледа се у могућности да се они примијене у савјетовању родитеља како да у породичној средини дјелују у правцу подстицања мотивације за школско учење код дјеце.

Кључне ријечи: породична клима, школско учење, доживљај тока и учење, анксиозност и учење.

¹ zlatko.pavlovic@ffuis.edu.ba

УВОД

Све што нам се догађа одражава се у нашем доживљајном свијету. Посебна искуства прате збивања око нас и наше одговоре на та збивања. Од карактера тих субјективних искустава умногоме зависи наш однос према активностима у које смо укључени, као и спремност за наставак или прекидање тих активности. Другим ријечима, процеси у доживљајном свијету појединца тијесно су повезани са његовом мотивацијом. Тако је и са мотивацијом за учење. И када учимо, ми имамо одређене доживљаје везане за ту активност. Од природе доживљаја зависи како и колико ћемо се предавати тој активности, да ли ће нам учење бити пријатно или непријатно, а на крају и какве резултате ћемо у њему постићи. Један од циљева које педагози постављају пред образовну праксу је, не само да ученици усвоје квалитетна знања, него и да им активност учења буде што је могуће пријатнија. Данас ћемо се тешко поносити тиме што смо ученику знање „штапом утјерали у главу“. Зато су корисна сазнања о факторима који утичу на то како дјеца доживљавају учење. Таква сазнања омогућују нам да особама које имају пресудан утицај на дјецу (прије свега родитељима и наставницима) дајемо конкретне препоруке о томе како поступати са дјецом да им учење не буде искључиво извор непријатности или досаде. Пред васпитачима је много замки у које неодговарајућим поступцима према дјечи могу упасти, а што може резултирати тиме да се код њих развија отпор према учењу (Антић, 2018).

Доживљајни свијет је врло комплексан, па га није једноставно истраживати и описивати. То је тако и када је ријеч о доживљајима који прате учење. Један од начина да се истражује и описује квалитет искустава која ученици имају током учења јесте Чиксентмихаљијев концепт доживљаја тока (flow). Могуће је регистровати колико често ученици имају такво искуство током учења и који фактори у окружењу ученика доприносе његовој појави.

Доживљај тока

На питање шта је то што желе да постигну у животу људи ће различито одговарати, али у нечему ће већина бити слична. Већина њих ће говорити о срећи као животном циљу. Феноменом среће су се људи бавили одувјек. О њој су говорили и писали умјетници, филозофи, свештеници. Михаљ Чиксентмихаљи је имао намјеру да феномену среће приђе са научне стране. Пошао је од питања од чега се састоји то субјективно искуство које називамо срећом, тј. шта тачно осјећамо када смо срећни и какве су индивидуалне разлике међу људима кад је ријеч о карактеристикама тог искуства и његовој учесталости.

Своја истраживања је Чиксентмихаљи започео још шездесетих година 20. вијека. На основу њих је разрадио концепт доживљаја тока (flow), који је наредних деценија разрађивао и дограђивао стварајући једну од најзначајнијих теорија позитивне психологије. Чиксентмихаљи каже да у оним тренуцима када се осјећамо срећним ми имамо посебно искуство (оптимално искуство) које он назива доживљајем тока. Термин *шок* је одабрао подстакнут извјештајима неких својих испитаника који су користили аналогију са спонтаним, глатким протицањем флуида да би описали то оптимално искуство (Csikszentmihalyi, 1999). Иако је то многим било познато одавно, он је научним путем потврдио да срећа: „[...] није нешто што се купује новцем или остварује командом. Она не зависи од спољних догађаја, већ више од тога како их тумачимо“ (Čiksentmihalji, 1999, str. 12). У свијету око нас се у сваком тренутку догађа мноштво ствари. За нас значај имају оне којих смо свјесни, а у нашу свијест се пробијају оне информације на које смо обратили пажњу. Зато у концепту доживљаја тока пажња има кључну улогу. Оно што закупи нашу пажњу обликује нам свијест и одређује наше искуство. „Пажња игра кључну улогу при *улажењу* у стање тока и задржавању у њему“ (Nakamura & Csikszentmihalyi, 2002, str. 92). До таквих закључака Чиксентмихаљи је дошао анализирајући извјештаје испитаника о томе шта су осјећали у тренуцима када су били срећни. Открио је да су они, без обзира на разлике у животном добу, професији или културној припадности врло слично описивали такво оптимално искуство које обично називамо срећом. Најважнија одлика оптималног искуства је то да је оно циљ само по себи, да је оно *аутошелично* (*ауто* – ја и *шелос* – циљ). Аутошелично искуство имамо када на неку активност пажњу усмјегавамо због ње саме (када само бављење том активношћу производи ово искуство), а не ради посљедица које та активност производи.

Анализирајући изјаве испитаника Чиксентмихаљи је утврдио да оптимално искуство има сљедеће опште карактеристике (Čiksentmihalji, 1999; Nakamura & Csikszentmihalyi, 2002): 1. Интензивна и фокусирана концентрација на активност; 2. Свијест је толико закупљена активношћу да се из ње губе друге ствари, свакодневне бриге и проблеми у тим тренуцима нестају; 3. Свијест о самом себи се губи или повлачи у други план, граница између субјекта и околине слаби, он као да се сједињује са свијетом око себе кроз активност којом се бави; 4. Изражен осјећај контроле над сопственим поступцима; 5. Измијењен осјећај за вријеме, било да трајање изгледа много краће или много дуже него што објективно јесте.

Трагајући за факторима од којих зависи јављање доживљаја тока, Чиксентмихаљи је издвојио два основна: карактер постављених циљева

и ниво способности потребних за њихово испуњавање. Оптимално искуство јавља се онда када је пажња усмјерена на циљеве који представљају одређени изазов, при чему су постојеће способности dostatне за остваривање циљева (дакле, када су циљеви и способности у својеврсној равнотежи). Притом је важно да постоји и правовремена и јасна повратна информација о напредовању у остваривању циљева, јер она указује на то да ли је тренутна стратегија адекватна или су потребне корекције (Csikszentmihaly, Abuhamdeh & Nakamura, 2005). У почетку разраде теорије доживљаја тока, на основу захтјевности циљева којима се тежи и нивоа способности за њихово остваривање Чиксентмихаљи је дефинисао три зоне у којима се могу јавити пратећа искуства. Приказане су на Графикону 1.

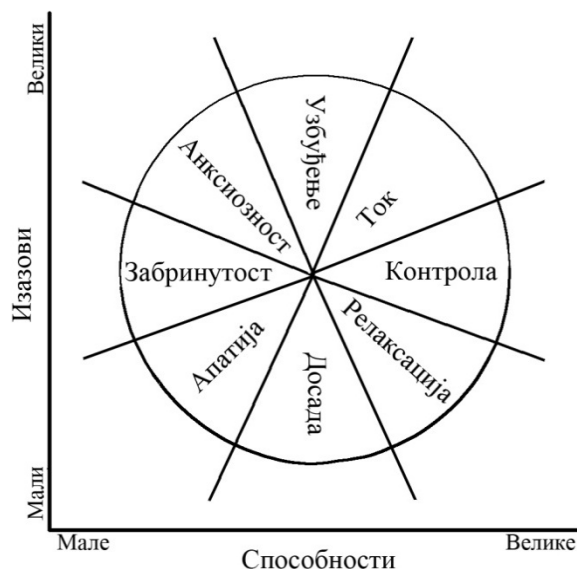

Графикон 1: Првобитни модел са три зоне искуства
(према Csikszentmihalyi, 1975)

Доживљај тока јавља се у зони у којој постоји баланс између перцепције изазова пред којима се субјект налази и процјене способности да изазове савлада. Изван те зоне јавиће се различита друга искуства у зависности од односа између изазова и способности. Ако је ниво изазова у некој ситуацији већи од способности да се са њом успјешно изађе на крај, јавиће се забринутост. Уколико је изазовност ситуације много већа од процијењеног нивоа способности, јавиће се анксиозност. Уколико је ниво способности већи од изазовности ситуације (односно од прилика

да се те способности искористе), јавиће се досада која прелази опет у анксиозност ако та разлика поприма велике размјере.

На основу каснијих истраживања, Чиксентмихали је кориговао и допунио овај модел. Показало се да се доживљај тока тешко јавља у активностима које обезбјеђују низак ниво изазова, без обзира на то што их прати низак ниво способности, тј. без обзира на то што постоји баланс између захтјева и способности. У таквим ситуацијама ће се прије јавити стање апатије. Такође, осјећај досаде може прећи у стање релаксације ако дисбаланс између ниских изазова и способности није тако велики (релаксација је прелаз између досаде и доживљаја тока, као што је забринутост прелаз између апатије и анксиозности). Још више проширени модел зона у којима се јављају различита искуства приказан је Графиконом 2.

Графикон 2: Проширени модел са осам зона искуства (према Csikszentmihalyi, 1997)

Према овом моделу, за појаву доживљаја тока потребно је да и перцепција изазова и процјена способности буду изнад неког субјектовог просјечног, уобичајеног нивоа. Што је одступање једне или обје димензије више испод тог нивоа, искуство се више приближава стању апатије. Са смањивањем способности, доживљај се мијења од доживљаја тока у правцу узбуђења, анксиозности и забринутости до апатије. Са смањивањем изазовности ситуације, доживљај се мијења од доживљаја тока

у правцу осјећаја контроле над ситуацијом, релаксације и досаде до апатије. Истраживања потврђују да се доживљај тока појављује управо у зони великих изазова праћених великом подршком. Нпр., Хектнер и Асакава су на адолесцентима мјерили више показатеља доживљаја тока и утврдили да су убједљиво најзаступљенији у ситуацијама које карактерише изражен осјећај изазова праћен великом подршком (Hektner & Asakawa, 2000).

Учесталост доживљавања тока није само питање тога колико ће људи бити задовољни животом и уживати у њему. Тиче се и њихове успјешности у најразличитијим активностима током којих могу имати то искуство. Чешће присуство доживљаја тока у искуственом свијету појединца позитивно је повезано са креативношћу у умјетности (Perry, 1999), са врхунским постигнућима у спорту (Jackson, Thomas, Marsh & Smethurst, 2002) и са успјехом у учењу (Csikszentmihalyi, Rathunde & Whalen, 1993; Heine, 1996).

Доживљај тока при учењу

Објашњавајући културни значај оптималног искуства, Чиксент-михаљи наводи историјске примјере непродуктивних и деструктивних облика понашања људи у вријеме деградације великих заједница, када широки слојеви друштва не успијевају да живе продуктивним животом, односно када су им значајно редуковане могућности доживљавања таквог искуства. „Када год друштво није у стању да обезбиједи доживљај тока у продуктивним активностима, његови чланови ће га налазити у активностима које су реметилачке или чак рушилачке“ (Csikszentmihalyi, 2005, стр. 606).

Нешто слично се може рећи и за школу и живот ученика у школској средини. Онда када школа не пружа ученицима прилике да доживе искуство тока у пожељним школским активностима (првенствено у активности учења), они ће потражити могућности да то искуство доживљавају у неким другим активностима, од којих ће многе реметити остваривање школских васпитно-образовних задатака или чак бити у директној супротности са њима. Зато је једно од кључних педагошких питања питање: како обезбиједити да дјеца имају доживљај тока током активности учења.

Да би учење било праћено таквим искуством, потребно је да ученици активност учења доживљавају као изазов и да њихове способности за савладавање садржаја учења буду усклађене са нивоом тог изазова. Најбоља потврда да је доживљај тока могућ у учењу јесте учење код мале дјеце. „Мала дјеца највећи дио времена имају доживљај тока када уче

да ходају, да говоре или неке друге нове ствари. Она бирају шта ће да раде и усклађују изазове са способностима. Нажалост, почињу да губе то осјећање када пођу у школу зато што више не могу сама да бирају циљеве ни ниво на којем ће их остваривати“ (Scherer, 2002, str. 13).

Да је одговарајућим усклађивањем изазова и способности могуће подстицати доживљај тока при учењу и након раног дјетињства, показују резултати истраживања.

Вејлан извјештава о експерименту у школи са циљем да се формира такво окружење за учење које ће подстицати појаву доживљаја тока код ученика (Whalen, 1999). Наставници су подстицали ученике да бирају активности које за њих представљају изазов и да се дуже вријеме баве тим активностима. Помагали су им и да откривају нове потенцијално изазовне активности у школи и да препознају код себе потенцијале за бављење њима. Аутор закључује да је програм довео до чешће појаве доживљаја тока код ученика, али и до израженијег вредновања тог искуства, као и до вишег нивоа мотивације за школске активности.

Посебан облик е-учења који обезбјеђује континуирано усклађивање тежине захтјева са способностима за учење омогућује да ученици током учења имају искуство тока (Lynch & Ghergulescu, 2017). Њих 88% имали су искуства са карактеристикама тока, док их је 46% имало то искуство у његовом пуном облику. Неки елементи доживљаја тока одавно егзистирају у васпитно-образовним установама, нпр. у Монтесори-школама (Kahn, 2000).

Са становишта породичног васпитања важно је како родитељи могу допринијети томе да њихова дјеца током учења чешће имају доживљај тока. Од бројних варијабли које се тичу односа родитељи – дијете, у том контексту су занимљиве оне које имају везе са начином на који дјеца доживљавају изазове у активностима учења и како процјењују сопствене способности за учење. На питање о карактеристикама породице које олакшавају да дјеци учење буде пријатно искуство, у једном интервјуу Чиксентмихаљи издваја подршку и изазове уз објашњење на шта конкретно мисли: „Под изазовима подразумејем висока очекивања, високе стандарде, уз обезбјеђивање дјечи и много независности излажући их новим приликама кад год је то могуће. Подршка једноставно значи да дјеца осјећају да је породица као цјелина заинтересована за добробит сваког њеног члана“ (Scherer, 2002, str. 16). Док се изазови могу повезивати са нивоом захтјева које родитељи постављају пред дјецу, подршка коју им пружају повезана је са другим фактором који је кључни за доживљај тока – са дјечјом процјеном властитих способности. Дјеца пред коју родитељи постављају веће захтјеве у различитим активностима, тј. имају већа очекивања од њих, чешће су у ситуацији да користе своје

способности (чешће те активности могу доживјети као изазове). Такође, дјеца која осјећају да континуирано могу рачунати на помоћ и подршку родитеља стичу самопоуздање и повјерење у сопствене могућности да се успјешно изборе са изазовима. Напријед изнесено нас је мотивисало да нашим истраживањем обухватимо однос између доживљаја тока при учењу код дјеце на једној страни, те нивоа захтјева које родитељи пред њих постављају и степена подршке коју им пружају на другој.

МЕТОДОЛОШКИ ДИО

Предмет, циљ истраживања и хипотезе

Предмет истраживања био је истражити заступљеност доживљаја тока при учењу код ученика старијих разреда основне школе у зависности од нивоа захтјева које родитељи пред њих постављају и степена подршке коју им пружају. Поред доживљаја тока, циљ је обухватао и истраживање заступљености анксиозности код ученика у ситуацијама учења у зависности од родитељских захтјева и подршке.

Пошли смо од претпоставке да ће појави тока при учењу код ученика доприносити и већи захтјеви и већа подршка њихових родитеља. Такође смо претпоставили да ће најизраженији доживљај анксиозности бити присутан код ученика којима родитељи постављају високе захтјеве уз малу подршку.

Варијабле, инструменти и обрада података

Обухваћене су следеће варијабле са инструментима за њихово мјерење:

1. Доживљај тока при учењу (дтпу), мјерен инвентаром за мјерење доживљаја тока при учењу. Ставке инвентара покривају следеће индикаторе варијабле: процјена сопствених способности, осјећај контроле и управљања над ситуацијом, концентрација и губљење појма о себи, промјене у перцепцији времена. Сви наведени индикатори везани су за активност учења. Поузданост инвентара изражена Кронбах-алфа коефицијентом износи 0,73.

2. Доживљај анксиозности при учењу (дапу), мјерен инвентаром за мјерење доживљаја анксиозности при учењу. Ставке инвентара покривају следеће индикаторе варијабле: забринутост и напетост, узбуђеност и узнемиреност, ометајући утицај емоција на дјеловање, тежња ка повлачењу. Сви наведени индикатори везани су за активност учења. Кронбах-алфа коефицијент поузданости за овај инвентар је 0,77.

3. Ниво захтјева које родитељи постављају пред дјецу и степен подршке коју им пружају (нз-сп), мјерени инвентаром за мјерење захтјева и подршке. Ставке инвентара покривају следеће индикаторе варијабле (за ниво захтјева): висина очекивања која родитељи имају према дјетету, обим захтјева које родитељи постављају пред дијете, степен независности који родитељи дозвољавају дјетету. Ставке на дијелу инвентара који се односи на подршку покривају следеће индикаторе: квалитет комуникације у ситуацији кад дијете има проблем, пружање ослонаца дјетету које наилази на тешкоће, укљученост родитеља у активности дјетета. Кронбах-алфа коефицијенти поузданости крећу се између 0,74 и 0,80 за дио који мјери ниво захтјева, те између 0,75 и 0,80 за дио који мјери степен подршке (Павловић и Перућица, 2018).

Према резултатима са оба дијела инвентара, испитаници су медијаном подијељени на оне пред које родитељи постављају више и пред које постављају ниже захтјеве, односно на оне којима родитељи пружају мању и којима пружају већу подршку. Комбиновањем те двије класификације добијене су четири групе које презентују четири типа породичне средине: ниски захтјеви – мала подршка; високи захтјеви – мала подршка; ниски захтјеви – велика подршка; високи захтјеви – велика подршка.

4. Варијабле које се односе на опште податке о испитаницима (пол, разред, школски успјех), мјерене су упитником за прикупљање општих података.

Сви наведени инструменти преузети су из једног ширег истраживања (Павловић, 2010).

При обради података коришћена је анализа варијансе са Лавеновим тестом хомогености варијанси и LSD-тестом.

Узорак истраживања

Истраживање је реализовано 2004. године на ученицима седмог, осмог и деветог разреда основне школе (узраст 12/13 до 14/15 година) из следећих школа: ОШ „Пале“ на Палама, ОШ „Соколац“ на Сокоцу, ОШ „Веселин Маслеша“ у Фочи и ОШ „Свети Василије Острошки“ у Требињу. Узорак је бројао 639 ученика разврстаних у 24 одјељења (по осам одјељења сваког разреда).

Резултати истраживања

Доживљај шока у зависности од захтјева и подршке у породичној средини

Полазећи од раније изнесених разматрања о значају родитељских захтјева и подршке за појаву доживљаја тока код дјеце, а у складу са Чиксентмихаљијевим првобитним моделом о зонама искуства (Графикон 1), претпоставили смо да ће појави доживљаја тока у ситуацијама учења доприносити пораст и у нивоу захтјева и у степену подршке. Наиме, захтјеви које родитељи постављају дјечи на плану учења представљају важан фактор који утиче на њихово формирање процјена о изазовности те активности, а подршка коју им пружају у учењу утиче на то какво ће развити повјерење у сопствене способности за учење. Према овој претпоставци, доживљај тока требало би да буде најмање заступљен код дјеце чију породичну климу карактеришу ниски захтјеви уз малу подршку, више код оних за чије породице су карактеристични високи захтјеви уз малу подршку или ниски захтјеви уз велику подршку, а највише би требало да буде заступљен код дјеце којима родитељи постављају и високе захтјеве и пружају им велику подршку. У табелама бр. 1 и бр. 2 приказани су резултати анализе варијансе.

Табела бр. 1: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење доживљаја тока при учењу постигли ученици којима родитељи постављају различите нивое захтјева и пружају различит степен подршке

Извор варијабилитета	SS	df	s ²	F	p
Између група	9509,16	3	3169,72	23,37	,000
Унутар група	77847,34	574	135,62		
Тотал	87356,50	577			

Лавенов статистик: 1,07; $p = 0,36$

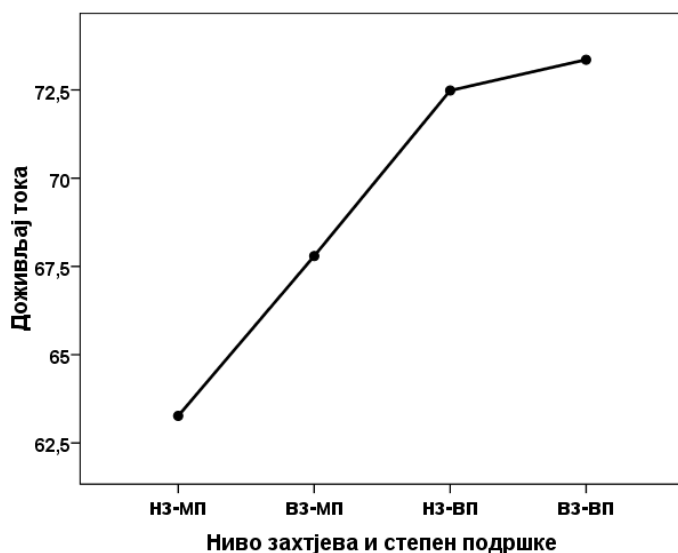
Табела бр. 2: Резултати LSD-теста за скорове које су на инвентару за мјерење доживљаја тока при учењу постигли ученици којима родитељи постављају различите нивое захтјева и пружају различит степен подршке

	N	M	s	$M_1 - M_2$ (p)			
				нз-мп	вз-мп	нз-вп	вз-вп
нз-мп	150	63,27	12,54		-4,53* (,001)	-9,22* (,000)	-10,09* (,000)
вз-мп	141	67,79	10,53	4,53* (,001)		-4,69* (,001)	-5,56* (,000)
нз-вп	155	72,48	11,01	9,22* (,000)	4,69* (,001)		-,87 (,527)
вз-вп	132	73,36	12,43	10,09* (,000)	5,56* (,000)	,87 (,527)	

нз-мп: ниски захтјеви – мала подршка; вз-мп: високи захтјеви – мала подршка

нз-вп: ниски захтјеви – велика подршка; вз-вп: високи захтјеви – велика подршка

Законитост у промјени заступљености доживљаја тока најбоље се уочава на графикону (Графикон 3).

Графикон 3: Аритметичке средине скорова које су на инвентару за мјерење доживљаја тока при учењу постигли ученици којима родитељи постављају различите нивое захтјева и пружају различит степен подршке

Видљиво је да са порастом родитељске подршке расте учесталост појаве доживљаја тока. Једним дијелом то важи и за пораст у нивоу родитељских захтјева (значајна је разлика између група нз-мп и вз-мп, али та тенденција није регистрована у разлици између група нз-вп и вз-вп).

*Доживљај анксиозности у зависности од захтјева и подршке
у породичној средини*

Другом хипотезом претпоставили смо да ће најизраженији доживљај анксиозности бити присутан код ученика којима родитељи постављају високе захтјеве уз малу подршку. У табелама бр. 3 и бр. 4 приказани су резултати анализе варијансе за резултате који се односе на ову претпоставку.

Табела бр. 3: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење доживљаја анксиозности при учењу постигли ученици којима родитељи постављају различите нивое захтјева и пружају различит степен подршке

Извор варијабилитета	SS	df	s ²	F	p
Између група	3311,27	3	1103,76	11,68	,000
Унутар група	54426,79	576	94,49		
Тотал	57738,06	579			

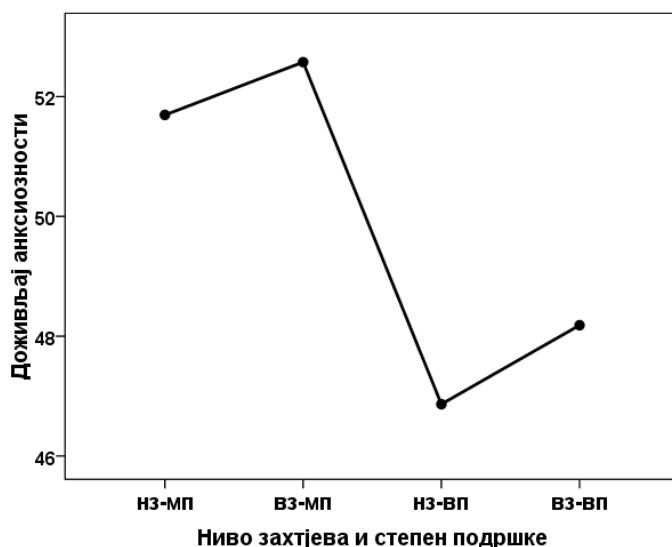
Лавенов статистик: 1,32; p = 0,27

Табела бр. 4: Резултати LSD-теста за скорове које су на инвентару за мјерење доживљаја анксиозности при учењу постигли ученици којима родитељи постављају различите нивое захтјева и пружају различит степен подршке

	N	M	s	M ₁ – M ₂ (p)			
				нз-мп	вз-мп	нз-вп	вз-вп
нз-мп	153	51,69	10,46		-,88 (,44)	4,83* (,000)	3,51* (,003)
вз-мп	141	52,57	10,09	0,88 (,44)		5,71* (,000)	4,39* (,000)
нз-вп	155	46,86	9,19	-4,83* (,000)	-5,71* (,000)		-1,31 (,25)
вз-вп	131	48,18	9,00	-3,51* (,003)	-4,39* (,000)	1,31 (,25)	

нз-мп: ниски захтјеви – мала подршка; вз-мп: високи захтјеви – мала подршка
нз-вп: ниски захтјеви – велика подршка; вз-вп: високи захтјеви – велика подршка

Уочава се да за доживљај анксиозности при учењу већи значај има подршка него захтјев. Међу групама које се разликују према нивоу захтјева (групе нз-мп и вз-мп, као и групе нз-вп и вз-вп) нема статистички значајне разлике у доживљају анксиозности. Са друге стране, ученици из група које карактерише мала родитељска подршка (групе нз-мп и вз-мп) показују знатно веће присуство анксиозности при учењу од ученика из група које карактерише велика родитељска подршка (групе нз-вп и вз-вп). Ова тенденција се лијепо уочава на Графикону 4.

Графикон 4: Аритметичке средине скорова које су на инвентару за мјерење доживљаја анксиозности при учењу постигли ученици којима родитељи постављају различите нивое захтјева и пружају различит степен подршке

Дискусија и закључци

Имајући на уму раније изложене моделе зона искуства у простору дефинисаном доживљајем изазова и процјеном способности за њихово савладавање, могу се извести закључци који слиједе.

Кад је ријеч о доживљају тока, према оба модела зона искуства најизраженији доживљај тока требало би да има група пред коју се постављају и високи захтјеви и пружа јој се велика подршка (група вз-вп). Наши резултати то и потврђују. Према првом, старијем моделу зона искуства, групе вз-мп и нз-вп (групе које карактерише високо присуство

било захтјева, било подршке), према заступљености доживљаја тока, требало би да буду негдје *на њола њуша*. Наши резултати се са тим дјелимично слажу. Резултат за групу вз-мп има такав положај, али је резултат групе нз-вп изнад очекиваног, ако полазимо од старијег модела зона искуства. Према новијем моделу (Графикон 2), група нз-вп требало би да чешће него остале у активности учења доживљава релаксацију. Разлози овог одступања могу бити вишеструки. Прво, треба имати на уму да модели зона искуства полазе од доживљаја изазова и процјене сопствених способности, а ми нисмо мјерили директно те варијабле, него неке факторе у односу родитеља према дјечи који су у вези и са изазовима и са проценом способности. Зато се, нпр., увијек може поставити питање да ли и у којој мјери високи захтјеви родитеља доводе до тога да дјеца доживљавају изазове у ситуацијама учења или да ли ниски захтјеви значе да дјеца неће учење доживјети изазовним. То колико ће учење бити изазовно, не зависи само од захтјева које постављају родитељи. Друго, остаје отворено питање у којој мјери учење може изазвати искуство релаксације (треба имати на уму да су се питања у инструментима односила на традиционално школско учење). Могуће је да би велика подршка уз мале захтјеве у неким другим активностима изазивала код испитаника релаксацију, али да у случају школског учења такви услови подстичу искуство које је ближе искуству тока. На крају, могуће је да наши инструменти једноставно нису били у стању да детектују све оне фине нијансе на којима почивају разлике у лепези искустава обухваћених новијим моделом зона искуства.

Ретханд је проучавао какви породични услови код талентованих адолесцената подстичу појаву доживљаја тока (Rathunde, 1988, 1996). Нашео је да подстицајно дјелује породична средина коју је он назвао *комплексном*. Њена основна карактеристика је да адолесцентима истовремено обезбјеђује и доста изазовних ситуација и велику подршку у покушајима да са тим ситуацијама изађу на крај. Будући да су доста времена били изложени комбинацији високих изазова и велике подршке, адолесценти из таквих породица знатно чешће су имали доживљај тока него адолесценти из породица које су обезбјеђивале само високе изазове, само велику подршку или је и једно и друго било на ниском нивоу. Накамура и Чиксентмихали породице које подстичу јављање доживљаја тока код дјеце називају *аутошеличне породице* (Nakamura & Csikszentmihaly, 2002). Наши резултати се прилично добро слажу са Ретхандовим. И ми смо добили резултат да је доживљај тока најизраженији код ученика којима родитељи истовремено и постављају високе захтјеве и пружају велику подршку.

Прва хипотеза је потврђена већим дијелом. Са порастом родитељске подршке, код ученика се у ситуацијама учења чешће јавља доживљај тока. За ниво захтјева које родитељи постављају пред ученике то важи у одређеној мјери. (Одступање од очекивања регистровани смо код групе ниски захтјеви – велика подршка, код које је доживљај тока заступљен приближно једнако као код групе у којој су и захтјеви и подршка на високом нивоу. Изгледа да је за доживљај тока при учењу важније колику подршку родитељи пружају дјечи него колико високе захтјеве им постављају.

За доживљај анксиозности смо претпоставили да ће бити најприсутнији код ученика којима родитељи постављају високе захтјеве, а пружају им малу подршку (што је у складу са новијим моделом зона искуства приказаном на Графикону 2). Према тој претпоставци, знатно израженији доживљај анксиозности при учењу у односу на остале требало би да имају испитаници из групе вз-мп, док би код испитаника из осталих група тај доживљај требало да буде осјетно мање изражен и углавном уједначен. Наши резултати се дјелимично слажу са таквом претпоставком. Испитаници из групе вз-мп јесу показали најизраженији доживљај анксиозности, који је статистички значајно већи него код испитаника из група нз-вп и вз-вп. Ситуација са групом нз-мп се не слаже са полазном претпоставком. Наиме, према претпоставци, ниво анксиозности код ове групе требало би да буде сличан анксиозности код група нз-вп и вз-вп, а добијени резултати показују да је он сличан нивоу анксиозности код групе вз-мп. Испитаници из те групе, према моделу на Графикону 2, умјесто анксиозности прије би требало да осјећају апатију. И код анксиозности имамо ситуацију да степен подршке дјелује у складу са претпоставком (већа родитељска подршка доводи до мање присутне анксиозности при учењу), док дјеловање нивоа захтјева није у складу са претпоставком (према нашим резултатима ниски захтјеви могу бити повезани и са малим и са великим присуством анксиозности, у зависности од тога каква подршка прати те захтјеве). Разлоге за овакво одступање можемо тражити у факторима који се тичу већ поменутог питања колико је ниво родитељских захтјева у погледу учења заправо повезан са доживљајем изазова у тој активности.

Ограничења истраживања

Основно ограничење истраживања тиче се неких специфичности у односу између родитељских захтјева у погледу учења и дјечјег доживљаја изазова у ситуацијама учења, а које нашим истраживањем нису захваћене. Наиме, да би дијете учење доживљело као изазов, уз висока

очекивања родитеља потребно је обезбиједити и довољно независности и доста повољних прилика за активно учење (Csikszentmihalyi, према Scherer, 2002). Високи родитељски захтјеви сами по себи не доприносе појави доживљаја тока код дјеце уколико нису праћени одговарајућим другим карактеристикама односа према дјечи и одређеним условима за учење. Ми смо мјерили само ниво захтјева које родитељи постављају дјеци, тако да многе финесе у доприносу који ова варијабла може имати за јављање доживљаја тока нису могле бити регистроване.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, С. (2018). Отпор према учењу као релевантан фактор у образовном процесу. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 1, 7–24.
- Csikszentmihalyi, M. (1975). *Beyond boredom and anxiety*. San Francisco: Jossey Bass.
- Csikszentmihalyi, M., Rathunde, K., Whalen, S. (1993). *Talented teenagers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csikszentmihalyi, M. (1997). *Finding flow*. New York: Basic.
- Csikszentmihalyi, M. (1999). If we are so rich, why aren't we happy?. *American psychologist*, 54, 10, 821–827.
- Csikszentmihalyi, M., Abuhamdeh, S., Nakamura, J. (2005). Flow. In A. J. Elliot & C. S. Dweck (Eds.), *Handbook of competence and motivation* (598–608). New York: Guilford publications.
- Heine, C. (1996). *Flow and achievement in mathematics*. Unpublished doctoral dissertation, University of Chicago.
- Hektner, J., Asakawa, K. (2000). Learning to like challenges. In M. Csikszentmihalyi, B. Schneider, *Becoming adult* (95–112). New York: Basic Books.
- Jackson, S. A., Thomas, P. R., Marsh, H. W., Smethurst, C. J. (2002). Relationships between flow, self-concept, psychological skills, and performance. *Journal of Applied Sport Psychology*, 13, 2, 129–153.
- Kahn, D. (2000). Montessori's positive psychology: A lasting imprint. *NA-MTA Journal*, 25, 1–5.
- Lynch, T., Ghergulescu, I. (2017). Large scale evaluation of learning flow. *IEEE 17th International Conference on advanced learning technologies*, 62–64. DOI 10.1109/ICALT.2017.98.

- Nakamura, J., Csikszentmihaly, M. (2002). The concept of flow. In C. R. Snyder, S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (89–105). Oxford: Oxford University Press.
- Павловић, З. (2010). *Мотивационе оријентације и школско учење*. Источно Сарајево: Филозофски факултет.
- Павловић, З., Перућица, Р. (2018). Конструкција и мјерне карактеристике инструмента за мјерење родитељских захтјева и подршке. *Наша школа*, 1, 45–58.
- Perry, S. K. (1999). *Writing in flow*. Cincinnati: Writer's Digest Books.
- Rathunde, K. (1996). Family context and talented adolescents' optimal experience in school related activities. *Journal of Research on Adolescence*, 6, 605–628.
- Rathunde, K. (1988). Optimal experience and the family context. In M. Csikszentmihalyi, I. Csikszentmihalyi (Eds.), *Optimal experience* (342–363). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Scherer, M. (2002). Do students care about learning? A conversation with Mihaly Csikszentmihalyi. *Educational leadership*, 60, 1, 12–17.
- Čiksentmihalji, M. (1999). *Tok: psihologija optimalnog iskustva*. Novi Sad: Forum.
- Whalen, S. (1999). Challenging play and the cultivation of talent: Lesson from the Key School's flow activities room. In N. Colangelo & S. Assouline (Eds.), *Talent development III* (409–411), Scottsdale: Gifted Psychology Press.

Zlatko Pavlović

“FLOW” EXPERIENCE AND THE PRESENCE OF ANXIETY
AMONG STUDENTS IN LEARNING SITUATIONS,
DEPENDING ON THE PARENTS’ REQUEST AND SUPPORT

Summary

In this paper are presented research results regarding connections between certain types of parental behaviour to children and two types of experience the children have in learning situations. We have examined how the level of goals the parents place before children in terms of school studying and the level of support they provide in that particular activity are connected to representation of flow and anxiety experiences in the learning situations of children. Obtained results suggest that manifestation of both types of experience is more dependent of the level of parental support than the goal level. Manifestation of flow experience in learning situations is mostly contributed by high level of parental support, and high goals the parents place before them may present limiting factor to that experience. Parental support is also critical to manifestation of anxiety in learning situations. The greater the support, the lower the probability of manifestation of anxiety. Goal level has not been proven to be significant to manifestation of anxiety. Children whose parents set both high and low goals before them have reported on both significant and low anxiety level depending of support they get. Results were discussed from the standpoint of Csikszentmihalyi’s models on experience zones in the areas defined by the subject’s assessment of the challenge level of the activity they perform and own ability to perform that particular activity. Significance of the results obtained is manifested in possibility of their application in advising the parents how to act in direction of encouraging the motivation of children’s school learning in family environment.

Key words: family climate, school learning, flow experience and learning, anxiety and learning.

Наташа Костић¹
 Филозофски факултет
 Универзитет у Источном Сарајеву

УДК 159.922.8:305
 DOI: 10.7251/RAD1920047K
 Оригинални научни рад

СТАВ О РАВНОПРАВНОСТИ ПОЛОВА У ПОСЛУ УЧЕНИКА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ И СТУДЕНАТА

Циљ истраживања се односи на испитивање става о равноправности полова у послу на узорку од 190 испитаника (76 или 40,00% ученика средње школе и 114 или 60,00% студената). У истраживању је коришћен систематски неекспериментално-емпиријски (survey) метод. Резултати истраживања су следећи: испитаници у највишој мјери испољавају позитиван став о равноправности полова у послу ($K - S = .08$, $p = .01$, $AS = 59.87$, $Sk = -.51$, $Ku = -.04$); постоји статистички значајна повезаност између самопоштовања ($r_o = .29$, $p = .00$), као и година старости испитаника ($r_o = .15$, $p = .04$) и става о равноправности полова у послу; постоји статистички значајна разлика у испитиваном ставу између испитаника мушког и женског пола ($U = 1391.00$, $Z = 2616.00$, $p = .00$); не постоји статистички значајна разлика у испитиваном ставу између ученика средње школе и студената ($U = 3615.50$, $Z = -945.50$, $p = .35$).

Кључне ријечи: став о равноправности полова у послу

Увод

Савремено друштво у све већој мјери истиче значај равноправности полова као један од фактора развоја. Подјела на полове произилази из анатомских и физиолошких разлика људи. Са наведеним је и положај који, с обзиром на пол, заузима сваки појединац, а у вези са тим је и улога, односно очекивано понашање везано за одређени положај. Галић (2011) наводи да се често понашање појединаца објашњава чињеницом да припадају одређеном полу, те да су то погрешне претпоставке јер

¹ natasa.kostic@ff.ues.rs.ba

између мушкараца и жена има много сличности. Историјски гледано, мушкарци и жене су посматрани као двије различите категорије, што је пратило и схватање о њиховим неједнаким правима и обавезама. Јовановић (1981) наводи да робовласничко друштво карактерише ропство ниже друштвене класе вишој, али и подређеност жене мушкарцу. Декларацијом о правима човјека и грађанина, усвојеном 1879. године у Француској, под појмом човјека није подразумијевана жена (Захаријевић, 2008). Улога жене је повезивана са породицом, рађањем и подизањем дјете. Процес индустријализације омогућава развијање свијести о схватању значаја жена у процесу рада, али је традиционално схватање улоге жене као домаћице и даље доминирало. Хавелка (2001) наводи да социјално-професионални свијет у развијеним индустријским земљама није постао приступачан женама због еманципације друштвене свијести, већ због економске принуде. Он такође наводи да су дјелатности у којима су запошљаване жене биле ограничене на следеће: раднице, продавачице, учитељице и ниже особље у високопрестижним дјелатностима. Идеја о институционализованим механизмима за постизање равноправности полова почела је да се развија 1962. године именовањем Комисије Уједињених нација за статус жена, а у Мексико Ситију је 1975. године усвојен Свјетски план акције у вези са наведеним питањима (Мршевић, 2011). Ипак, наведени процес траје споро на шта указује Вилић (2012) податком да је на позицији менаџера у Француској само 5% жена, а да је од 400 директора у Великој Британији само 17 жена.

У нашој земљи, а и у земљама у региону, разматрање равноправности полова је више вршено у домену статистике којом се утврђује у којој мјери су заступљени мушкарци и жене у пословима домаћинства, у којој мјери су изложени насиљу, те у којој мјери су заступљени у одређеним дјелатностима или у политичком животу. Када је ријеч о наставном особљу статистика показује да су на територији Босне и Херцеговине жене заступљеније од мушкараца на скоро свим нивоима образовања (Агенција за равноправност сполова БиХ, 2017). Једино на високошколским установама нису. Према истом извору, већи је број женских него мушких особа које су од 2010. до 2014. године стекле диплому магистра наука или завршиле специјалистички студиј, док је за исти период виши број мушких него женских особа које су стекле диплому доктора наука. И у политичком животу је изражена разлика у заступљености мушкараца и жена. Овај податак може указивати на стереотипна схватања особа оба пола како „политика није за жене“, како је „тешко жени ускладити породични живот и политичку активност“ и сл. Постојање таквих схватања доводи до неангажовања жена у области политичког живота, као и до одбацивања и спречавања оних које би се можда ангажовале у том

домену. О разликама у заступљености мушкараца и жена у политичком животу казују и подаци Агенције за равноправност сполова БиХ (2017) према којима се у Парламентарној скупштини БиХ у периоду 2014–2018. године налазило 21,1% женских и 78,9% мушких посланика и делегата.

Код нас су ријетка истраживања која испитују став о равноправности полова. С обзиром на то да постоји раскорак између историјске и традиционалне подјеле мушких и женских улога и захтјева савременог друштва, те да познавање нечијих ставова представља основу за предвиђање његовог понашања, испитивање става о равноправности полова требало би бити интензивније и обухватније.

Прије свега, неопходно је истаћи да став није понашање, већ спремност или тенденција за одређено понашање. Наведено је видљиво и у најранијим дефиницијама ставова. Тако, нпр., Морган [Morgan] (1934, према Олпорт [Allport], 1935), дефинише став као ментално стање које је водич за свако ново искуство прије него што појединац донесе одговор. Наведено ментално стање утиче на селекцију и тумачење података које прима појединац, а крајњи исход је понашање. Такође, Богардус [Bogardus] (1927, према Олпорт, 1935), у свом одређењу појма става истиче његов значај за понашање појединца наводећи да је став тенденција поступања према нечему или против нечега што је у окружењу појединца. Креч, Крачфилд и Балаки [Krech, Crutchfield, Ballachey] (1972), сматрају да је став „трајни систем позитивних или негативних оцењивања, емотивних стања и делатних тенденција за или против у односу на одређени друштвени објекат“ (стр. 185). Џеин [Jain] (2014) сматра да је данас општеприхваћено да став садржи три компоненте (когнитивна, ефективна, конативна), да је он ментална спремност да се реагује позитивно или негативно на одређене особе, мјеста, ствари или догађаје. Звонаревић (1981) такође под појмом става подразумева тенденцију ка одређеном понашању дефинишући га као позитивну или негативну стечену тенденцију реаговања према особама, објектима или ситуацијама који су изван појединца или према властитим особинама, идејама и поступцима.

У доступној литератури која се односи на испитивање става о равноправности полова нађено је мало истраживања. Бабовић, Вуковић, Петровић (2012), у свом истраживању на узорку мушких и женских испитаника из тридесет и једне општине Републике Српске, дошли су до налаза да преко 90% испитаника није имало искуство неравноправног доживљаја на основу припадности одређеном полу: у породици (94,3%), приликом политичког ангажовања (98,1%), у односу са званичним институцијама (96,1%), у односу са сусједима и познаницима (93,0%), током школовања (93,4%), у раду и на радном мјесту (91,4%). Према ис-

тим подацима, натполовична већина испитаника (53,9%) нема искуства и сазнања да су жене мање успјешне од мушкараца у улози предузетника. Међутим, већина испитаника има искуства и сазнања да су жене у више случајева одбијане за посао на конкурс у уз образложење да он није за особе пола којем припадају (59,0%).

Цамоња Игњатовић, Жегарац, Поповић, Духачек (2009) су на узорку студената у свом истраживању добили податке да испитаници оба пола сматрају да жене имају исте могућности за напредовање у каријери као и мушкарци (женски испитаници у статистички значајно већој мјери од мушких испитаника сматрају наведено), док се мушки и женски испитаници не разликују у ставу о томе да ли су жене успјешнији руководиоци (и једне и друге у већој мјери карактерише став да жене нису успјешнији руководиоци од мушкараца). У истом истраживању наведени аутори су дошли до налаза да је однос испитаника оба пола према учешћу мушкараца и жена у различитим дјелатностима прилично неутралан, с тим што су утврдили статистички значајне разлике у тврдњи која указује на фаворизовање женских особа у односу на мушке у области образовања властите дјеце (женски испитаници у статистички значајној мјери више од мушких испитаника би вољели да њихову дјецу учи учитељица него учитељ). Исти је случај и када је ријеч о оперативним захватима (женски испитаници у статистички значајној мјери више од мушких испитаника би се сигурније осјећали да их оперише мушкарац него жена).

С обзиром на то да особине личности појединца представљају једну од детерминанти његових ставова према одређеним појавама, у овом истраживању је, између осталог, постављено питање у каквом је односу самопоштовање и став о равноправности полова. Иако постоје различите дефиниције самопоштовања, углавном постоји сагласност да је то начин на који појединац вреднује сам себе, односно степен у ком себе оцјењује позитивно или негативно. Тако, на примјер, Куперсмит [Coopersmith] (1967, према Хитертон, Вокс [Heatherton, Voks], 2000), под концептом самопоштовања подразумијева евалуацију коју појединац чини у вези са собом. Наведена евалуација указује на то у којој мјери појединац вјерује да је способан, значајан, успјешан и вриједан. Розенберг [Rosenberg] (1965) самопоштовање дефинише као позитиван или негативан став према самом себи. Он је конструисао скалу за мјерење самопоштовања која садржи десет тврдњи и истиче да концепт самопоштовања, према садржају тврдњи, не подразумијева да особа себе сматра супериорнијом од других, већ се сматра довољно добром као што су други. Високо самопоштовање, према овом аутору, подразумијева да особа поштује саму себе, да препознаје своја ограничења, али и да вјерује у свој напредак и раст. Особе које карактерише високо самопоштовање

прихватају и цијене себе, а Тодоровић (2004) сматра да се оно испољава у најранијем дјетињству, а Кернис и Парадис [Kernis, Paradise] (2004) да је показатељ благостања. Ове особе прихватају критику и дозвољавају себи неуспјех (Бурушић, Тадић, 2006). Под ниским самопоштовањем се подразумева негативан став појединца према себи, те да оно подразумева „самоодбацивање, самопрезир, самонезадовољство“ [„self-rejection, self-dissatisfaction, self-contempt“] (Rozenberg, 1965, стр. 31). Особе које карактерише ниско самопоштовање незадовољне су собом. Ове особе имају негативне ставове о многим стварима и појавама, па и према другим људима (Макинон [Mackinnon], 2015).

Проблем, метод и задаци истраживања

Проблем истраживања рада се односи на испитивање става о равноправности полова у послу. Прецизније речено, у фокусу истраживања је однос самопоштовања, као и година старости, и става о равноправности полова у послу ученика средње школе и студената, те разлике у испитиваном ставу с обзиром на пол и ниво школовања. Метод истраживања је систематски емпиријско-неекспериментални, а задаци постављени у истраживању су следећи:

- испитати и анализирати природу дистрибуције става равноправности полова у послу,
- утврдити постоји ли статистички значајна повезаност између испољеног самопоштовања испитаника са ставом о равноправности полова у послу,
- утврдити постоји ли статистички значајна повезаност између година старости испитаника са ставом о равноправности полова у послу,
- утврдити постоји ли статистички значајна разлика у ставу о равноправности полова између испитаника мушког и женског пола,
- утврдити постоји ли статистички значајна разлика у ставу о равноправности полова између ученика средње школе и студената.

Узорак истраживања

Узорак истраживања је пригодни и чини га 190 испитаника од којих су њих 76 (40,00%) ученици средње школе са територије Источног Сарајева и 114 (60,00%) студенти Универзитета у Источном Сарајеву. Године испитаника крећу се у распону од 16 до 24, а просјечно имају 18,85 година. Структура узорка испитаника је представљена у Табели 1.

Табела 1. Структура укупног узорка испитаника

Одредница узорка		Фреквенција	Проценат
Ниво школовања	Ученици средње школе	76	40.00
	Студенти	114	60.00
Пол	Мушки	55	28.95
	Женски	135	71.05

Подузорак ученика средње школе чини 28 (36,84%) мушких и 48 (63,16%) женских испитаника, а просјечно имају 16,83 година. Подузорак студената чини 27 (23,68%) мушких и 87 (76,32%) женских испитаника. У просјеку имају 20,20 година.

Инструментни истраживања

Инструменти који су коришћени у истраживању су:

1) упитник за прикупљање података о социјално-статусним карактеристикама испитаника (пол, године старости, ниво школовања);

2) скала за испитивање равноправности полова у послу која је преузета и која представља једну од супскала Скале ставова о равноправности сполова чији је аутор Работег Шарић (2002). Цијела скала има висок ниво поузданости ($\alpha = .91$). Коришћена супскала има 16 тврдњи и петостепена је Ликертовог типа, а утврђени ниво поузданости је задовољавајући ($\alpha = .88$);

3) скала за испитивање самопоштовања је преузета. Конструисао ју је Розенберг (1965) и петостепена је Ликертовог типа. Садржи десет тврдњи. Утврђени ниво поузданости скале у овом истраживању је задовољавајући ($\alpha = .81$).

Резултатни истраживања

Виши резултат на скали става о равноправности полова указује на позитивнији став испитаника. Могући теоријски распон резултата на скали је од 16 до 80. У Табели 2 приказани су резултати који обухватају дескриптивне показатеље дистрибуције скале става о равноправности полова у послу.

Табела 2. Дескриптивни показатељи дистрибуције резултата испитаника на скали става о равноправности полова

K-S	p_{K-S}	Min	Max	AS	SD	Sk	Ku
.08	.01	22.00	80.00	59.87	11.12	-.51	-.04

Подаци приказани у претходној табели указују на то да дистрибуција става о равноправности полова у послу статистички значајно одступа од нормалне расподеле. Вриједност Колмогоров-Смирновљевог статистика износи .08 и статистички је значајан на нивоу .05 ($p = 01$). Вриједност аритметичке средине је ближе вишим вриједностима постигнутим на скали ($AS = 59.87$) него нижим (утврђени распон резултата је од 22.00 до 80.00). Негативан предзнак скјуниса ($Sk = -.51$) указује на то да су испитаници постизали више скорове на скали, тј. да су у највишој мјери испољавали позитивне ставове о равноправности полова на послу. Вриједност куртозиса је негативна ($Ku = -.04$), што указује на благо заравњење (платикуртичност) дистрибуције.

У Табели 3 су приказане тврдње које су у највећој мјери прихватили испитаници ($AS > 4.00$).

Табела 3. Тврдње скале става о равноправности полова у послу које су у највећој мјери прихватили испитаници

Р. б.	Тврдња	AS
1.	Жене су једнако способне као и мушкарци за истраживачки рад.	4.34
2.	Жене су на послу подједнако поуздане као и мушкарци.	4.24
3.	Жене су једнако као и мушкарци способне за извршавање дуготрајних радних задатака.	4.19
4.	Жене су једнако способне као и мушкарци да доносе важне одлуке о организацији пословања.	4.17
5.	Жене би требало бирати на руководећа радна мјеста подједнако као и мушкарце.	4.07

Након што је испитана дистрибуција скале става о равноправности полова у послу, приступљено је испитивању односа између самопоштовања и става о равноправности полова у послу (Табела 4).

Табела 4. Корелација самопоштовања и става о равноправности полова у послу

Самопоштовање * равноправност полова у послу	r_o	p
	.29	.00

Резултати приказани у претходној табели показују да постоји статистички значајна повезаност позитивног смјера ($r_o = .29$) између самопоштовања испитаника и њиховог става о равноправности полова у послу на нивоу значајности од .01 ($p = .00$). Наведено указује на то да испитаници које карактерише виши ниво самопоштовања у вишој мјери испољавају позитиван став о равноправности полова у послу. Утврђени ниво корелације је ниског интензитета.

Подаци који указују на повезаност година старости и њиховог става о равноправности полова у послу приказани су у Табели 5.

Табела 5. Корелација година старости и става о равноправности полова у послу

Године старости* равноправност полова у послу	r_o	p
	.15	.04

Између година старости испитаника и њиховог става о равноправности полова постоји статистички значајна позитивна повезаност ниског интензитета ($r_o = .15$). Утврђени ниво корелације је статистички значајан на нивоу .05 ($p = .04$). Позитиван предзнак корелације указује на то да старији испитаници у већој мјери испољавају позитиван став о равноправности полова у послу него млађи испитаници.

Подаци приказани у Табели 6 указују на разлике у ставу о равноправности полова у послу с обзиром на пол испитаника.

Табела 6. Разлике у ставу о равноправности полова у послу
између испитаника мушког и женског пола

Пол	N	Md
Мушки	55	49.00
Женски	135	64.00

U = 1391.00

Z = 2616.00

p = .00

Резултати Мен-Витнијевог теста (U = 1391.00) показују да постоји статистички значајна разлика у ставу о равноправности полова у послу између испитаника мушког и женског пола. Резултат је статистички значајан на нивоу .01 (p = .00). Вриједности медијана указују на то да женске испитанике карактерише позитивнији став о равноправности полова у послу (Md = 64.00) него мушке испитанике (Md = 49.00).

У наредној табели представљене су вриједности аритметичких средина тврдњи које су у највећој мјери прихватили женски испитаници (AS > 4.00) уз поређење прихваћености истих тврдњи од стране мушких испитаника.

Табела 7. Упоредни преглед вриједности аритметичких средина тврдњи које су у највећој мјери женски испитаници прихватили са вриједностима аритметичких средина, односно прихваћеношћу од стране мушких испитаника

Р. б.	Тврдња	AS	
		Женски испитаници	Мушки испитаници
1.	Жене су једнако способне као и мушкарци за истраживачки рад.	4.56	3.79
2.	Жене су на послу подједнако поуздане као и мушкарци.	4.49	3.59

3.	Жене су једнако способне као и мушкарци да доносе важне одлуке о организацији пословања.	4.48	3.40
4.	Жене су једнако као и мушкарци способне за извршавање дуготрајних радних задатака.	4.45	3.56
5.	Жене би требало бирати на руководећа радна мјеста подједнако као и мушкарце.	4.39	3.29
6.	Жена може једнако добро као и мушкарац подносити притиске на послу.	4.30	3.20

Према подацима у претходној табели могуће је уочити да су мушки испитаници у мањој мјери него женски испољавали позитиван став на тврдњама које су приказане. Вриједност аритметичке средине на свим наведеним тврдњама на подузорку женских испитаника је изнад 4.00, док је на подузорку мушких испитаника испод 4.00.

Тврдња коју су женски испитаници најмање прихватили гласи *Интелигенћан мушкарац биће успјешнији у својој каријери од интелигентне жене* ($AS = 1.72$), док су мушки испитаници испољавали виши степен прихваћености наведене тврдње ($AS = 3.18$).

У наредној табели су представљене разлике у ставу о равноправности полова у послу између ученика средње школе и студената.

Табела 8. Разлике у ставу о равноправности полова у послу између испитаника ученика средње школе и студената

Ниво школовања	N	Md
Ученици средње школе	76	59.00
Студенти	114	62.00
$U = 3615.50$ $Z = -945.50$ $p = .35$		

Подаци приказани у Табели 8 показују да не постоји статистички значајна разлика ($U = 3615.50$, $Z = -945.50$, $p = .35$) у ставу о равноправности полова у послу између ученика средње школе и студената. На то указују прилично уједначене вриједности медијана: за ученике средње школе вриједност медијане износи 59.00, а за студенте 62.00.

У Табели 9 приказане су упоредне вриједности аритметичких средина тврдњи које су у највећој мјери прихватили ученици средње школе и студенти.

Табела 9. Упоредни преглед вриједности аритметичких средина тврдњи које су у највећој мјери прихватили ученици средње школе и студенти

Р. б.	Тврдња	AS	
		Ученици средње школе	Студенти
1.	Жене су једнако способне као и мушкарци за истраживачки рад.	4.37	4.32
2.	Жене су на послу подједнако поуздане као и мушкарци.	4.20	4.26

3.	Жене су једнако као и мушкарци способне за извршавање дуготрајних радних задатака.	4.16	4.22
4.	Жене су једнако способне као и мушкарци да доносе важне одлуке о организацији пословања.	4.14	4.18
5.	Жене би требало бирати на руководећа радна мјеста подједнако као и мушкарце.	4.00	4.12
6.	Жена може једнако добро као и мушкарац подносити притиске на послу.	3.93	4.02

На основу података приказаних у претходној табели могуће је закључити да су и ученици средње школе и студенти у приближно истој мјери прихватили наведене тврдње скале става о равноправности полова. Приказане вриједности аритметичких средина указују на то да је и редослијед прихваћености тврдњи исти за обје групе испитаника. Тврдња коју су ученици средње школе ($AS = 4.37$) и студенти ($AS = 4.32$) највише прихватили гласи *Жене су једнако способне као и мушкарци за истраживачки рад*.

Завршна разматрања

Резултати истраживања указују на то да испитанике у највећој мјери карактерише позитиван став о равноправности полова у послу. Хавелка (2001) је навео да је социјално-професионални свијет у развијеним индустријским земљама постао приступачан женама због економске принуде, а не због еманципације друштвене свијести. Добијени податак указује на то да је могуће да је управо еманципација друштвене свијести разлог испољавања позитивнијег става испитаника о равноправности полова у послу. Могуће је да на еманципацију друштвене свијести о равноправности полова утичу различита искуства и поруке које испитаници добијају у свом окружењу, путем друштвених медија и

сл. Колико је учињен помак од тога да су дјелатности на које се жене усмјеравају ограничене на ниже позиције или позиције раднице, продавачице и учитељице, показује висока прихваћеност тврдње *Жене су једнако способне као и мушкарци за истраживачки рад*. Наведена тврдња указује на то да испитаници увиђају сличности у интелектуалним капацитетима мушкараца и жена, што је у складу са оним што тврди Галић (2011), да између мушкараца и жена има много сличности. Увиђање сличности између мушкараца и жена те, према томе, и испољавање позитивног става о равноправности полова у послу видљиво је и у високој прихваћености тврдњи које указују на то да су мушкарци и жене подједнако поуздани у послу, да су једнако способни за извршавање дуготрајних радних задатака као и за доношење важних одлука у организацији пословања, те да би их подједнако требало бирати на руководећа радна мјеста. Прихватање наведеног указује на помак од традиционалног схватања мушких и женских улога и посматрања особа мушког и женског пола неједнаким у њиховим правима, те на виши степен уважавања једнаких права оба пола у послу.

С обзиром на дефиниције става у којима је истакнута њихова основа за понашање, добијени податак може указивати на то да и на понашајном плану испитаници испољавају позитиван став о равноправности полова у послу. Отуда што узорак истраживања чине испитаници који припадају категорији старијих адолесцената могуће је у будућности очекивати позитивне промјене у процесу успостављања равноправности полова у послу.

Статистички значајна повезаност самопоштовања, као и година старости и става о равноправности полова у послу указују на то да неке особине личности, однос појединца према самом себи, као и неке социјално-статусне карактеристике могу представљати значајне детерминанте формирања става о равноправности полова. Макинон (2015) наводи да особе које карактерише низак ниво самопоштовања карактерише негативан став о многим стварима и појавама, као и према другим људима. С обзиром на наведено, особе које карактерише нижи ниво самопоштовања су управо због наведеног испољавања негативног става о многим појавама вјероватно испољавале и негативнији став о равноправности полова у послу. Особе које имају виши ниво самопоштовања прихватају себе онаквима какве јесу, познају своја ограничења, али вјерују и у свој напредак, па с обзиром на наведено вјероватно усмјеравају своју пажњу на могућност напретка и других људи. Отуда и њихов позитивнији став о равноправности полова у послу.

Статистички значајна повезаност између година старости испитаника и става о равноправности полова указује на то да одређена искуства

у животу могу да детерминишу ставове о испитиваној појави. Старији испитаници вјероватно постављају питање о својој улози у будућности у различитим дјелатностима, разматрају питање властитог запошљавања, те анализирају постигнућа особа истог али и супротног пола у послови-ма за које су заинтересовани. Они такође пореде властита постигнућа у различитим активностима са особама истог и супротног пола и доносе одређене закључке који доприносе њиховом позитивнијем испољавању става о равноправности полова у послу. Бабовић и сар. (2012) су у свом истраживању дошли до резултата да преко 90% испитаника није имало искуство неравноправног доживљаја на основу припадности одређеном полу: у породици, приликом политичког ангажовања, у односу са зва-ничним институцијама, у односу са сусједима и познаницима, током школовања, у раду и на радном мјесту. Испитаници у неким аспектима имају вјероватно слична искуства, а у неким аспектима су добили подат-ке од других.

Утврђене статистички значајне разлике с обзиром на пол испита-ника у ставу о равноправности полова у послу указују на то да и даље постоји идентификација са традиционалним схватањима мушких и жен-ских улога у послу. Наведено у већој мјери важи за испитанике мушког пола јер њих карактерише негативнији став о равноправности полова у послу, него женске испитанике. Испитанике женског пола у већој мјери карактерише позитивнији став о равноправности полова у послу, што је могуће објаснити њиховом развијеном самоспознајом о властитим вриједностима и способностима, као и могућим незадовољством власти-тим положајем у традиционално патријархалном друштву.

То што није утврђена статистички значајна разлика у ставу о рав-ноправности полова у послу између ученика средње школе и студената могуће је објаснити сличним искуствима и социјализацијским порукама које су добијале обје групе испитаника, али и тиме што је распон година између ученика средњих школа и студената прилично мали, као и то да испитаници узраста од 18 година чине и узорак ученика средње школе и узорак студената.

С обзиром на то да је узорак испитаника пригодан, те да истражи-вањем нису обухваћени испитаници који припадају категорији попула-ције која је у процесу рада у различитим дјелатностима, као вишој ста-росној категорији, за обухватније истраживање става о равноправности полова било би неопходно обухватити наведене категорије популације, као и репрезентативнији узорак. Такође, статистички значајна повеза-ност самопоштовања и става о равноправности полова, као и разлике у испитиваном ставу с обзиром на пол, повлаче за собом питање будућих истраживања испитиваног става с обзиром на различите психолошке, као и социјално-статусне карактеристике испитаника.

ЛИТЕРАТУРА

- Агенција за равноправност сполова БиХ (2017). *Шести периодични извјештај Босне и Херцеговине о provedби конвенције о елиминацији свих облика дискриминације жена (2013–2016)*. Преузето 2. 12. 2018. са https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2017/12/170823_VI-periodicni-CEDAW-Izvjestaj-za-BiH_Nacrt.pdf
- Allport, G. W. (1935). Attitudes. У С. Murchinson (Ed.), *Handbook of Social Psychology* (pp. 798–844). Worcester, MA: Clark University Press.
- Бабовић, М., Вуковић, О., Петровић, И. (2012). *Родна равноправност у Републици Српској; Истраживање јавног мњења*. Бања Лука: Gender Centar – Центар за једнакост и равноправност полова Републике Српске.
- Бурушић, Ј., Тадић, М. (2006). Улога самопоштовања у односу црта личности и невербалних социјалних вјештина. *Друштвена истраживања*, 15, 4–5, 753–771.
- Вилић, Д. (2012). Потискивање жена у савременом друштву – социо-економски аспекти. *Социолошки дискурс*, 2(4), 45–58.
- Захаријевић, А. (2008). Од права човека ка људским правима: човек-нација-човечанство. *Филозофија и друштво*, 1, 111–151.
- Звонаревић, М. (1981). *Социјална психологија*. Загреб: Школска књига.
- Галић, Б. (2011). Друштвена увјетованост родне дискриминације. У: Ж. Каменов, Б. Галић (ур.), *Родна равноправност и дискриминација у Хрватској: Истраживање „Перцепција, искуства и ставови о родној дискриминацији у Републици Хрватској“*, (стр. 9–27). Загреб: Уред за равноправност сполова.
- Jain, V. (2014). 3D model of attitude. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 3(3), 1–12.
- Јовановић, М. (1981). Нека разматрања о друштвеном положају жене од античког до буржоаског друштва. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 21, 355–376.
- Kernis, M. H., Paradise, A. W. (2004). Distinguishing between secure and fragile forms of high self-esteem. У: E. L. Deci, R. M. Ryan, (Ed.), *Self-Determination Research* (стр. 339–359). Rochester NY: University Rochester Press.
- Krech, D., Crutchfield, R. S., Ballachey, E. L. (1972). *Појединац у друштву*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Mackinnon, N. J. (2015). *Self-esteem and beyond*. New York: Palgrave Macmillan.
- Мршевић, З. (2011). *Ка демократском друштву – родна равноправност*. Београд: Чигоја.

- Работег-Шарић, З. (2002). Скала ставова о равноправности сполова. У: К. Лацковић-Гргин, А. Пророковић, В. Ђубела, З. Пенезић (ур.), *Збирка психологијских скала и ујитника* (стр. 95–103). Задар: Филозофски факултет у Задру.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Тодоровић, Ј. (2004). Васпитни стилови у породици и стабилност самопоштовања адолесцената. *Психологија*, 37, 2, 183–193.
- Хавелка, Н. (2001). *Социјална перцепција*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Heatherton, T. F., Vols, K. D. (2000). Interpersonal Evaluations Following Threats to Self: Role of Self-Esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 4, 725–736.
- Цамоња Игњатовић, Т., Жегарац, Н., Поповић, Д., Духачек, Д. (2009). Истраживање ставова према родној равноправности у систему високошколског образовања. *ФПН, Јодиншњак*, 695–709.

Nataša Kostić

ATTITUDE TOWARD GENDER EQUALITY IN THE WORK OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS AND STUDENTS OF FACULTY

Summary

The aim of the research is examination attitude toward gender equality in the work on the sample 190 respondents (76 or 40.00% secondary school students and 114 or 60.00% students of faculty). We used survey method. The results of research are the following: respondents have a more positive attitude toward gender equality in the work ($K-S=.08$, $p=.01$, $AS=59.87$, $Sk=-.51$, $Ku=-.04$); there is statistically significant correlation between self-esteem ($r_o=.29$, $p=.00$), as well as between age of respondents and gender equality in the work ($r_o=.15$, $p=.04$); there is a statistically significant difference in the examined attitude between male and female respondents ($U=1391.00$, $Z=2616.00$, $p=.00$); there is a no statistically significant difference in the examined attitude between high school students and students of faculty ($U=3615.50$, $Z=-945.50$, $p=.35$).

Key words: attitude toward gender equality in the work

Сњежана З. Станар¹
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет Пале
 Катедра за психологију

УДК 159.98
 DOI: 10.7251/RAD1920063S
 Оригинални научни рад

ПСИХОЛОШКИ АСПЕКТИ ОПШТЕГ СТАВА ПРЕМА ВРИЈЕДНОСТИ МЕНАЏМЕНТА

С обзиром на брзину и све већи број технолошких промјена, динамику и глобализацију тржишта, предузећа се морају интензивирати у вођењу рачуна о ефикасном и ефективном развоју менаџмента и менаџера без којих не могу опстати. Једино тако могу допринијети подизању нивоа образовне структуре и квалитета популације менаџера. Полазећи од чињенице да је основни задатак менаџера да обезбјеђује опстанак, развој и профитабилност предузећа, све се више јавља потреба за пручавањем фактора који доприносе развоју успјешних менаџера, чиме би се елиминисали многи пословни ризици.

Циљ истраживања је дефинисан као испитивање и утврђивање статистички значајних разлика у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на испитиване психолошке карактеристике (емоционалну стабилност на послу, самоефикасност и мотив постигнућа). Истраживање је реализовано на узорку од 138 испитаника запослених у органима локалне управе и самоуправе у Босни и Херцеговини. У раду су коришћени адекватни мјерни инструменти, који имају задовољавајуће метријске карактеристике: скала за испитивање општег става о вриједности менаџмента, скала емоционалне стабилности на послу, скала самоефикасности и скала мотива постигнућа. Добијени резултати показују да не постоје статистички значајне разлике у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на испитиване психолошке карактеристике, односно ниједна од испитиваних психолошких карактеристика не детерминише значајно општи став о вриједности менаџмента.

Кључне ријечи: емоционална стабилност на послу, самоефикасност, мотив постигнућа, став, менаџмент

¹ snjezana.stanar@ffuis.edu.ba

Увод

Менаџмент као процес представља научни приступ менаџменту који користи научне методе при доношењу одлука. Менаџмент је у основи организациони процес у којем се координишу, интегришу и усмјеравају организационе активности ради остварења постављених циљева. Менаџмент је и професија, и каријера и занимање, и њу представљају менаџери. То је скуп кадра који обавља послове управљања предузећем и регулише односе између њих. Може се односити на профитне (лукреативне) и непрофитне (нелукреативне) организације и његова апликативност је различита у тим областима.

Револуција звана менаџмент је на површину пословног свијета избацила менаџере који морају имати моћ подржану знањима, способностима, вјештинама и личним особинама. Процес умножавања нових мултидисциплинарних знања и способности у менаџменту је динамичан процес који обезбјеђује аутономан развој сваког предузећа. Менаџери као репрезенти менаџмента, модерне рационалности и профитабилности, морају бити интегрално оспособљени да би суверено и ауторитетом личности управљали промјенама и процесима (Бахтијаревић-Шибер, 1999).

Менаџмент је оно подручје људског дјеловања у којем се очекује максимална социјализација пожељних особина личности. То значи да, ако менаџер треба да буде организатор, кадровик, учитељ и носилац одговорности, онда ће он преко свог социјалног и психолошког здравог понашања код запослених више и чешће социјализовати оне особине које ће му бити од помоћи да успјешније ради и да има бољи и квалитетнији живот. Међутим, ако имамо у виду постојећу друштвено-политичку и економску кризу и доминантан утицај појединаца који су бирани по критеријуму политичке опредјељености и ангажованости, видјећемо да постојећа свијест не сматра да је добро планско и систематско улагање расположивих средстава, времена и новца у развој тимова менаџера (Дунђеровић, 2005).

Особине личности готово искључиво утичу на индивидуалне разлике између људи у погледу успјеха и неуспјеха у животу и раду, а такође утичу и на различит успјех и неуспјех код самог појединца. Неке од психолошких карактеристика личности које су важне за успјешно бављење менаџментом и на које је у овом раду стављен посебан нагласак су *емоционална стабилност, самоефикасност и мотивацијуна*.

Емоционална стабилност омогућава менаџеру, који ову особину посједује, да реално сагледава себе, друге људе и ситуације, да контролише своје поступке, да не буде уплашен и да вјерује у успјех, реално

сагледава оно шта хоће и шта може и да буде максимално успјешан (Дунђеровић, 2005).

С обзиром на то да емоционално стабилан менаџер постиже добре резултате на послу, њега не карактеришу забринутост и стрепња за исход, склоност узбуђењу и неконтролисање сопствених поступака и низак ниво фрустрационе толеранције. Ако се с обзиром на емоционалну зрелост појединаца јављају разлике, ту није ријеч о индивидуалним разликама, него и о разликама које се јављају између различитих врста послова у погледу односа између емоционалне стабилности и успјеха у раду. У складу с тим, менаџер мора узети у обзир и зрелост одређеног појединца, али и захтјеве посла који тај појединац обавља како би помогао запосленима да степен свог емоционалног реаговања држе под контролом. То значи да одржавају своје емоционално реаговање на нивоу који је најпогоднији за ефикасно и ефективно радно ангажовање (Грубић-Нешић, 2005).

Самоефикасност означава вјеровање појединца у сопствену способност да успјешно обавља одређене задатке. Самоефикасност представља концепт који је креирао психолог Алберт Бандура 70-их година XX вијека. Бандура је самоефикасност одредио као вјеровање у способност организовања и извршавања акција које су потребне за остварење одређеног типа активности (Бандура, 1977). Према његовом схватању перцепција самоефикасности укључује активности које су неопходне (људи избјегавају активности за које, како сами вјерују, немају способности); колико је напора потребно уложити у ту ситуацију; колико се може издржати у суочавању са тешкоћама; који обрасци су неопходни за извршавање задатка и емоционалне реакције које особа антиципује (Бандура, 1999).

Самоефикасност је више заснована на идеји важности субјективног доживљаја личне компетенције у реализацији различитих циљева, него на реалним знањима и вјештинама. Самоефикасност није особина личности, већ увјерење о властитим могућностима да се усклађују знања и способности, како би се остварили жељени циљеви у одређеним областима и околностима (Бандура, 1977).

Процјена самоефикасности дјелује као критични когнитивни медијатор акције.

Maddux and Gosselin (2003) сматрају да постоје четири основна извора на којима се заснива самоефикасност:

- лична, директна искуства гдје са успјесима расте вјеровање о ефикасности, док неуспјеси доводе до слабљења тих вјеровања;
- ниво емоционалне и физиолошке побуђености који представља учвршћивање осјећаја сигурности у ситуацијама када особа реализује жељену активност, док се непријатна стања у околностима када се извршава активност везују за осјећај мање компетентности;

– посредно искуство, учење по моделу представља искуства других људи која омогућавају учење и компарацију својих и туђих способности са особама истих или сличних способности, по моделу „ако могу други, могу и ја“, и обрнуто;

– социјалне персуазије или вербални судови које добијамо од околине – ако су особу увјеравали други да може успјети у извршавању неке активности, уложиће више напора него особе које немају такву врсту подршке.

Clark (2001) наводи да превише висок ниво самоефикасности може довести до деградирања у обављању одређених задатака, јер ствара лажан осјећај да се посједују способности које иначе индивидуа нема, те се праве грешке, одбија се преузимање одговорности за њих, ангажују се погрешне стратегије и одбацују се добронамјерне повратне информације и критике.

Претјерано висок ниво самоефикасности такође може да доведе и до мањег улагања напора и пажње у извршавање одређене активности (Stone, 1994).

Мотив постигнућа представља посебно важну особину личности код менаџера. Претпоставља се да ову особину заправо и посједују углавном особе на вишим положајима у структури организације. Према McClelland, који се сматра покретачем истраживања овог мотива, мотив постигнућа се дефинише као „тенденција да се улаже напор да се постигне и оствари нешто што се сматра вриједним и чиме ће се истаћи пред другима“ (Рот, 2003).

Људи код којих је изражен мотив за моћ, „придају велики значај утицају и контроли. Такве особе теже позицијама *вође*, често су добри оратори, склони расправљању; они су жестоки, отворени, тврдоглави и захтевни, утичу у поучавању других и јавним наступима“ (Ђорђевић, 2001, стр. 75–76).

Иако се мотив постигнућа налази под утицајем фактора друштва, социјалних и ситуационих фактора, као и под утицајем врсте и значаја послова у менаџменту, личне диспозиције у највећој мјери одређују његово испољавање и развој. Они менаџери који знају шта је потребно да би се постигао успјех, који имају реалну слику о себи и својим могућностима, али и о другима, који су спремни да преузимају ризике, емоционално су зрели, уравнотежени, упорни и одговорни, и имају развијенији мотив постигнућа.

Фактори од којих зависи развој мотива постигнућа дијеле се у двије групе:

- фактори социјалне средине у које убрајамо оне који се тичу шире социјалне средине и оне који се тичу саме групе и организације;

- фактори појединца у које убрајамо факторе компетенција (способности, искуство, стручност...) и факторе личности (ставови, вриједности, самопоуздање, интринзична мотивација за постигнуће...) (Дунђеровић, 2005).

Особе које имају изражен мотив постигнућа постављају себи јасне, довољно високе циљеве, бирају задатке који захтијевају реално висок ризик, постижу бољи успјех у испуњавању дугорочних циљева и имају способност да тај мотив развијају и код својих запосленика (Грубић-Нешкић, 2005).

Ставови

Појам става многи аутори користе да објасне различите врсте друштвених збивања, а један од разлога за то је тај што ставови, као и мотиви, покрећу човјека на предузимање активности. Звонаревић (1985) наводи да постоје два кључна разлога за „популарност“ ставова у психологији. Први разлог је релативно лако мјерење ставова, што представља најближи пут за разумијевање мотивације, јер мјерећи ставове сазнајемо мотиве који су најважнији у разумијевању људске активности. Други разлог је то што ниједна друга психичка особина није толико резултат социјалног утицаја, а уједно и сама утиче на друштвено-политичка, културна и друга збивања у друштву као ставови. Чак се управо због разлика у ставовима воде и ратови.

Механизми који дјелују у процесу формирања ставова (Allport, 1935, према Звонаревић, 1985) могу се подијелити на:

- *механизам интeрације* који дјелује тако да се из различитих доживљаја током живота постепено формира одређени став;
- *механизам диференцијације* који је супротан претходном и дјелује тако да се неки примарни став уклапа у нова подручја, на тај начин се диференцира и ствара нове ставове;
- *механизам тpауме* је процес којим се трајни став формира као резултат свих појединачних искустава која су својим интензитетом и емоционалном укљученошћу довела до формирања углавном негативног и тешко промјенљивог става;
- *механизам имитације* је још познат и као учење по моделу гдје појединац многе ставове преузима као дио свог социјалног наслеђа. Појединац је суочен са свим вредновањима агенаса социјализације која претходе његовом личном искуству и која, кад се једном усвоје, одређују његова будућа искуства.

Понашање људи је умногоме условљено ставовима, што значи да они утичу на многе менталне функције као што су мишљење, суђење,

акција... Када је ријеч о димензијама ставова (разлике између ставова према истом објекту), ставови се могу разликовати с обзиром на дирекцију, сложеност, екстремност, усклађеност, досљедност, снагу и отвореност. *Дирекција* става означава позитиван или негативан однос према неком објекту. *Сложеност* става се односи на количину и врсту сазнања, емоција и тенденција ка акцији укључених у став. *Екстремност* става се односи на степен пристајања уз неки став који може у различитом степену бити позитиван или негативан. *Усклађеност* става указује на то да су све три компоненте става исте валенције, нпр. све три позитивне или све три негативне. *Досљедност* става указује на мјеру у којој се ставови примјењују на све случајеве гдје их је могуће примијенити. *Снага* става се изражава у постојаности става. *Отвореност* става се огледа у спремности да се став испољи (Рот, 2003).

Три компоненте ставова које су горе наведене су когнитивна (сазнајна), која укључује различита знања, увјерења и перцепције о неком објекту, особи или појави; конативна (вољна), која укључује спремност да се предузимају одређене активности у односу на објекат става и афективна (емоционална) компонента која укључује релативно трајна позитивна или негативна осјећања према објекту става, и односи се на сложеност става.

Данас, када се у нашим организацијама и у друштву уопште највише цијене родбинске везе и пријатељства, зарада „преко ноћи“, агресивност и субмисивност, није зачуђујуће то што се код људи највише формирају негативни ставови према таквој ситуацији. И поред таквог става, однос према менаџменту у значајној мјери одређује и мишљење људи о томе да ли, нпр., више вриједи напорно радити и учити или је боље тражити везе и пријатељства и на тај начин доћи до положаја менаџера.

Проблем, метод и задаци истраживања

Проблем овог истраживања се односи на сагледавање релација између психолошких карактеристика испитаника и њиховог општег става према вриједности менаџмента. Међу психолошким карактеристикама које су издвојене као релевантне посебна пажња је посвећена емоционалној стабилности на послу, самоефикасности и мотиву постигнућа. Општи став према вриједности менаџмента је сагледан преко субјективне и објективне димензије развоја каријере менаџера.

Циљ истраживања је испитивање и утврђивање статистички значајних разлика у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на испитиване психолошке карактеристике. Имајући у виду избор могућих научних метода, а уважавајући природу проблема истраживања, при-

мијењен је Survey метод или емпиријско-неекспериментални метод. На основу овако дефинисаног циља истраживања постављен је задатак који се може реализовати на следећи начин:

1. испитати и утврдити статистички значајне разлике у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на испитиване психолошке карактеристике (емоционална стабилност, самоефикасност и мотив постигнућа) испитаника.

Напријед постављени задатак је развијен у одговарајућу хипотезу:

H₀ – Не постоје статистички значајне разлике у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на испитиване психолошке карактеристике (емоционална сигурност на послу, самоефикасност и мотив постигнућа).

Узорак истраживања

Узорак чини 138 испитаника запослених у органима локалне управе и самоуправе (директори, замјеници, начелници, помоћници и замјеници начелника, те одређени министри) у Босни и Херцеговини. Овај узорак је задовољавајући како са аспекта репрезентативности тако и са аспекта омогућавања примјене одговарајућих статистичких поступака за одређене анализе. Испитаници су бирани случајним начином избора испитаника. У узорку је 57 испитаника женског (40,7%) и 81 испитаник мушког пола (57,9%).

Инструменти и поступци истраживања

За потребе истраживања коришћена је скала за испитивање општег става према вриједности менаџмента, скала емоционалне стабилности на послу, скала самоефикасности и скала мотива постигнућа. Скала за испитивање општег става према вриједности менаџмента има облик сумационе скале Ликертовог типа. Приликом селекције ставки у скали су задржане само оне које јасно изражавају битне аспекте општег субјективног односа према аспектима вриједности менаџмента. Поред тога, у скоро свим ставкама се директно помиње сам предмет мјерења што је овој скали осигурало тзв. очигледну ваљаност. Поузданост скале је доказана на два начина: примјеном „split-half“ поступка (корелација између половина скале је 0,63) и израчунавањем коефицијента поузданости цијеле скале помоћу Спирман-Брауновог поступка – вриједност коефицијента је 0,66. Дискриминативност скале је такође доказана на два начина: 1. уз помоћ поступка анализе ставки утврђен је индекс дискриминативне моћи за сваку тврдњу гдје добијене вриједности показују

да скоро све тврдње имају моћ дискриминације изнад 1,96, што значи да успјешно раздвајају испитанике који стоје „високо“ од испитаника који стоје „ниско“ на континууму општег става о вриједности менаџмента, 2. након израчунавања дискриминативне моћи израчунате су корелације између вриједности на свакој ставци и укупног збира вриједности свих ставки гдје је највећи број корелација између ставки и укупне скалне вриједности изнад 0,44.

На основу наведеног се може закључити да скала за испитивање општег става према вриједности менаџмента има задовољавајуће метријске карактеристике те се добијени подаци могу тумачити са степеном ризика који се толерише у емпиријском испитивању ставова. Остале скале су такође скале Ликертовог типа и представљају конструкцију проф. др Ратка Дунђеровића (Дунђеровић, 2005).

Приликом обраде добијених података у овом истраживању коришћени су статистички поступци који се односе на анализу дистрибуције добијених одговора, а то су мјере слагања између сегмената укрупштених варијабли (Хи-квадрат) и мјере које указују на степен корелације међу варијаблама (С-коэффициент).

Резултати истраживања

Задатак истраживања је испитивање релација између појединих психолошких карактеристика и општег става о вриједности менаџмента. Интересовање је усмјерено на питање да ли постоје статистички значајне разлике у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на испитиване психолошке карактеристике.

Табела 1. Релације између општег става о вриједности менаџмента и емоционалне стабилности на послу

Емоционална стабилност на послу	Општи став о вриједности менаџмента			Свега %
	негативан %	колебљив %	позитиван %	
мања	19 38.0	16 32.0	15 30.0	50 100.0
умјерена	15 35.7	15 35.7	12 28.6	42 100.0

израженија	10 21.7	15 32.6	21 45.7	46 100.0
Свега %	44 31.9	46 33.3	48 34.8	138 100.0

$$\chi^2 = 4,73 \quad df = 4 \quad p = 0,316$$

На основу резултата приказаних у Табели 1 видљиво је непостојање статистички значајних разлика у испитиваном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на емоционалну стабилност на послу, односно видљиво је да ниво емоционалне стабилности на послу не представља значајну детерминанту општег става о вриједности менаџмента, с тим да испитаници код којих је емоционална стабилност на послу израженија имају нешто позитивнији став према вриједности менаџмента (45,7%).

С обзиром на добијене податке приказане у Табели 1, може се закључити да је ово објективна слика у менаџменту.

Поред емоционалне стабилности интересовање је било усмјерено и на то да ли постоје статистички значајне разлике у општем ставу о менаџменту с обзиром на самоефикасност. Резултати су приказани у Табели 2.

Табела 2. Релације између општег става о вриједности менаџмента и самоефикасности

Самоефикасност	Општи став о вриједности менаџмента			Свега %
	негативан %	колебљив %	позитиван %	
мања	17 37.0	15 32.6	14 30.4	46 100.0
умјерена	16 32.7	16 32.7	17 34.7	49 100.0
израженија	11 25.6	15 34.9	17 39.5	43 100.0
Свега %	44 31.9	46 33.3	48 34.8	138 100.0

$$\chi^2 = 1,50 \quad df = 4 \quad p = 0,828$$

Добијени подаци, приказани у Табели 2, показују да не постоје статистички значајне разлике у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на самоефикасност испитаника. Најмањи број испитаника (25,6%) са израженијом самоефикасношћу има негативан, док је највећи број оних код којих је самоефикасност израженија, али који имају позитиван став према вриједности менаџмента (39,5%).

Остало је још да се види да ли постоје статистички значајне разлике у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на мотив постигнућа. Резултати су приказани у Табели 3.

Табела 3. Релације између општег става о вриједности менаџмента и мотива постигнућа

Мотив постигнућа	Општи став о вриједности менаџмента			Свега %
	негативан %	колебљив %	позитиван %	
мањи	18 34.6	16 30.8	18 34.6	52 100.0
умјерен	10 23.8	14 33.3	18 42.9	42 100.0
израженији	16 36.4	16 36.4	12 27.3	44 100.0
Свега %	44 31.9	46 33.3	48 34.8	138 100.0

$$\chi^2 = 2,98 \quad df = 4 \quad p = 0,561$$

Анализа добијених података, приказаних у Табели 3, показује да не постоји статистички значајна разлика у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на мотив постигнућа, односно мотив постигнућа не детерминише значајно ставове о вриједности менаџмента. Из података се види да је највећи проценат испитаника са умјерено израженим овим мотивом, а који имају позитиван став према вриједности менаџмента (42,9%). Најмањи је проценат оних са умјерено израженим мотивом постигнућа, а који имају позитиван став према вриједности менаџмента (23,8%).

Упркос чињеници да персоналне диспозиције пресудно утичу на мотив постигнућа, социјални и фактори ситуације у значајној мјери могу утицати на његов развој.

Испитивани психолошки аспекти личности не детерминишу значајно ставове о вриједности менаџмента, с тим да се може уочити тенденција да би величина узорка, у смислу већег броја испитаника, могла утицати на то да се ова обиљежја јаве у функцији детерминанти.

Закључак

Цјелокупни резултати истраживања показују да не постоје статистички значајне разлике у испољеном ставу о вриједности менаџмента с обзиром на испитиване психолошке карактеристике (емоционална стабилност на послу, самоефикасност и мотив постигнућа), односно испитиване психолошке карактеристике не представљају значајне детерминанте општег става о вриједности менаџмента. Висок степен усаглашености указује на објективност актуелне слике стања у менаџменту.

Када је ријеч о емоционалној стабилности на послу, из резултата је видљиво да емоционално стабилнији појединци имају позитивнији став, док они са мање израженом овом персоналном диспозицијом имају негативнији однос према вриједности менаџмента. Они појединци код којих је емоционална стабилност у послу израженија више су оријентисани према квалитету активности којима се баве, а и много су мање критични према условима менаџмента уколико су сигурнији и задовољнији у постизању радних задатака. У радној средини која се стално развија, са тенденцијом несигурности, турбуленција и перманентних промјена, менаџери морају бити флексибилни и адаптивни да би остали тржишно конкурентни. Бити укорак са промјенама, нови и креативни начини суочавања са тим истим промјенама, чиниоци су који врше знатан утицај на емоционалну стабилност на послу па тако и на ставове према менаџменту.

Што се тиче самоефикасности, резултати су показали да менаџери код којих је самоефикасност израженија имају и позитивнији став о менаџменту, за разлику од оних који ову особину посједују у мањем степену, а који имају негативан став о вриједности менаџмента. Особе које процјењују да могу успјешно обављати радне задатке које њихов посао захтијева, стање у менаџменту оцјењују позитивније због ефеката које су на њих оставили претходни успјеси. Самоефикаснији појединци су флексибилнији и толерантнији према захтјевима, тешкоћама и промјенама које менаџмент са собом доноси, што условљава њихов позитиван став о вриједности менаџмента, јер се самоефикасни појединци

ослањају на властите ресурсе како би превазишли објективне околности у менаџменту.

Надаље, резултати су показали да менаџери који успјешно извршавају постављене задатке иако они изискују улагање већег напора, који су способни да остваре постављене циљеве, тј. они код којих је израженији мотив постигнућа, у већој мјери имају негативан однос према области у којој раде. Особе које имају умјерен мотив постигнућа нису толико критичне према условима менаџмента због умањене тежње за постизањем натпросјечних резултата, као и умањених могућности и жеље да остваре своје аспирације у условима у којима раде. Код оних са више израженим мотивом постигнућа вредновање услова менаџмента је критичније због немогућности остварења и задовољења овог мотива као и потенцијала за које сматрају да их имају, па према томе уочавају ометајуће факторе и негативно их оцјењују.

Приказ и анализа укупних резултата истраживања показују да на општи став о вриједности менаџмента у највећој мјери утиче глобална друштвено-економска ситуација, а у мањој мјери психолошке карактеристике испитаника.

ЛИТЕРАТУРА

- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*. 84, pp. 191–215.
- Bandura, A. (1999). A social cognitive theory of personality. *Handbook of Personality*, pp. 154–196.
- Bahtijarević-Šiber, F. (1999). *Menadžment ljudskih potencijala*. Zagreb. Golden marketing.
- Grubić-Nešić, L. (2005). *Razvoj ljudskih resursa ili spremnost za promjene*. Novi Sad: AB Print.
- Dunđerović, R. (2005). *Osnovi psihologije menadžmenta*. Novi Sad: Fakultet za menadžment.
- Dorđević, B. (2001). *Psihologija menadžmenta*. Filozofski fakultet Blace. Univerzitet u Prištini, str. 75–76.
- Zvonarević, M. (1985). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Maddux, J. E., Gosselin, J. T. (2003). Self-efficacy. In: Leary MR, Tangney JP, editors. *Handbook of Self and Identity*. New York, NY, USA: Guilford Press, pp. 218–237.

- Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Clark, R. E. (2001). Learning from media: Arguments, analysis, and evidence. *Charlotte, NC: Information Age Publishing*. Retrieved from <http://books.google.com/books?id=uPVHf35hKcYC>
- Stone, D. N. (1994). Overconfidence in initial self-efficacy judgments: Effects on decision processes and performance. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 59, pp. 452–474.

Snježana Z. Stanar

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE GENERAL BODY BY THE VALUE OF MANAGEMENT

Summary

Considering of speed and the increasing number of technological changes, dynamics and globalization of the market, companies need to be intensified in managing the efficiency and effectiveness of management and managers without which they can not survive. Only this can contribute to raising the level of education structure and the quality of the manager's population. Starting from the fact that the basic task of a manager to provide the survival, development, and profitability of an enterprise, there is increasingly a need to factor in the development of successful managers, eliminating many business risks.

The aim of the research is defined as empirical verification of data on the determination of legitimacy that is dominated by psychological characteristics (emotional stability at work, self-efficacy and achievement motive) on the one hand and the general attitude on the value of management on the other. The survey was conducted on a sample of 138 respondents employed in local government and self-government bodies in Bosnia and Herzegovina. Appropriate measuring instruments have satisfactory metric characteristics: a general assessment of the value of management, the scale of emotional stability at work, the self-efficacy scale, and the scale of achievement motifs. The obtained results show that there are no statistically significant differences, ie none of the examined psychological characteristics determine a significant general attitude on the value of management.

Key words: emotional stability at work, self-efficacy, motive of achievement, attitude, management

Бојан Ј. Ђорлука¹
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет Пале

УДК 316.4:299.5
 DOI: 10.7251/RAD1920076Ѓ
 Оригинални научни рад

КОНТРОВЕРЗЕ О СЕКУЛАРИЗАЦИЈИ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Секуларизација је друштвени процес утемељен на погледу да треба потпуно одвојити свето и свјетовно, а укључује се и екстремно становиште да је религија непотребна. Секуларизацијом је потребно усмјерити друштво у правцу потпуног одвајања светог и свјетовног, цркве и државе, а у крајњем случају у смјеру ослобађања, тј. превазилажења религијског мишљења, праксе и религијских установа. Овим секуларизација добија карактер опште друштвене промјене, у којој примарно мјесто добијају рационални и утилитарни фактори у организацији друштва и дјеловању појединаца. Секуларизација је друштвена промјена и није везана само за феномен религије. Она је нарочито актуелизована у савременом друштву, па се често покушава приказати као вид његове модернизације и то у смислу замјене традиционалног друштва са наглашеним елементима светог модерним друштвом у коме преовладавају елементи свјетовног. Циљ овог рада јесте да се укаже на проблеме процеса секуларизације у савременом друштву, узроке секуларизације, на оспоравање процеса секуларизације, као и на повратак светог, тј. десекуларизацију.

Кључне ријечи: секуларизација, десекуларизација, савремено друштво, религија, држава

¹ bojancorluka@yahoo.com

УВОД

Термин секуларизација први пут се јавља 1646. године у Вестфалским мировним преговорима². Схватао се у смислу конфискације манастирске земље у својству контрибуције³ побједнику, односно отуђења црквене имовине, прије свега земље у корист државе или приватног лица. Од 1803. године појам секуларизација има два значења: насилно и незаконито присвајање црквених права и имовине; и политичко ослобађање од црквеног туторства и контроле. У XIX вијеку појам све више губи своју правно-политичку конотацију, а добија културолошку, па се секуларизација одређује као ослобађање културе и школства од утицаја религије и цркве.

Шездесетих година прошлог вијека социологија религије је сва у знаку овог епохалног процеса, па су бројна теоријска и емпиријска истраживања процеса секуларизације. Задатак социологије религије између осталог је да истражује процес секуларизације у различитим временима и мјестима (Beckford, 2003). Такође, и Дејвид Мартин (David Martin) закључује да се појава социологије као науке на неки начин поклапа са развојем секуларизације тако да је разумљиво то што је ова наука дала централно мјесто овом процесу па је овај проблем поставила у оквиру идеологије, који једним дијелом произилазе и из филозофије историје (Martin, 2005). Теорије секуларизације иду на руку догађањима у којима етаблиране религије све више губе свој утицај и моћ у друштву. Ситуација остаје таква до средине 70-их година када долази до кризе свјетовности и извјесног заокрета према ревитализацији религије. Таква ситуација допринијела је подјелама у социологији религије када је ријеч о теоријском концепту секуларизације. Једна група теоретичара истиче доминантан тренд религијских промјена у савременом друштву као процеса опадања друштвеног значаја и утицаја религије и тај процес означава као процес секуларизације. Друга група теоретичара је сматрала да се ради о научној фикцији, миту и идеолошком појму. Ова полемика секулариста и антисекулариста која је актуелна још од 60-их година прошлог вијека, присутна је и данас, иако у мањој мјери.

² Вестфалски мир представља серију споразума којима је завршен тридесетогодишњи рат, а потписан је између цара Фердинанда III, њемачких кнежева, представника Холандије, Француске и Шведске. Многи историчари овај мир сматрају почетком модерне ере. Вестфалски мир означио је зачетак модерних националних држава и њиме је први пут признат суверенитет сваке државе.

³ Контрибуција – заједнички принос, порез, ратни намет који се узима у окупираном дијелу непријатељске државе.

Етимолошки посматрано, данашњи термин секуларизација води поријекло из новолатинског (*saecularis* – свјетовни, народни) и представља појам под којим се подразумијева слабљење утицаја религије у савременом друштву, односно процес у којем религијско мишљење, понашање и пракса губе друштвено значење (Avramović, Kuljić, 2009, str. 58). Такође, секуларизација се може одредити као процес еманципације друштва у односу на црквено туторство и ограничење утицаја који је имала религија на друштвеном, политичком и цивилизацијском плану. Према мишљењу неких аутора, секуларизација се може дефинисати као процес у којем вјерске институције губе свој друштвени значај, или као процес у коме се области друштва и културе ослобађају доминације вјерских институција и симбола. Према мишљењу британског социолога религије Брајана Вилсона [Brayan Wilson], секуларизација се може дефинисати као процес у коме вјерске институције, пракса и религијска свијест губе свој друштвени значај (Vilson, 1966, str. 14).

Потребно је разликовати појам секуларизација од појмова секуларност и секуларизам. Секуларност означава завршетак процеса секуларизације у којем човјек заузима одређени став према религији и свјетовним наукама, а тај став не мора бити негативан. Секуларизам је већ идеологија, затворена визија свијета која искључује вјеру у Бога.

ПРОБЛЕМАТИЧНОСТ ПРОЦЕСА СЕКУЛАРИЗАЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Појединац под утицајем процеса секуларизације бјежи од политичког и религијског колективизма и тоталитаризма и уточиште тражи у индивидуализму. То је за појединца имало двије посљедице: презентизам⁴ и успон нецрквене религије, односно кризу црквене религије. У овом случају, готово је са колективизмом и он се може вратити само у лику постојећег фундаментализма⁵ и насилничког религијског фанатизма. Фундаментализам је у великој мјери зло, иако фундаменталисти тврде да су против зла. Заједничка им је мржња и непријатељство према другачијим схватањима, организацијама и дјеловањима, тј. према свим

⁴ Презентизам – усмјереност на садашњи тренутак.

⁵ Фундаментализам је реакција традиционалних институционализованих религија на секуларизацију и изазове свјетске културе. Покушава сачувати и проширити утицај религије на сфере које су у великој мјери подвргнуте нестанку. Настоји се сачувати сама вјера у свето и натприродно као битна карактеристика религије. Савремени фундаментализам је превасходно једна „религиополитика“ која захтијева да држава уведе религијске норме и вриједности. Идеал је теократија, а циљ изградња религиозне државе.

вриједностима других, чак и према самом животу других, сигурности и миру.

Политичко покретање процеса секуларизације са циљем слабљења религије имало је ефекат „бумеранга“. Многи садржаји политике и политичког дјеловања добијају карактер вјере, па умјесто свете религије имамо „свету политичност“, која се испољава у томе што многе ствари добијају карактер религиозности. Држава преузима многе улоге цркве, многе идеологије – фашистичка или неофашистичка, фундаменталистичка и терористичка – попримају карактер религијског. У разним областима друштвеног живота многи идоли се обожавају до нивоа божанства, свети човјек постаје богаташ, а не више свештеник. У први план долазе банке и средишта предузетничке моћи, па политичари без везе са њима не могу остварити своју моћ. Религијска светишта се у великој мјери комерцијализују, рађа се религија новца, богатства, трговине, а владарима и политичарима се посвећују велељепни објекти, називи улица. Религијске и политичке везе међу људима надмашује нова култура медија, која прави глобалне везе међу људима и ствара „нову религију забављача“. У складу с овим, масовни медији замјењују цркву и производе „богове“ у наглашеној збрци данашњице.

Процес секуларизације иде својим током и како је рушио светост религије, тако руши и „свету политичност“. Велика динамичност савременог друштва и постмодернистичка хаотичност свему дају карактер пролазности. Вијести које добијамо путем масовних медија често су противрјечне, али то није случај само са масовним медијима, јер и из научних институција добијамо противрјечне информације о појединим питањима. У овом контексту религијске поруке добијене преко медија губе вриједност.

Држава се сада нашла између слободе грађана и бескомпромисних сила тржишта. И држава сада ради исто оно што је приговарала религији, постаје и сама опијум за масе у виду ширења вјере у национализам, а њени политичари-свештеници извршавају ове налоге. Они претварају нацију у вјеру, чиме нација губи историјско-ослободилачки смисао. Умјесто да се развија логика идеје нације у смислу развоја грађанског друштва и тако игра улогу фактора ослобађања човјека од детерминизма рођења (етничког, религијског и сл.), она добија форму национализма, што значи затварање према другом и другачијем. То затварање производи негативне посљедице за оне који се „затварају“ због монопола, присиле и неправде унутар затворених заједница, али и негативне посљедице за друге заједнице у њиховом ближем и даљем окружењу.

И за одређени број теолога и то оних на високим љествицама црквене хијерархије моћ политике постаје привлачна. Дobar примјер за то су

искључиво политички говори црквених великодостојника на просторима бивше Југославије. Феномен политичности цркве данас добија нове димензије и то на штету цркве. Некада је политика у цркви имала незамјењив ослонац, данас политика има много значајније ослонце (економија, техника и технологија, медији, глобални утицаји и међународне везе итд.). Црква је раније била важан ослонац политике, јер је била много више укључена у друштво, како на колективном, институционалном, тако и на индивидуалном нивоу. Међутим, политика данас вјешто користи цркву само у појединим фазама и одбацује је када јој више није потребна, а црква осјећа сталну потребу за везом са политиком и прихвата сарадњу кад год јој то политика понуди. Политика и политичност увијек производе одређени вид „светости“, односно одређену свјетовност приказују као светост. Тако долазимо у ситуацију да сви у политици виде основну „моћ избављења“. Али, без обзира на све несугласице, истина је отприлике у томе да су црква и политика нераздвојне.

Појединци су свјесни политичке демагогије пуне празних обећања и неиспуњених жеља грађана, и та земаљска „божанства“, ауторитети идеологије непогрешивости установа и њихове моћи, губе ореол светости. Оно што је држава учинила религији, сада јој се враћа.

Теза о одвојености цркве и државе подразумева да црква има духовну аутономију, канонско устројство духовне заједнице и своје вјернике, а држава има своје институционално-правно устројство и своје грађане као политичка заједница. Али човјеково искуство кроз историју упућује на то да црква и држава не могу бити одвојене. Оне морају имати своју аутономију, али то не значи њихову потпуну одвојеност. Однос цркве као духовне (вјерске) и државе као политичке (грађанске) заједнице, мора бити однос двије аутономне заједнице на бази квалитативног посредовања, а не негирања једне од стране друге. Јер, незамисливо је да вјерска заједница негира идентитет политичке заједнице, а такође је незамисливо да вјерска заједница нема никакву везу са етнокултурним и политичким идентитетом државне заједнице. Тиме би се доводила у питање човјекова слобода, а слобода је недјелива. Црква и држава треба да буду у функцији човјека и његове слободе, а та слобода се може остварити у цјелини духовне и политичке заједнице. Религија је друштвени феномен и има одређени значај не само за чланове заједнице који вјерују у религијске догме и припадају вјерским заједницама, него и за оне који нису вјерници и који нису вјерски организовани. Без обзира на прихваћену тезу о одвојености цркве од државе, црква се вишеструко везује за друштвено-политички поредак у коме дјелује, а ову тезу често користе и црква и држава ради успостављања монополске позиције у односу на своје вјернике, односно грађане. У цркви влада строга хије-

рархија са јасном подјелом на професионалце (свештенство, клер) и вјернике (лаике). Као и свака друга организација и црквена организација је склона бирократизацији и то како на унутрашњем плану, тако и у односу према споља, тј. у односу према друштву односно држави. Религијска нарација првенствено остаје примарно средство социјалне мобилизације која обухвата велики број присталица, и то оних који иначе не би били мобилизовани око социјалних и политичких питања како год другачије да су формулисана, односно да иза њих стоје политички или актери цивилног друштва (Abazović, 2009, str. 186).

УЗРОЦИ СЕКУЛАРИЗАЦИЈЕ

На слабљење улоге религије у савременом друштву утицали су: протестантска реформација, успостављање модерних националних држава, развој модерног капитализма и научна револуција.

О слабљењу утицаја хришћанске цркве говоре и статистички подаци. Данас у Великој Британији око 5% вјерујућих иде редовно у цркву док у САД, као земљи са највишим нивоом религиозности, у цркве долази једном недјељно око 40% (Gidens, 2007, str. 558–563). Овим показатељима можемо додати и сљедеће параметре: у Француској, проценат популације која редовно иде у цркву креће се око 13%, што је врло низак проценат. У Енглеској је свега 3% испитаника учествовало у вјерским обредима, иако се 60% испитаника изјаснило да припадају цркви. У Италији 20% испитаника врши вјерску обредну праксу, док је тај проценат у Португалији нешто већи и креће се око 30% (Jukić, 1997, str. 193). Као показатељи секуларизације савременог друштва издвајају се: пад броја и ниво ангажованости вјерника (у свим подручјима живота опада утицај вјере) и пад друштвеног утицаја вјерских организација што се огледа у паду њиховог ауторитета. Вјерујући човјек је све више критички расположен према моралном и политичком држању свештенства. Клерикализам је и даље присутан, што значи да се религијске заједнице мијешају у политички живот друштва.

Евидентна је чињеница да појам и процес секуларизације данас осваја свијет, а узроци секуларизације су: друштвена диференцијација, рационализација, урбанизација, индустријализација, индивидуализација и плурализам.

Друштвена диференцијација као узрок секуларизације подразумева напуштање многих функција религијских установа и њихово преношење на свјетовне установе. Овај узрок је посљедица историјског развитка који обликује различита и бројна институционална подручја и умјесто религијског јединства данас имамо свјетовно дијељење функ-

ција. Друштвена диференцијација се повезује са феноменом подјеле рада и специјализације. Тако данас функције цркве и религије преузимају друге установе и заједнице, као што су нпр. школе, болнице, установе социјалне помоћи, културни центри и средства јавног информисања. Дакле, у оваквим условима црква има мање могућности укључивања у друштвене дјелатности и мање подсистеме. Из диференцијације као узрока секуларизације произилази: аутономизација религије, приватизација религије и плурализам религија.

Рационализација живота и друштва је још један од узрока секуларизације. Модерно друштво се уређује по моделу ефикасне и функционалне рационалности, а не моралне вриједности. Секуларизација укључује и могућност експанзије самовоље, но ни то не значи да је та самовоља само продукт секуларизације. Изразито религиозна друштва нису изузета нити су имуна од самовоље, те живјети у рационалним друштвима не значи жртвовати све самовољи и произвољности (Vrcan, 1986, str. 57). Већ сама технологија, као примјена научног ума, садржи нескривену и искључиву рационалност у себи. Разне машине у индустријским погонима и рачунари, такође су рационалне творевине. Рационализација, а тиме и секуларизација, обухвата следеће животне дјелатности у којима преовладава свјетовност: рад, трговина, право и државна управа, васпитање и наука. Морални живот је највише захваћен свјетовношћу. У већини случајева се оно што је морално замјењује оним што је рационално и техничко. Савремени друштвени поредак се више не темељи на извршавању моралних дужности, него на успјесима техничког развитака. Друштво се све мање ослања на добре и поштене људе, а све више на стручњаке и електронске погоне. Рационалност је утилитарна, а моралне вриједности нису. У овом свијету потпуне рационализације и утилитаризације има мало мјеста за религијске мистерије, дубоко молитвено стање, духовну сабраност и мистичку осјећајност. А управо преко рационализације, секуларизација угрожава истинску религиозност данашњих људи.

Многа емпиријска истраживања показују да је град исходиште секуларизације, праћен процесима урбанизације и индустријализације. Вјерска равнодушност становника града расте сразмјерно његовој величини. Сматра се да и у самом граду има разлика, па се истиче да су средишта вјерски равнодушнија од предграђа, а индустријске четврти од неурбанизованих дијелова. Људи у граду који су укључени у процес индустријализације постају све равнодушнији према вјерским вриједностима, нарочито када су оне изражене у литургијском облику. Због тога се често говори како се црква позива само онда када се рађа или умире, а све рјеђе док се дјелатно живи. Под утицајем науке и технике, у гра-

довима се јављају нове идеје које с временом узрокују стварање других навика и облика понашања који су супротни традицији и сеоским обичајима. Као језгро ширења свјетовног схватања свијета издвајају се: разне фабрике, технички уређаји, радничко мноштво, градске четврти, научне установе. И док су некада земљорадници у првом реду требали кишу, сунце, плодност и здравље, раднику је битан добро изабран материјал, тачност, умијеће у технолошком поступку, користан и добро уређен погон. Сељаци који долазе у град, често губе своју традиционалну вјеру у додир са градском и индустријском околином.

Све већа индивидуализација људи у модерном друштву такође је један од узрока секуларизације. Ова појава се огледа у повећаној приватизацији људских одлука и у тражењу самоидентитета. Колективистичке идеје губе своју друштвену тежину у савременом друштву, што присиљава појединце да сами развијају сопствену самобитност. Однос појединца и друштва почео се обртати: као апсолутни циљеви постављају се појединци и њихова срећа, а не више колективитет. Превласт индивидуализације у друштву прелази у подручје религије гдје узрокује приватизацију вјере. То је управо разлог да у савременом друштву религија постаје предмет личног избора, а мање чињеница припадања религијском колективитету. Свето се повлачи у људску интимност и унутрашњост, постаје приватна ствар, а престаје бити јавна брига.

Плурализам је карактеристичан за савремено друштво. Амерички социолог Питер Бергер [Peter Berger] сматра да је плурализам био најуспјешније средство и водич секуларизације у свијету. Некада се на тржишту идеја налазила само једна црква, док се у нашем добу ситуација промијенила и данас имамо мноштво различитих религија, квазирелигиозних погледа на свијет и моћних идеологија (Berger, 1966). Оваква религијска ситуација подсјећа на ситуацију модерног тржишта. Данас се на тржишту идеја свашта нуди: источњачке медитације, вјежбе јоге, еротски тантризам, идеје New Age-а⁶, свјетовне помоћи као што су биоенергија и алтернативна медицина. Дакле, религијске заједнице од стања монопола прелазе на стање конкурентског тржишта. Стање плурализма доноси непогодности за вјернике: умножава релативизам истина и етичких начела у друштву, што озбиљно доводи у сумњу њихово увјерење и опстајање у религијском погледу на свијет. Негдје ће тај релативизам прећи у синкретизам⁷ угрозивши до темеља правовјерност

⁶ То је разнородни духовни покрет настао крајем XX вијека у западним земљама. Темељна особина овог покрета је самостално спровођење духовности уз одбацивање религијских догми.

⁷ Синкретизам – сваки покушај спајања различитих филозофских или вјерских

религије. Но, упркос овим тешкоћама, такав плурализам доприноси и стварању позитивних садржаја у смислу учвршћивања личне вјере, јер се од вјерника сада захтијева потпуно свјестан избор и слободни приста-нак на само једну понуђену религију. Плурализам није само изазов већ и школа стрпљења, понизности, екуменизма и дијалога. Под утицајем наведених узрока слаби заједница и локална средина, а јача фрагменти-зација и глобализација.

ОСПОРАВАЊЕ ПРОЦЕСА СЕКУЛАРИЗАЦИЈЕ

Један од модела оспоравања секуларизације јесте онај који религију схвата као нужан, универзалан и неуклоњив састојак људског живота. Никакви квантитативни нити било какви други подаци не могу довести у питање религију, јер, према ријечима Лингера, „свако је религиозан таман толико колико сваки човјек говори неки језик“ (Kincler, 2002, str. 16). У најближој вези са овим моделом оспоравања секуларизације стоји модел довођења у питање секуларизационе парадигме схватањем на ан-трополошкој линији, човјека као „*homo religiosus*-а“, дакле као природ-но религиозног бића коме религиозност долази из његовог биолошког бића. Међутим, и родитељи на своје потомство преносе диспозицију за усвајање одређених вриједности, па није занемарљив ни утицај процеса социјализације на религиозност у савременом свијету. Дакле, не треба занемарити укупан друштвени простор у коме се појединац креће, али ни његове психолошке карактеристике, искуство које у животу стиче, а које утиче на његову религиозност.

Секуларизација се оспорава и на равни дефинисања појма рели-гије. У зависности од тога у ком се значењу појам религије употребљава у искуственим истраживањима религије, зависиће и закључак о процесу секуларизације. Сљедећи модел оспоравања концепта секуларизације иде преко његове идеолошке усмјерености и преко оних карактериза-ција које инсистирају на његовим фиктивним, митским значењима, при-видној релевантности или у најбољем случају у значењу једне велике историјске приче (Lukman, 1994).

Присутан је и модел оспоравања секуларизације преко огранича-вања дјелокурга искуствене евиденције само на тзв. конвенционалну религиозност која је стварно подложна том процесу, али не и тзв. не-

праваца. Синкретизам, као облик спајања различитих религијских форми, може се пратити још од античког доба. Данас је присутан првенствено захваљујући појави New Age-а, унутар кога је идеал новог доба и новог свијета заснован на синкретич-ким тенденцијама.

доктринарне религије која наводно уопште није захваћена процесом секуларизације. Одатле битна разлика коју секуларисти не праве, а треба је правити између религије и религијског, између конвенционалне, црквене религиозности и религиозности уопште (црквеност је само једна форма религиозности). Секуларизација је само привид, јер религиозност пребива у још јасно непрепознатљивим доменима, ван јавног и политичког, јер постоји обиље светог, само га ми не препознајемо.

Најочигледније доказе оспоравања секуларизације добијамо из искуствене евиденције. Почевши од 70-их година XX вијека до данас, све се видљивије показује ревитализација религије и то не само „повратком светог“ и различитим видовима тзв. постмодерне религиозности, већ и у њеним традиционалним институционализованим и чак конзервативним облицима. Религија поново осваја сопствено подручје религијског, али и јавног и друштвеног подручја, која је у прошлим вијековима полако губила наметањем свјетовног устројства друштва и свјетовног менталитета, поготово у сфери моралних вриједности.

ПОВРАТАК СВЕТОГ – ДЕСЕКУЛАРИЗАЦИЈА

Имајући у виду чињеницу да су теоретичари неизбјежне побједи свјетовности над религијом погријешили у својим научним предвиђањима, многи социолози су били подстакнути на то да почну заговарати и заступати теорију о десекуларизацији. Секуларизација није остала сасвим истовјетна својим почетним замислима, али ни религија није задржала свој чврсти и непромјенљиви идентитет из прошлости. Очито је да је криза модернитета и постмодернитета вратила религију на велика врата у друштво, иако није погрешно закључити како се и сама религија почела осјећати јачом и ефикаснијом прилагођавањем свјетовном свијету и његовим захтјевима.

Треба имати у виду да се овдје не ради о првом таласу открића светог, који се обично повезује са ширењем источњачких религија, нових покрета, окултизма, секти, терапеутских удружења и New Age-а, што иначе називамо алтернативном религијом, него прије свега о великим историјским монотеизмима и црквено устројеној вјери, који се поново враћају и улазе у испражњени простор секуларизоване јавности. Појава новог доба духовности, раст култова и контроверзи које их окружују, преваре са свим својим ситним гријеховима, ширење протестантизма, потврђује чињеницу да је већина људи наставила да практикује религију (Casanova, 1994, str. 4).

У социологији религије, појам повратка светог увео је социолог Роберт Бел [Robert Bell] у XX вијеку. По његовом мишљењу, многи социоло-

зи религије, до половине XIX вијека, религији нису давали велике шансе да преживи, а граница њеног нестајања била је предвиђена негдје до почетка XXI вијека. Према Белу, религија и култура се схватају као одговор на вјечна питања људске егзистенције, а људска друштва су радикално дисјунктивна. Савремена друштва тако чине три цјелине: техноекономска, цјелина друштвеног поретка (политика) и (аутономна) цјелина културе. Раздвајајући тако друштво на три независне цјелине, Бел приступа одређењу секуларизације наизглед на нов начин. Досадашњем појму секуларизације се ставља примједба да није добро изабран јер брка два феномена, друштвени и културни, као и два сасвим различита процеса промјене у њима, институционалне и културне. Тако је секуларизација „опadaње институционалног ауторитета над сферама јавног живота, повлачење у приватни свијет гдје религије имају власт само над својим сљедбеницима, а не над било којом другом секцијом друштвеног поретка или друштва“. Ово Белово одређење се наизглед не разликује много од других одређења која наглашавају приватистички карактер савремене религиозности. Међутим, оно што је новина у његовом схватању јесте раздвајање јединственог процеса секуларизације на два процеса. Процес секуларизације се под дјеловањем рационализације друштвеног живота дешава у техноекономској сфери друштвеног поретка, али се не дешава у сфери културе. У сфери културе се догађа растрежњење или профанација. Док је у техноекономској и политичкој структури појмовни пар сакрално и секуларно, у култури је тај појмовни пар сакрално и профано. Профанација води према профаној модерности која се суочава са антиинституционализмом, моралном опуштеношћу, неспутаним ужицима итд., што доводи до стварања неиздрживе напетости, па отуда за Бела нема сумње да ће доћи до повратка светог и до настајања нових религијских модалитета. То се тим прије може очекивати ако се узме у обзир Белова шема културних промјена по моделу културног клатна: када један облик културе исцрпи своје могућности, долази до заокрета који се, по њему, дешава управо средином 70-их, па се културно клатно њише према оживљавању религије и светом. А тај заокрет води према враћању прошлости, трагању за традицијом и континуитетом (Bel, 2003).

Према мишљењу Бергера, теорија секуларизације била је тачна само за један дио свијета, Европу, неколико издвојених територија и малобројне, европски образоване интелектуалце широм свијета. Остатак човјечанства је исто онако дубоко религиозан као и раније. Разлоге неуспјеха социолога да објективно представе религијску ситуацију у свијету Бергер види не само у идеолошким увјерењима социолога већ и у томе што ти социолози нису добро познавали „остатак свијета“ пошто живе у секуларизованим срединама далеко од вјеровања и религијске

праксе (Berger, 1966). Мартин признаје снажан ток секуларизације у западној Европи у свјетлу неких специфичних околности као што је сукоб цркве и просвјетитељства, урбанизација и појава мегалополиса. Међутим, чак и у тим околностима неке националне заједнице налазе свој извор и идентитет у историјској вјери, па је њихова религиозност виталнија него у другим заједницама. Мартин говори о потреби фундаменталног сужавања важења секуларистичке парадигме на Европу, гдје је „социолошки модел секуларизације креиран и можда зато ту и припада“ (Martin, 2005).

Емпиријска евиденција о религијској ситуацији од краја 70-их до 90-их година XX вијека у Европи и свијету даје аргументе за амбивалентне закључке уз потребу за прецизирањем локалних специфичности од земље до земље. Неки од аргумената који се наводе у прилог секуларизацији су: смањење броја религиозних, опадање традиционалне побожности у Европи, јављање нових облика нетрадиционалних вјеровања нарочито код младих, велики број самодекларисаних вјерника се не моли или се врло мало моли, вјеровање се све више индивидуализује, црквена ангажованост опада итд. Међутим, неки подаци из истих истраживања⁸ показују да је религијска ситуација у Европи ипак далеко од таквих секуларизујућих учинака који би сугерисали закључак о њеној суштинској невиталности. У односу на седамдесете године могу се уочити извјесни десекуларизујући елементи и у секуларизованој Европи. У њој се скоро 77% испитаника конфесионално изјашњава. Исто тако, велики број испитаника изражава жељу да учествује у неким неизоставно важним обредима традиционалне религије као што су крштење, црквено вјенчање и сахрана. На нивоу Европе такав однос према поменутиим обредима изражава двотрећинска већина испитаника.

Савремене религијске промјене, са становишта формалне организованости могу се сврстати на два међусобно различита подручја: то су реакције чије су посљедице у контексту кризе модернитета и секуларне културе. Али то су и промјене у принципу озваничених покрета као и алтернативних религијских институција са једне стране, и јачање невидљиве неинституционализоване религиозности и покрета обједињених у термину New Age религије (Ђорђевић, 2001, стр. 22–23). Јачање религиозности у овим облицима у савременом, плуралистичком и индивидуалистичком друштву, Јелена Ђорђевић објашњава човјековом тежњом

⁸ Ради се о истраживању које је спровела европска установа European Vale System Study Group (ЕВССГ) у сарадњи са универзитетима и специјализованим институцима 1981. и 1990–1992. Овим другим истраживањем, поред земаља западне Европе обухваћене су и неке земље источне Европе.

за заједништвом и припадношћу групи која се сада не може више задовољити на нивоу глобалног друштва. Другу групу одговора ова ауторка види у јачању религијског фундаментализма у земљама Трећег свијета, а посебно у посткомунистичким земљама, као реакције на процес глобализације, тј. специфичније речено на процес модернизације по западном обрасцу. Односно, ради се о трострукој реакцији: на процес хомогенизације културе, глобализације и политичког усмјеравања из једног центра моћи (Ђорђевић, 2002, стр. 263). Одатле традиционално укоријењене религије, као што је нпр. православље у посткомунистичким земљама (у невидљивим религијама виде велику опасност која пријети да хомогенизује културу на свјетском нивоу, поништавајући тако национално-конфесионални идентитет).

ЗАКЉУЧАК

Без обзира на све противрјечности, секуларизација се испољава као процес који отвара друштвени простор за динамичку позицију друштва и његових грађана, и стварање друштвеног поретка неутуђене политичности и истинске човјечности. Тако се успоставља активно друштво које обезбјеђује потребну аутономију и цркве и државе у задовољавању суштинских потреба човјека и његове заједнице. Религија долази у ситуацију да се врати себи, да на бази своје аутономности искаже своје могућности у домену вјере, као истинске потребе најширих слојева људи. То значи да ће овоземаљски садржаји наћи право мјесто у религији. Држава се одређује квалитетом извршавања оних функција које су јој намијењене. А изградња добрих државних институција представља кључну варијаблу развоја друштва. Али, лажна је представа да је савремено друштво и човјек у њему остварило највеће јединство у економији, технологији и сл. Највеће јединство савременог друштва садржано је у тежњи ка остваривању, развоју и очувању властитог идентитета на глобалној сцени савременог друштва.

Из свега наведеног може се закључити да је неопходна континуирана сарадња државе и цркве, квалитативно посредовање које ће се придржавати начела аутономије државе и цркве, а које одговара самој природи обје институције. И црква и држава треба да доприносе напретку човјека и његове заједнице у смислу остваривања суштинских људских вриједности.

ЛИТЕРАТУРА

- Abazović, D. (2009). O višestrukim nerazumijevanjima ovdje i tamo – religija i politika, U: *Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropska unija: odnos vrijednosti*, str. 183–189. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Avramović, Z., Kuljić, R. (2009). Sociološki pristup religiji, U: *Sociološki godišnjak*. Br. (4): 45–76. Pale: Sociološko društvo Republike Srpske.
- Beckford, J. (2003). *Social Theory and Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bela, R. (2003). *Pogažen zavet*. Beograd: XX vek.
- Berger, P. (1966). *The Sacred Canopy, Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books a Division of Random House.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Đorđević, J. (2001). Nevidljive religije, nužna promena, moda ili jeres, Vere manjina i manjinske vere, U: *Junir*, br. 8: 6–33.
- Đorđević, J. (2002). Kultura kao činilac tranzicije i modernizacije, U: *Teme*, br. 3–4: 259–267.
- Gidens, A. (2007). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Jukić, J. (1997). *Lica i maske svetoga*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Kincler, K. (2002). *Verski fundamentalizam, hrišćanstvo, judaizam i islam*. Beograd: Clio.
- Lukman, T. (1994). Sekularizacija – moderan mit, U: Đorđević B. D. *Povratak svetog*. Niš: Gradina.
- Martin, D. (2005). *On Secularization, Towards a Revised General Theory*. United Kingdom: Ashgate Publishing Limited.
- Vrcan, S. (1986). *Od krize religije k religiji krize*. Zagreb: Školska knjiga.
- Wilson, B. (1966). *Religion in Secular Society: a Sociological Comment*. London: C. A. Watts.

Bojan Ćorluka

CONTROVERSE ON SEQUALIZATION IN A MODERN SOCIETY

Summary

Since the 1960s, when the secularization theory gained legitimacy in sociology, there have been two historical conceptions of secularization: "Secularists" state that in today's societies during the long period after World War II there was a process of separating people from religion and church, loss the social significance of religion and dedication; "Antisecularists" believe that religion in contemporary society has only changed its expressive forms, impugning not only the term, but also secularization as a real socio-historical process. Numerous elements of secularization can be identified not only in the most developed, but in the less developed societies of the modern world, a well as in all of these societies they can also influence religiosity (conventional or postmodern) and the return of people to the wing of church authority and the world in general, and this mostly depends on the changing social the context in which religion and the church exist. Not all "secularists" think that the secularization process implies disappearance, a complete disappearance of religion and religiosity, which means that secularization is not a one-way process since crafts are always possible. The actualization of the term secularization is a work of Protestant theology (for the theoretical situation) and the Catholic (for its empirical verification). Protestant theology not only had returned attention to secularization after the pioneer of sociology, but rather different from the previous sociology, joined the process, so secularization was interpreted as a natural and lawful consequence of the Christian religion in which God gave the world management and responsibility. Positive theological connotation is that secularization with the appearance of Christianity is a real process of liberating the human race from misconceptions and misleading of mythical thinking. Christianity consulted the culture of pagan religiosity better than any atheism. Secularization is a social process based on the aspect which implies that it is necessary to completely separate the sacred and secular, and it also includes an extraordinary observation that religion is unnecessary. By secularization, society should be directed towards the complete separation of the holy and secular, church and state, and at the end in the direction of liberation, i.e. overcoming religious thought, practice and religious institutions. This secularization acquires the character of general social changes, in which the primary

place is given by rational and utilitarian factors in the organization of society and the actions of individuals. Secularization is a social change and is not related only to the phenomenon of religion. It is especially actualized in contemporary society, and it often tries to show itself as a form of its modernization in the sense of replacing a traditional society with the pronounced elements of a sacred, modern society in which the elements of the secular prevail. The aim of this paper is to point out the problems of the secularization process in contemporary society, the causes of secularization, the denial of the process of secularization, and the return of the sacred i.e. desecularization.

Бојана Маринковић¹
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет

УДК 159.923
 DOI: 10.7251/RAD1920092M
 Оригинални научни рад

Марија Зотовић Костић
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет

РАЗЛИКА ИЗМЕЂУ МЛАДИЋА И ДЈЕВОЈАКА У СТЕПЕНУ ПОСТИГНУТЕ АУТОНОМИЈЕ

Циљ истраживања је да се испитају разлике у степену постигнуте сепарације-индивидуације адолесцената и адолесценткиња. Психолошка сепарација адолесцената представља значајан развојни задатак који омогућује развој идентитета, а на који дјелују ефекти раног искуства. Период адолесценције подразумијева припрему за улазак у одрасло доба, а два најважнија задатка која се постављају у овом периоду су управо психолошка сепарација-индивидуација и рјешавање кризе идентитета.

Узорком је обухваћено 1.027 испитаника узраста од 12 до 25 година.

За потребе истраживања коришћен је Тест за процјену сепарације-индивидуације за адолесценте (СИТА), који је показао задовољавајуће метријске карактеристике. Факторска анализа указала је на идентичну структуру конструкта као и у преузетом инструменту Смојвер Ажић (1998).

Примјеном каноничке дискриминативне анализе испитиване су разлике између младића и дјевојака у погледу димензија психолошке сепарације-индивидуације. Резултати указују на то да постоји разлика између младића и дјевојака у погледу свих пет димензија сепарације-индивидуације.

Резултати истраживања у вези су са претходним истраживањима, а која су показала да су мушкарци више осјетљиви на перцепцију близине и блискости као наметљивости. Налази нашег истраживања указују управо на то, јер су мушкарци показали више скорове на свим димензијама психолошке сепарације-индивидуације, што значи да мушкарци преферирају независност над интимношћу.

¹ bojana.popadic@ff.ues.rs.ba

Кључне ријечи: секундарна психолошка сепарација-индивидуација, адолесценција, пол

Увод

Према Блосу (1967), задатак адолесценције је одрицање везе са родитељем, које се може сагледати као смањивање зависности од породице, које се дешава тако што адолесцент бира сопствени правац развоја одвајајући се од интернализованих родитељских утицаја, а све то дешава се на интрапсихичком нивоу. Он је такође наглашавао значај секундарног сепарационог процеса за развој личности и успјешне адаптације у период адолесценције, те је сматрао да физичка подстиче психолошку сепарацију. И примарни и секундарни процес индивидуације имају значајну улогу за развој личности. Једна од заједничких карактеристика овог периода, према Абрамсу и Голдмену [Abrams, Goldman] (1976), јесте потреба за промјенама психичких структура. Разлика између примарне и секундарне сепарације-индивидуације јесте у томе што у примарној фази диференцијације физичка аутономија подстиче психолошку диференцијацију, док у секундарној сепарација мора да се постигне и на интрапсихичком нивоу.

На основу Блосове и теорије Маргарет Малер, Џоселсон [Josselson] (1980) сматра да је основни задатак адолесценције формирање јединственог идентитета који је различит од родитељевог. Као и Блос, она сматра да процес психолошке сепарације од родитеља води формирању идентитета и наводи фазе процеса индивидуације, као што је то чинила и Малерова (2000): фазу диференцирања, фазу практиковања сопствене независности, фазу у којој се јавља осјећај изгубљености и на крају фазу консолидације. Термин сепарација означава интрапсихички развојни правац диференцијације, формирања границе и повлачења од мајке. Едвард, Раскин и Турини [Edward, Ruskin, Turrini] (1992), сматрају да се индивидуација односи на развој интрапсихичке аутономије, што води развоју психичких структура и карактеристика личности. Процес индивидуације односи се на снажнији осјећај себе у релацији, слично Ериксоновом (2008) објашњењу зрелог осјећаја идентитета који омогућује интимност са другима без страха од губљења себе у том јединству (Arseth, Kroger, Martinussen, & Marcia, 2009; Kroger, 1998; Kroger, 2004).

Кад је ријеч о истраживању разлика између мушког и женског пола у погледу психолошке сепарације-индивидуације, Гнулити и Хајне

[Gnauluti i Heine] (2010) добили су резултате да постоји тенденција да мушкарци избјегавају зависне везе, док женски пол преферира блиске релације, иако не постоје значајне разлике у сепарацији-индивидуацији између мушког и женског пола. Нека истраживања су показала да постоји негативна корелација са појединим супскалама сепарације-индивидуације; Лопез и Лапсли [Lopez, 1986; Lapsley] (1989) уочили су код младића негативну корелацију са конфликтном независношћу.

Рорингово истраживање [Roring] (2012) показало је да између младића и дјевојака не постоје разлике у односу на димензије сепарације-индивидуације.

Рајс [Rice] (1990) је пак пронашао да постоје разлике између младића и дјевојака у погледу сепарације-индивидуације. Сличне резултате добили су Ален и Столтенберг [Allen i Stoltenberg] (1995).

Резултати истраживања показали су да постоје статистички значајне разлике између младића и дјевојака у погледу индивидуације и подржали претпоставку о постојању различите динамике у развоју аутономије и различитог селфа код жена и код мушкараца (e. g. Gilligan, 1982; Quintana & Kerr, 1993; Allen & Stoltenberg, 1995; Frey et al., 2006). Жене су показале виши степен успјешне индивидуације у односу са родитељима, док су мушкарци осјетљивији на перцепцију близине и блискости као наметљивости (Saraiva & Matos, 2012).

Гилиган [Gilligan] (1982) је претпоставио да жене и мушкарци пролазе кроз различите процесе развоја личног идентитета и долажења до матурације. Неколико студија подржало је ове тврдње, али многе нису утврдиле разлике између мушког и женског пола у односу на већину димензија сепарације-индивидуације (Mattanah et al., 2004; Kruse & Walper, 2008).

Гилиган (1993) је сматрао да дјевојке преферирају однос у ком доминира везаност, а код младића сепарација. Ален и Столтенберг (1995) пронашли су да је дјевојкама, у односу на младиће, важније да током студирања одрже везу са родитељима, али литература је подијељена када је о овом налазу ријеч, јер су многа истраживања показала да такве разлике не постоје.

У истраживању Сараива и Матос (2012), дјевојке су показале да имају потребу за везаношћу, док момци осјећају већи степен анксиозности у вези са родитељима. То се може објаснити прављењем паралеле између разлика у родитељским фигурама и односу према полу дјетета, у оквиру ког се мајка доживљава као модел повезаности, а отац као индивидуалац, што се може објаснити процесом социјализације који обезбјеђује механизме међугенерациског преноса родних улога (Saraiva, Matos, 2012).

МЕТОД

Као метод истраживања коришћено је неекспериментално, корелационо истраживање. Прије спровођења истраживања урађено је пилот истраживање почетком школске 2012/2013. године, на случајном узорку од 234 испитаника са територије Источног Сарајева, Пала и Требиња ради провјере метријских карактеристика инструмената. Резултати пилот студије указали су на добре метријске карактеристике инструмената.

За потребе овог истраживања прикупљен је узорак од 1.027 испитаника узраста од 12 до 25 година, а истраживање је спроведено током школске 2013/2014. године. Узорком су обухваћени испитаници из Требиња, Билеће, Мостара, Љубушког, Међугорја, Источног Сарајева и Пала.

Све школе које су тестиране пристале су да учествују у истраживању и добијена је дозвола за коришћење инструмента (СИТА).

Табела 1.
Карактеристике узорка

Социодемографска обиљежја		N	%
Пол	Мушки	294	28.63
	Женски	733	71.37
Узраст	од 12 до 14	37	3.60
	од 15 до 17	380	37.00
	од 18 до 20	454	44.21
	од 21 до 25	156	15.19

	Осми и девети	71	6.91
Разред или година студија	Први и други	271	26.39
	Трећи и четврти	229	22.30
	Прва и друга година студија	310	30.18
	Трећа и четврта година студија	146	14.21

Све школе које су тестиране пристале су да учествују у истраживању.

Инструменти коришћени у истраживању

Тест за процјену сепарације-индивидуације за адолесценте (SITA Separation-Individuation test of Adolescence, Levine, Green & Millon, 1986, адаптација Smojver-Ažić, 1998). Примijeњена је верзија Упитника сепарације-индивидуације за адолесценте која је највећим дијелом резултат адаптације упитника СИТА (Separation-Individuation test of Adolescence, Levine, Green & Millon, 1986). Тест СИТА састојао се од 45 ајтема, док је после провјере у овом истраживању инструмент имао 43 ајтема. Одговори на упитнику се распоређују на петостепеној скали која мјери пет димензија: негирање потребе за другим, сепарациону анксиозност, спутаност због родитељске контроле, чежњу за дјетињством и здраву независност (Levine, Green & Millon, 1986, адаптација Smojver-Ažić, 1998).

Осим јасне теоријске концептуализације овог упитника, која се односи на теорију Маргарет Малер [Margaret Mahler] (1968), Левин и сар. [Levin et al.] (1986) указују на повољну интерну конзистенцију те критеријумску ваљаност овог упитника (Levine, 1994), што потврђују и анализе других аутора (Kroger i Green, 1994).

Што се тиче психометријских карактеристика теста, интерна конзистентност супскала мјерена Кромбах алфа (Cronbach alpha) коефицијентом креће се у распону од 0,71 до 0,83. Поузданост инструмента утврђена је и на овом узорку, како за комплетан инструмент, гдје из-

носи 0,95, тако и за поједине скале, и сви имају задовољавајућу поузданост. Ради провјере факторске структуре Упитника сепарације-индивидуације коришћена је прво Експлоративна факторска анализа (метод главних компоненти) и Хорнова паралелна анализа како би се добиле најинтерпретабилније варијанте скале. Паралелном анализом задржани су фактори из истраживања Смојвер Ажић (1999).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Дескриптивни показатељи за карактеристике испитаника

У Табели 2 приказане су аритметичке средине (АС), стандардне девијације (СД), показатељи облика дистрибуције чији супскални скорови представљају операционализацију варијабли мјерених у истраживању.

Табела 2.
Дескриптивни показатељи скала

<i>Субскеале сепарације-индивидуације</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>	<i>AS</i>	<i>SD</i>
Негирање потребе за другим	1.41	2.12	17.32	8.11
Спутаност због родитељске контроле	.48	-.26	25.22	9.32
Сепарациона анксиозност	-.16	-.37	23.13	6.95
Чежња за дјетињством	-.37	-.44	18.29	5.59
Здрава независност	-.85	.47	29.78	7.63

Вриједности скјунис и куртозис показатеља указују на то да дистрибуција неких варијабли значајно одступа од нормалне ($-1 < S_k$ и $K_u < 1$). Због тога смо у припреми података за даље анализе извршили нормализацију скорова користећи Такејев алгоритам како бисмо податке учинили прикладним за параметријске процедуре.

Разлике у погледу сепарације-индивидуације у односу на пол адолесцената

Резултати Каноничке дискриминативне анализе показују да постоје разлике у погледу сепарације-индивидуације у односу на пол адолесцената. Издвојена је једна значајна функција. У Табели 3 може се видјети да је висина вриједности коефицијента каноничке корелације .286, што указује на умјерен удио објашњених варијабли.

Добијени резултати приказани су у Табели 3.

Табела 3.

Дескриптивни показатељи за издвојене дискриминативне функције

	Карактеристична вриједност	R	Wilks- Lambda	Chi	df	p
1	0.089	.286	.918	87.123	5	.000

Прва издвојена функција значајно разликује групу мушких и женских испитаника, при чему мушки пол остварује вишу вриједност (Табела 4).

Табела 4.

Центроиди група за I дискриминативну функцију

Група	Вриједност центроида
Мушки пол	.475
Женски пол	-.188

На основу матрице структуре дискриминативне функције (Табела 5), можемо уочити да четири димензије психолошке сепарације-индивидуације значајно корелирају са дискриминативном функцијом, а то су: негирање потребе за другим, здрава независност, чежња за дјетињством и сепарациона анксиозност.

Табела 5.
Матрица структуре за I дискриминативну функцију

	I дискриминативна функција
Негирање потребе за другим	.77
Здрава независност	.70
Чежња за дјетињством	.37
Сепарациона анксиозност	.35
Спутаност због родитељске контроле	.25

Према вриједности центроида група који су приказани у Табели 4, као што је речено, мушки пол остварује више вриједности, те се може закључити да они постижу више вриједности на све четири димензије сепарације-индивидуације, што значи да у већем степену негирају потребу за другим, да су више независни, а у мањој мјери чезну за дјетињством, осјећају сепарациону анксиозност и спутаност због родитељске контроле.

Дискусија и закључци

Хипотеза која се односила на постојање разлика између младића и дјевојака у погледу сепарације-индивидуације потврђена је. Резултати су указали на постојање разлика између мушког и женског пола у погледу свих пет димензија сепарације-индивидуације, с тим што мушки пол постиже више скорове на свим димензијама. У највећем степену негирају потребу за другим, потом слиједи висок скор на димензији здрава независност, па на димензији чежња за дјетињством, и на крају на димензији сепарациона анксиозност и спутаност због родитељске кон-

троле. С обзиром на то да испитаници мушког пола највише негирају потребу за другима, може се претпоставити да је то разлог што су и ближи здравој независности, али с обзиром на то да су показали више резултате на димензијама чежња за дјетињством и сепарациона анксиозност, овај резултат би се могао објаснити антискриптом и појавом конфликтне независности, јер се они бунтовно боре за независност, због чега се јавља исто осјећање као и да беспоговорно слушају. Из тог разлога они више чезну за дјетињством, а осјећају и сепарациони страх (Stjuart, 2010). Када је ријеч о истраживању разлика између момака и дјевојака у погледу психолошке сепарације-индивидуације, показало се да постоји негативна корелација са појединим њеним супскалама. Резултат овог истраживања сличан је Лопезовом (1986), јер су младићи показали позитивну корелацију са здравом независношћу, а Лапсли је уочио код младића негативну корелацију са конфликтном независношћу (Lapsley, 1989). Мушкарци су више осјетљиви на перцепцију близине и блискости као наметљивости, што је у складу са односом у западном друштву, у коме мушкарци сматрају да је независност важнија од интимности (Saraiva, Matos, 2012). Гилиган је дошао до закључка да дјевојке преферирају релације у којима је доминантна везаност, док младићи више воле везе у које је у већем степену укључен процес сепарације. Ален и Столтенберг (1995) установили су да је дјевојкама важније да током студирања одрже везу са родитељима. Налази нашег истраживања одражавају управо то, јер су мушкарци показали веће скорове на свим димензијама психолошке сепарације-индивидуације, што значи да мушкарци преферирају независност над интимношћу, а дјевојке однос у који је укључена везаност. Дјевојке су више емоционално повезане са оба родитеља у односу на младиће (Frank, Avery & Laman, 1988) и више су емоционално зависне (Lapsley, Rice & Shadid, 1989).

Кад је ријеч о процесу сепарације-индивидуације, резултати истраживања показали су да постоје разлике између младића и дјевојака у погледу индивидуације као и у погледу различите динамике у развоју аутономије и селфа (e. g. Gilligan, 1982; Quintana and Kerr, 1993; Allen and Stoltenberg, 1995; Frey et al., 2006).

ЛИТЕРАТУРА

- Abrams, J. C., & Goldman, J. (1976). Separation-individuation in relation to learning inhibition in adolescence. *Journal of clinical child psychology*, 41–44.
- Allen, S. F., & Stoltenberg, C. D. (1995). Psychological separation of young adults from parents, *Journal of Counseling & Development*, 73, 542–546.
- Arseth, A. K., Kroger, J., & Martinussen, M. (2009). Meta-analytic studies of identity status and the relational issues of attachment and intimacy. *Identity: An international Journal of Theory and Research*, 9, 1–32.
- Blos, P. (1967). The Second Individuation Process of Adolescence. *Psychoanal. St. Child*, 22, 162–186.
- Edward, J., Ruskin, N., & Turrini, P. (1992). *Separation – individuation. Theory and application*. New York: Brunner Routledge.
- Erikson, E. (2008). *Identitet i životni ciklusi*. Preveli s engleskog Dragojević, N., Hanak, N. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Originalni rad objavljen 1980, ponovljeno izdanje 1994).
- Frank, S. J., Avery, C. B., & Laman, M. S. (1988). Young adults' perceptions of their relationships with their parents: Individual differences in connectedness, competence, and emotional autonomy. *Developmental Psychology*, 24, 729–737.
- Josselson, R. (1980). Ego identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.). *Handbook of psychology*. New York: Wiley.
- Kroger, J., & Green, K. (1994). Factor analytic structure and stability of the Separation-Individuation Test of Adolescence. *Journal of Clinical Psychology*, 50, 772–785.
- Kroger, J. (1998). Adolescence as a second separation-individuation process: Critical review of an object relations perspective. In E. Skore & A. von der Lippe (Eds.), *Personality development in adolescence: A cross-natural and life-span perspective*, 179–192. London: Routledge.
- Kroger, J. (2004). *Identity in adolescence: The balance between self and other*, 3rd edition. London: Routledge.
- Kruse, J. and Walper, S. (2008). Types of individuation in relation to parents: predictors and outcomes. *International Journal of behavioral development*, 32(5), 390–400.
- Lapsley, D. K., & Edgerton, J. (2002). Separation – individuation, adult attachment style, and college adjustment. *Journal of counseling & development*, 80, 484–492.

- Levine, J. B., & Saintonge, S. (1994). Psychometric properties of the separation-individuation test of adolescence within a clinical population. *Journal of Clinical Psychology*, 49, 492–507.
- Levine, J., Green, C., & Millon, T. (1986). The separation-individuation test of adolescence. *Journal of Personality Assessment*, 50, 123–137.
- Lopez, F. G., Mauricio, A. M., Gormley, B., Simko, T., & Berger, E. (2001). Adult attachment orientations and college student distress: The mediating role of problem coping styles. *Journal of Counseling and Development*, 79, 459–464.
- Lopez, F. G., & Gover, M. R. (1993). Self-report measures of parent-adolescent attachment and separation-individuation: A selective review. *Journal of Counseling & Development*, 71, 560–569.
- Lopez, F. G. & Campbell, V. L., & Watkins, C. E., Jr. (1988). Family structure, psychological separation, and college adjustment: A canonical analysis and cross validation. *Journal of Counseling Psychology*, 35, 402–409.
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (2000). *The psychological birth of the human infants symbiosis and individuation*. New York: Basic Book.
- Mattanah, J. F., Hancock, G. R., & Brand, B. L. (2004). Parental attachment, separation-individuation, and college student adjustment: A structural equation modeling analysis of mediational effects. *Journal of Counseling Psychology*, 51, 213–225.
- Rice, K. G., Cole, D. A., & Lapsley, D. K. (1990). Separation-individuation, family cohesion and adjustment to college: measurement validation and test of a theoretical model. *Journal of Counseling Psychology*, 37(2), 195–202.
- Rice, K. G. (1992). Separation-individuation and adjustment to college: a longitudinal study. *Journal of Counseling Psychology*, 39(2), 203–213.
- Rice, K. G., Fitzgerald, D. P., Whaley, T. J., & Gibbs, C. L. (1995). Cross-sectional and longitudinal examination of attachment, separation-individuation, and college student adjustment. *Journal of Counseling and Development*, 73, 462–474.
- Roring II, S. A. (2012). *Attachment, negative self-schemas, and coping with separation-individuation during the transition to college*. PhD Thesis. Stillwater, Oklahoma: Oklahoma State University.
- Saraiva, L. M., & Matos, M. P. (2012). Separation-individuation of Portuguese emerging adults in relation to parents and to the romantic partner. *Journal of Youth Studies*, 15(4), 499–517.
- Smojver-Ažić, S. (1998). Proces separacije – individuacije adolescenata: prikaz upitnika. *Društvena istraživanja*, godina 7, 4–5 (36–37), 603–617.

- Vukelić Basarić, M. (2010). *Promena hijerarhije afektivne vezanosti adolescenata i relacije sa psihosocijalnom adaptacijom*. Neobjavljena doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad.
- Vukelić, M. (2005). Uzasne razlike u psihološkoj separaciji i adaptaciji adolescenata. *Pedagoška stvarnost*, 51(9–10), 797–813.
- Vukelić, M. (2006). Povezanost psihološke separacije i adaptacije u adolescenciji. *Psihologija*, 39(2), 277–295.
- Vukelić, M. (2006). Polne razlike u psihološkoj separaciji i adaptaciji adolescenata. *Pedagoška stvarnost*, 52(1–2), 135–152.
- Gnaulati, E., Heine, B. J. (2001). Separation-Individuation in Late Adolescence: An Investigation of Gender and Ethnic Differences. *The Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied* 135(1), 59–70.

Bojana Marinković
Marija Zotović Kostić

DIFFERENCES BETWEEN THE YOUNG MEN AND WOMEN IN A DEGREE OF A AUTONOMY

Summary

The aim of the research is to examine the gender differences in terms of dimensions of separation-individuation.

The psychological separation of adolescents is a significant task of development that enables the development of identity. The effects of early experience are important for that task. The period of adolescence involves the preparation for adult admission. The two most important tasks in this period are precisely psychological separation-individuation and solving the identity crisis.

The original sample consisted of 1027 respondents within the age range of 12 - 25 years. The research instruments shows satisfactory characteristics. Factor analysis pointed to the identical structure of the construct, as well as the taken over instrument Smojver-Ažić. Using the t-test and canonical discriminatory analysis, we explored the differences between young men and girls regarding the dimensions of psychological separation-individuation. The results show that male and female adolescents distinguishable in terms of all dimensions of separation-individuation. The results support the results of previous research, which

showed that men are more susceptible to the perception of proximity and closeness as intrusiveness, which is in line with the relationship in Western society, in which men consider that independence is the priority of intimacy. Research has shown that girls prefer a relationship that involve more the separation process, while girls are more important to keep in touch with their parents during the study. The findings of our research reflect this precisely because man showed more gaps on all dimensions of psychological separation-individuation, which means that men prefer independence over intimacy, and the girl's relationship in which attachment is involved.

Key words: separation-individuation, attachment, adolescents

Далиборка Б. Шкипина¹
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет Пале

УДК 371.13(497.16)“1970-1980“
 DOI: 10.7251/RAD1920105Š
 Прегледни рад

ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ НАСТАВНИКА РАЗРЕДНЕ НАСТАВЕ НА ПЕДАГОШКИМ АКАДЕМИЈАМА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 70-ИХ ГОДИНА 20. ВИЈЕКА

Друштвено-културни и техничко-технолошки развој друштвене заједнице, почетком седамдесетих година 20. вијека у Босни и Херцеговини, условио је и промјене у образовању учитељског кадра. Учитељске школе више нису могле формирати профил наставног кадра, јер су, како наводе неки аутори, стагнирале и заостајале у погледу савременог општекултурног образовања и одговарајућег стручног педагошко-психолошког и дидактичко-методичког оспособљавања. Поред осталих република у бившој Југославији, Закон о оснивању педагошких академија донијела је и Скупштина Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Мјеста у којима се оснивају педагошке академије у Босни и Херцеговини била су: Сарајево, Мостар, Бања Лука и Тузла. Број учитељских школа се с временом смањивао тако што су неке прерасле у гимназије, а неке у педагошке академије. Такође, извршена је и замјена назива *учишело* новим називом *наставник разредне наставе*, а последњих година и тај назив је замијењен називом *професор разредне наставе*, јер се последње деценије 20. вијека прешло на високо тј. факултетско образовање учитеља.

Циљ рада је да се сагледају и анализирају основни разлози за оснивање педагошке академије и подизање учитељског кадра са средњег на виши ниво образовања, као и да се представе основне карактеристике педагошке академије, њене предности и недостаци у професионалном образовању наставника разредне наставе.

Кључне ријечи: наставник разредне наставе, педагошка академија, Босна и Херцеговина

¹ daliborka.skipina@ffuis.edu.ba

РАЗЛОЗИ ЗА ОСНИВАЊЕ ПЕДАГОШКЕ АКАДЕМИЈЕ

У складу са промјенама које су се дешавале у друштву, у другој половини 20. вијека појавила се потреба за побољшањем квалитета образовања учитеља као и нивоа њиховог образовања, па се тако после 60-их година у социјалистичкој Југославији, а самим тим и у Босни и Херцеговини (1969), оснивају педагошке академије у двогодишњем трајању које, поред осталог, оспособљавају учитељски кадар за основне школе.

Педагошка академија била је виша школа за образовање наставника за основну школу, организована на начелима друштвеног управљања (Pedagoška akademija, 1962).

Савезни завод за проучавање школских прилика и просвјетних питања у Београду крајем 1958. године дао је задатак формираној комисији својих сарадника да студијски прикаже различите могућности организовања вишег и јединственог система образовања наставника основних школа, те је тако крајем 1959. године објављена опширнија документација о образовању наставника основне школе (Pedagoška akademija, 1962). Годину дана касније, 1960. године, *Савезни завод за проучавање школских и просвјетних прилика* објавио је монографију под насловом *Образовање наставника основне школе*, у којој су наведени разлози за увођење вишег и у основи јединственог система образовања наставника основних школа, односно за увођење педагошке академије (Pedagoška akademija, 1962). Неки од наведених разлога били су све бржи темпо развоја технике, привреде и социјалистичких друштвених односа у земљи. Културно-просвјетни и политички рад наставника у условима друштвеног самоуправљања и разгранатог система образовања одраслих стављао је пред наставнике све новије и сложеније задатке, и од њега се тражило много више знања и вјештина, јер за друштвено дјеловање и за правилно васпитање дјеце у тако динамичним условима потребно је да наставник има опште научно и друштвено образовање и што бољу педагошко-методичку спремност, како теоријску тако и практичну, него што му је то могла пружити учитељска школа.

Како је било потребно да савремено педагошко-методичко образовање наставника буде све напредније и темељније, тако је било неопходно да кандидати за звање наставника основне школе најприје заврше школу другог степена, како би се затим могли посветити интензивном стручном и педагошко-методичком студију за наставнике на начин који одговара зрелијем добу и већим способностима, јер у том случају резултати би били бољи него када стручно и педагошко-методичко образовање стичу у млађем добу и паралелно са општим образовањем.

Такође, један од разлога за касније стручно-педагошко образовање била су дотадашња искуства професионалне оријентације како код нас тако и у свијету, која су показала да преурањени избор занимања, у већем броју случајева, није ни оправдан ни успјешан јер млађа особа у својој петнаестој години живота врло често не познаје своје праве склоности ни способности, а ни тешкоће позива за који се опредјељује. Зато је боље да се избор звања одгоди до завршетка средње школе, јер ће у том случају одлука бити поузданија, а мотивација за студиј и успјешан рад у звању много боља.

Више стручно и педагошко-методичко образовање наставника који ће радити у нижим разредима основне школе по систему разредног наставника, као и оних који ће радити у вишим разредима по систему предметних наставника, био је један од разлога за оснивање педагошке академије. Према дотадашњем систему, први су се образовали само у учитељским школама и тиме су добијали средњу школску спрему и нижи службенички положај него предметни наставници за више разреде који су завршавали двогодишњу или трогодишњу (у НР Хрватској) Вишу педагошку школу (Pedagoška akademija, 1962).

Појашњено је и то да савремена педагогија придаје велики значај васпитању и образовању дјеце млађег узраста – ради развојних потреба тог узрасног доба и ради полагања темеља каснијем васпитању и образовању. Због посебних психолошких тешкоћа у раду с млађом дјецом и због важности развијања чула, култивисања способности посматрања, стварања вјештина и навика, изграђивања јасних основних појмова и због цјелокупног формирања дјечје личности у том узрасту, рад наставника у нижим разредима захтијева много психолошког и педагошког знања и вјештина у извођењу наставе и васпитног рада у школи. Модерне наставне и васпитне методе и различити облици организације наставе, као и употреба модерних наставних средстава, савладавање комплексних наставних и васпитних подручја (нпр., познавање природе и друштва, физичког, здравственог, ликовног, музичког и радног васпитања) у цјелокупној повезаности система разредне наставе с млађом дјецом, веома су сложени и тешки задаци за једног наставника. Није ријеч само о ширини и правилном избору садржаја рада, него и о тежини добро организованог извођења. Ако наставник није довољно образован, он примјењује претежно само један облик рада са дјецом у којем доминира фронтални рад и предавачка метода, што доводи до осиромашења и једнообразности у наставном раду, а што је у директној супротности са захтјевима педагогије и психологије, посебно с обзиром на рад у нижим разредима основне школе тј. на млађем школском узрасту.

Такође, оправданост за оснивање педагошке академије тражи се и у разлогу да јединствена основна школа захтијева не само виши степен образовања за све наставнике који у њој раде него и у главним цртама јединствен систем њиховог образовања. Та јединственост система образовања наставника основне школе огледала се у томе што би сви кандидати за наставнике имали заједнички студиј друштвено-економских и психолошко-педагошких предмета у којем би стекли широку основну оријентацију и упознали задатке и структуру основне школе као цјелине, а диференцијација би се састојала у посебном дијелу студија у којем би се студенти опредјељивали или више за разредну или више за предметну наставу по струкама (Pedagoška akademija, 1962).

Дакле, једна од основних карактеристика педагошке академије јесте та што је она била јединствена установа за образовање наставника основних школа (разредна и предметна настава). „Она им даје једнаке квалификације у погледу њихова друштвеног и правног положаја и у погледу обављања њихових одгојних задатака у основној школи без обзира на њихову ужу стручну квалификацију.“ (Pedagoška akademija, 1962, str. 28)

Један од главних задатака педагошке академије био је да развија културу рада својих студената и пробуди у њима интересовање и потребу за сталним усавршавањем, како би се у пракси развијали упоредо са напредовањем науке те самоиницијативно и стваралачки прилазили васпитним и образовним задацима и успјешно их рјешавали. Важност овог задатка је непролазна и треба, свакако, инсистирати на његовој актуелизацији у образовању професора разредне наставе на данашњим учитељским, педагошким и филозофским факултетима.

ОСНИВАЊЕ И РАД ПЕДАГОШКИХ АКАДЕМИЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У односу на остале републике бивше Југославије, Закон о оснивању педагошких академија Скупштина Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине донијела је нешто касније, на сједници Републичког вијећа 24. априла 1969. године, број 1086 у Сарајеву, на основу члана 172 Устава Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Доношењу Закона претходила је сједница Просвјетно-културног вијећа од 18. априла 1969. године (Zakon о pedagoškim akademijama, 1969). Овај закон (1969) садржавао је 20 чланова у којима је прецизирано, између осталог, да је педагошка академија виша наставничка установа која спрема кадар са специјалним стручним, педагошким и дидактичким знањима и способ-

ностима за организовање и извођење савремене и економичне наставе, васпитног и образовног рада. У њему су прецизирани и задаци педагошке академије и то:

1. да образује наставнике за разредну и предметну наставу у основној и специјалној основној школи,
2. да образује васпитаче за предшколске и специјалне предшколске установе,
3. да образује библиотекаре за рад у библиотекама,
4. да организује стручно усавршавање наставника основних и специјалних основних школа и васпитача предшколских и специјалних предшколских установа,
5. да организује разне облике стручне помоћи лицима која желе да ванредним студирањем у педагошкој академији стекну вишу школску спрему,
6. да организује истраживачку дјелатност у сврху унапређивања савременог предшколског и основног васпитања и образовања.

Обим појединих задатака утврђује надлежни орган управљања педагошке академије у оквиру утврђених потреба и својих материјалних и кадровских могућности. Одређено је и трајање студија на педагошкој академији (двје године). У једном од чланова дата је и следећа програмска основа дјелатности педагошке академије:

1. програм опште културе који се реализује стицањем и проширивањем знања из природних и друштвених наука и умјетности, упознавањем са основним законитостима савременог друштва и самоуправљања, стицањем знања из области одбране и цивилне заштите, као и путем организованих разних облика друштвеног и културног живота студената,

2. програм посебне стручности који се реализује усвајањем система општих појмова науке и технологије и умјетности из којих се конституишу наставни предмети у основној школи; увођењем у методологију истраживачког рада и стицањем способности за примјену савремених наставних средстава у основној школи,

3. програм педагошких, психолошких и дидактичких знања и способности потребних наставницима за стваралачки, организован, економичан и рационалан васпитно-образовни рад у основној школи, као и за обављање других задатака у области основног васпитања и образовања.

Програмске основе дјелатности за поједине студијске групе педагошке академије остварују се у наставном плану и програму.

Мјеста у којима се оснивају педагошке академије у Босни и Херцеговини прецизирана су у члану 10 овог закона (1969): Педагошка академија у Сарајеву, Педагошка академија у Мостару, Педагошка академија у Бањој Луци и Педагошка академија у Тузли.

У члану 13, у складу са овим законом (1969), одређено је да дотадашње више педагошке школе у Бањој Луци, Мостару, Сарајеву и Тузли престају са радом 31. августа 1969. године, а да студенти виших педагошких студија настављају студије у педагошким академијама по наставном плану и програму Више педагошке школе. Студентима који положи све прописане испите до 28. фебруара 1972. године Педагошка академија издаје диплому о завршеној Вишој педагошкој школи.

У члану 19 пише да се о спровођењу овог закона стара Републички секретаријат за образовање и културу.

Припремање наставника за потребе основних и средњих школа, начин њиховог школовања, потребе и задаци педагошких академија, факултета и високих школа, били су предмет посебног разматрања и дискусије која је вођена на састанку одржаном на Педагошкој академији у Тузли 1971. године, а на коме су, између осталих, присуствовали потпредсједник Извршног вијећа СР БиХ, као и директори свих педагошких академија, декани Филозофског факултета и Високе школе за физичку културу и представници Музичке академије из Сарајева. Тада је и разматрано управо оснивање Одсјека разредна настава на педагошким академијама. О томе свједочи чланак који је објављен у *Просвјетном листу* 1. фебруара 1971. године (Hasanović, 1971).

Као што је већ поменуто, рад педагошких академија у Босни и Херцеговини почео је 1969. године па је тако са радом отпочела и Педагошка академија у Сарајеву.

Први наставници Педагошке академије у Сарајеву били су: Ђуро Сврдлин (педагогија), Мустафа Ајановић (српскохрватски/хрваткосрпски језик), Миљивоје Миновић (српскохрватски/хрваткосрпски језик), Смаил Бишчевић (хемија), Станоје Костић (физика), Есад Куленовић (физика), Нада Пивац (ликовно васпитање) и Јосип Стошић (југословенска књижевност).

Од 1969. до 1986. године на овој вишешколској установи образовано је шест профила наставника за предшколски и основношколски ниво образовања и васпитања у оквиру шест студијских група. Студијске групе које су постојале на Педагошкој академији у Сарајеву и на којима су се студенти образовали од школске 1969/1970. до 1975/1976. године биле су: Српскохрватски језик – хрваткосрпски језик и књижевност југословенских народа, Математика – физика, Економика домаћинства – хемија, Ликовно васпитање, Разредна настава и Предшколско васпитање.

На свим студијским групама упис редовних и ванредних студената почео је исте године када је Педагошка академија и отворена, дакле 1969, осим на групи Разредна настава и Предшколско васпитање на којима је упис кренуо нешто касније. За разлику од других република

бивше Југославије, рад учитељских школа у Босни и Херцеговини и Србији трајао је најдуже, до 1972. године, па је и образовање учитеља у учитељским школама трајало све до те године, а од тада се наставља на педагошкој академији.

Школске 1971/1972. године на Педагошкој академији у Сарајеву уписано је на групи Разредна настава 55 редовних и 411 ванредних студената. До 1976. године број уписаних редовних студената износио је 352, док је број ванредних студената био много већи, 1.336. Дипломираних до те године било је 374 (Pedagoška akademija u Sarajevu, 1946–1976).

Од 1986. године наставно-научни рад је реализован у оквиру пет студијских група. Од 1999. године Академија је трансформисана у институцију факултетског типа са називом Педагошки факултет, у оквиру кога егзистирају три одсјека: Одсјек за предшколско васпитање, Одсјек за разредну наставу и Одсјек за културу живљења и техничко васпитање са четворогодишњим трајањем.

Такође, на Педагошкој академији у Тузли и Педагошкој академији у Мостару организована је, између осталих, и Студијска група за разредну наставу чији је задатак био, као и на Педагошкој академији у Сарајеву, да образује наставнике за рад у прва четири разреда основне школе, као и да доквалификује постојећи учитељски кадар са завршеном средњом четворогодишњом (учитељском) школом. С обзиром на то да је прва генерација кренула у зимском семестру 1971. године, први студенти су дипломирали 1973. и то је прва генерација наставника разредне наставе са завршеном вишом школом.

Када је ријеч о уписној политици на педагошкој академији, неки аутори истичу да су међу уписаним студентима у почетку углавном били ученици са завршеном учитељском школом који су, студирајући уз рад, употпуњавали стручну спрему, као и ученици завршених средњих школа, врло често и трогодишњих. Од 1980. године, међу уписаним студентима све је више ученика са завршеном гимназијом и техничком школом (Lukić, 1988).

Рад Студијске групе за разредну наставу Педагошке академије у Бањој Луци такође је почео школске 1971/1972. године. Као главни задаци наставе наводе се сљедећи (Pedagoška akademija, 1981–1985, str. 5–6):

- да организује и обавља наставно-научни рад за стицање стручне спреме наставника предшколских установа и основне школе;
- да организује и обавља стручно усавршавање наставника основних школа и предшколских установа, у сарадњи са осталим институцијама;

- да се брине о подизању наставно-научног подмлатка, усавршавању наставно-научног кадра и остваривању друштвених принципа кадровске политике;

- да обезбјеђује услове за израду уџбеника, приручника, скрипти и осталих писаних материјала за потребе студената и наставно-научног рада;

- да стално ради на остваривању веће ефикасности студирања;

- да спрема и оспособљава студенте за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту;

- да се стално стара о здравственој и хигијенско-техничкој заштити, стручним и друштвеним активностима и физичкој заштити, стручним и друштвеним активностима и физичкој култури студената;

- да непосредно и посредно сарађује са организацијама удруженог рада у области основног и предшколског васпитања, а посебно са циљем усклађивања наставних планова и програма са потребама удруженог рада у области васпитања и образовања;

- да пружа помоћ у остваривању научно-истраживачких пројеката у којима учествују радници Академије;

- да подстиче и развија сарадњу са организацијама удруженог рада у области високог образовања;

- да обавља друге задатке у складу са Законом о високом образовању, друштвеним уговорима, самоуправним споразумима и другим самоуправним актима;

- да са циљем унапређења рада Академије организује научно-истраживачку дјелатност у складу с њеним потребама и на основу програма њене дјелатности.

У Привременом наставном плану за групу Разредна настава на Педагошкој академији у Бањој Луци школске 1971/72 – 1972/73. године налазили су се, као и на Педагошкој академији у Сарајеву, следећи општи предмети: Филозофија и социологија, Психологија, Педагогија, Основи народне одбране и Обавезни курсеви. Поред ових општих предмета, из Привременог наставног плана можемо видјети који су се све предмети изучавали на овој студијској групи као стручни – Српскохрватски језик, односно Хрватскосрпски језик и методика, Основи математике и методика, Познавање природе и познавање друштва и методика, Ликовно васпитање и методика, Техничко образовање и методика, Физичко и здравствено васпитање и методика, Музичко васпитање и методика (Pedagoška akademija Banja Luka, 1971/72 – 1972/73).

Наставни планови и програми Академије заснивали су се на основама марксизма, теорије и праксе социјалистичког самоуправног друштва, а усклађивали су се са друштвеним потребама, савременим научним, технолошким, педагошко-психолошким и културним достигнући-

ма. Научно-наставни процес на Академији се изводио за редовне студенте и студенте који су се образовали уз рад. За редовне студенте то се остваривало путем предавања, семинара, вјежби, консултација, практичног рада, наставне праксе, екскурзија, провјере знања и слободних активности, док се за ове друге научно-наставни процес реализовао путем предавања, вјежби, консултација и разних облика практичног рада у скраћеном облику (Pedagoška akademija, 1981–1985). Број часова предавања и вјежби, као и обим осталих обавеза студената који су се образовали уз рад, утврђивао се наставним планом студијског програма. Тако, из следећих наставних планова за студијску групу Разредна настава од 1973/74. школске године можемо видјети који су предмети били предвиђени, као и број часова, тј. видимо како се изводио научно-наставни процес за редовне студенте, као и за студенте који су студирали уз рад.

NASTAVNI PLAN NAUČNO-NASTAVNOG ODSJEKA RAZREDNA NASTAVA За редовне студенте																	
Р.бр.	НАЗИВ ПРЕДМТА	Број часова предавања, вјежби, семинара и консултација у семестру															
		I			II			III			IV			УКУПНО			
		P	Vis	K	P	Vis	K	P	Vis	K	P	Vis	K	P	Vis	K	
1	Osnovi marksizma	20	10	38	20	10	38	-	-	-	-	-	-	40	20	76	
2	Opštenarodna odbrana	15	15	38	15	15	38	15	15	38	15	15	38	60	60	152	
3	Fizičko vaspitanje	-	-	-	-	-	-	8	22	38	7	23	38	15	45	76	
4	Pedagogija	57	19	38	38	38	38	-	-	-	-	-	-	55	57	76	
5	Psihologija	38	19	38	-	-	-	-	-	-	-	-	-	38	19	38	
6	Pedagogija osnovno-školskog vaspitanja	-	-	-	-	-	-	35	38	38	19	-	38	54	38	76	
7	SH-HS jezik i kultura izražavanja	38	54	38	38	38	38	-	-	-	-	-	-	76	92	76	
8	Dječja i pedagoška psihologija	-	-	-	38	19	38	-	-	-	-	-	-	38	19	38	
9	Dječja književnost	19	19	38	38	19	38	-	-	-	-	-	-	57	38	76	
10	Metodika nastave SH jezika i RTV kulture	-	-	-	-	-	-	57	19	38	57	67	38	114	86	76	
11	Osnovi matematike	38	38	38	38	35	38	-	-	-	-	-	-	76	73	75	
12	Metodika nastave matematike	-	-	-	-	-	-	38	38	38	38	57	38	76	95	76	
13	Poznavanje prirode i društva s metodikom	-	-	-	-	-	-	38	19	38	38	67	38	75	85	76	
14	Muzičko vaspitanje s metodikom	19	19	38	19	19	38	19	19	38	-	-	-	57	57	114	
15	Likovno vaspitanje s metodikom	-	-	-	-	-	-	38	19	38	19	38	38	57	57	76	
16	Fizičko vaspitanje s metodikom	19	19	38	19	19	38	19	19	38	-	-	-	57	57	114	

Табела 1. Наставни план научно-наставног Одсјека разредна настава на Педагошкој академији (за редовне студенте) (Pedagoška akademija Banja Luka, 1973/74)

NASTAVNI PLAN NAUČNO-NASTAVNOG ODSJEKA RAZREDNA NASTAVA Za studente uz rad																
R. br.	NAZIV PREDMETA	Broj časova predavanja, vježbi, seminara i konsultacija u semestru														
		I			II			III			IV			UKUPNO		
		P	ViS	K	P	ViS	K	P	ViS	K	P	ViS	K	P	ViS	K
1	Osnovi marksizma	4	2	7	4	2	7	-	-	-	-	-	-	8	4	14
2	Opštenarodna odbrana	3	3	7	3	3	7	3	3	7	3	3	7	12	12	28
3	Fizičko vaspitanje	-	-	-	-	-	-	2	5	7	1	5	7	3	10	14
4	Pedagogija	11	4	7	8	8	7	-	-	-	-	-	-	19	12	14
5	Psihologija	8	4	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	4	7
6	Pedagogija osnovno-školskog vaspitanja	-	-	-	-	-	-	7	8	7	4	-	7	11	8	14
7	Dječja i pedagoška psihologija	-	-	-	8	4	7	-	-	-	-	-	-	8	4	7
8	SH-HS jezik i kultura izražavanja	8	11	7	8	8	7	-	-	-	-	-	-	16	19	14
9	Dječja književnost	4	4	7	8	4	7	-	-	-	-	-	-	12	8	14
10	Metodika nastave SH jezika i RNV kulture	-	-	-	-	-	-	11	4	7	11	15	7	22	19	14
11	Osnovi matematike	8	8	7	8	7	7	-	-	-	-	-	-	16	15	14
12	Metodika nast.matemat.	-	-	-	-	-	-	8	8	7	8	11	7	16	19	14
13	Poznavanje prirode i društva s metodikom	-	-	-	-	-	-	8	4	7	8	15	7	16	19	14
14	Muzičko vaspitanje s metodikom	4	4	7	4	4	7	4	4	7	-	-	-	12	12	21
15	Likovno vaspitanje s metodikom	-	-	-	-	-	-	8	4	7	4	8	7	12	12	14
16	Fizičko vaspitanje s metodikom	4	4	7	4	4	7	4	4	7	-	-	-	12	12	21

Табела 2. Наставни план научно-наставног Одсјека разредна настава на Педагошкој академији (за студенте уз рад) (Pedagoška akademija Banja Luka, 1973/74)

Такође, постојали су и допунски наставни садржаји које су чинили следећи курсеви на научно-наставном Одсјеку разредна настава у Бањој Луци:

- курс руковања аудио-визуелним средствима, по 15 часова у току друге године на сваком научно-наставном одсјеку;
- курс примијењене техничке културе, на научно-наставном Одсјеку разредна настава, 15 часова у другој години.

Један од видова наставе на педагошкој академији, па тако и на групи Разредна настава, била је наставна пракса студената (педагошка и методичка). Она је била обавезна за све студенте и обављала се у вјежбаоницама, односно основним школама и предшколским установама (Pedagoška akademija, 1981–1985). На педагошкој пракси, требало је да студенти упознају цјелокупну организацију васпитно-образовног рада и дјелатности основне школе (настава, слободне активности ученика, друштвена, културна, спортска и војно-одбрамбена дјелатност, вањско и унутрашње вредновање, самоуправни и стручни органи), да проширују своја педагошка и дидактичка интересовања и сазнања, вјежбају се у истраживању педагошких појава и примјењивању педагошких и дидактичких знања. Циљ методичке праксе био је да студенти упознају васпитно-образовни процес и вјежбају се у извођењу тог процеса на часовима редовне, припремне, допунске, додатне и инструктивне наставе.

Педагошка пракса на Одсјеку за разредну наставу изводила се током I, II и III семестра у трајању од по пет дана. У оквиру наставних планова и програма за студијске групе на Педагошкој академији, такође се налазио и *Правилник о педагошкој пракси студената разредне наставе и предметних студијских група* (Pedagoška akademija, 1981–1985).

Када је ријеч о улози педагошке академије у допунском образовању и сталном стручном усавршавању наставника, Академија је имала законску обавезу да у сарадњи са заинтересованим организацијама удруженог рада, привредних и других друштвених дјелатности, других самоуправних организација и заједница, организује сталне и повремене облике допунског образовања и сталног стручног усавршавања радних људи са вишом, односно високом спремом ради њиховог упознавања са новим научним и стручним достигнућима (Pedagoška akademija, 1981–1985).

Ипак, оно што је карактеристика друге половине 20. вијека, када је ријеч о школству, јесте управо стални напор усмјерен на реформу основног и средњег усмјереног школства у Босни и Херцеговини. У складу с тим промјенама јавља се и потреба за реформом високошколских организација које припремају наставни кадар. О томе свједочи и елаборат под називом *Средњорочни план развоја Педагошке академије за период од 1981. до 1985. године*, који је објавио Универзитет Ђуро Пуцар Сјари Бања Лука, Педагошка академија. У њему видимо да се инсистирало, између осталог, на потреби за образовањем наставника разредне наставе на високообразовним установама тј. факултетима. Предвиђено је да се развој педагошке академије одвија хоризонтално и вертикално, с тим да се под хоризонталним развојем подразумијева отварање нових наставно-научних одсјека у трајању двогодишњег студија, док се под вертикалним

развојем подразумијева преображавање неких наставно-научних одсјека у трајању двогодишњег студија у научно-наставне одсјеке у трајању четворогодишњег студија. У елаборату је наведено да: „Прерастање Педагошке академије у Педагошки факултет је нужност овог тренутка, па би свако заостајање могло довести до успоравања реформе школства у цјелини.“ (Pedagoška akademija, 1981–1985, str. 116). У складу с тим, једна од предвиђених промјена, када је ријеч о одсјеку Разредна настава и образовању наставника разредне наставе, односила се на подизање овог одсјека на ниво четворогодишњег студија.

ПРЕДНОСТИ И НЕДОСТАЦИ ПЕДАГОШКЕ АКАДЕМИЈЕ У ПРОФЕСИОНАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ НАСТАВНИКА РАЗРЕДНЕ НАСТАВЕ

Од самог оснивања педагошких академија и почетка функционисања новог система оспособљавања кадра за рад у основним школама постављала су се разна питања и често су била на дневном реду многих скупова, организација, стручних тијела, органа и сл., а односила су се на следеће: шта је донијело укидање учитељских школа, да ли је оснивање педагошких академија стварно нови квалитет у односу на претходно стање, да ли су педагошке академије очувале богату традицију учитељских школа и виших педагошких школа, како зауставити регрутовање кандидата са slabим предзнањем и неадекватном мотивацијом за студиј на педагошкој академији као и многа друга питања. Смајкић (1989) наводи да најчешће оцјене које су се могле чути у расправама о овим питањима јесу те да педагошке академије нису никакав нов квалитет у односу на бивше учитељске школе, да је општеобразовни, општестручни и ужестручни ниво оспособљавања наставника које оне дају испод нивоа кадра који су давале учитељске школе и да посебно наставници разредне наставе које дају педагошке академије нису ни на нивоу некадашњих просјечних учитеља. Ипак, Смајкић (1989) тврди да су овакве оцјене најчешће биле паушалне и неосноване на критичкој компаративној анализи предности и недостатака старог и новог система оспособљавања наставника за основну школу, биле су исхитрене и врло често емоционално и субјективно обојене и са великом дозом жала за оним што је прошло. „Вјероватно је то јединствен примјер у реформама система васпитања и образовања, код нас, а можда и у свијету, да се практично није ни конституисала нова институција у систему, дакле, нису се могли сагледати ни први ефекти промјена, а јавља се идеја о преиспитивању постојеће концепције и новим промјенама. Од 1970. год. па до данас, дакле пуних седамнаест година, свака школска година на педагошким

академијама и у широј јавности била је обиљежена дилемом хоће ли ова институција опстати или не.“ (Smajkić, 1989, str. 401)

Свакако да су оваква клима и специфичне околности представљали додатно оптерећење за ове институције које су оспособљавале кадар за дјелатност од посебног друштвеног значаја, али ипак оне су се развијале и кадровски и материјално и организационо, и са мање или више успјеха остваривале сложене задатке које је друштво пред њих постављало. Томе у прилог говори и чињеница да су се педагошке академије задржале и радиле све до деведесетих година 20. вијека када се прелази, барем када је ријеч о образовању учитеља, на образовање учитеља на факултетима, тј. педагошке академије прерастају у педагошки и учитељски факултет. Подизање професионалног оспособљавања свих основношколских наставника, посебно учитеља, на високошколски ниво била је једна од темељних претпоставки за успјешно остваривање сложених васпитних и образовних задатака које ће основна школа имати у будућности (Smajkić, 1996). Јављала се, дакле, идеја о преиспитивању постојеће концепције и новим промјенама.

На потребе за високошколским образовањем учитеља у Босни и Херцеговини указује и то што се образовање наставника разредне наставе (учитеља) на педагошким академијама одвијало на основу двогодишњег наставног плана и програма који се због своје организације није могао реализовати за двије године, тако да је просјечно студиј на педагошкој академији трајао три године. Планом и програмом који је предвиђао три семестра комбинованог теоријског и практичног рада (предавања, вјежбе, семинари, педагошка пракса) и један семестар, дакле четврти, искључиво практичног рада студената (методичка и самостална педагошка пракса), било је врло мало оних студената који су студиј завршавали у року од двије године. Двије године јесу премало времена за професионално формирање у односу на четворогодишње или петогодишње образовање (у учитељским школама), премало је времена за професионалну наставну праксу нарочито ако се зна да учитељ треба да допринесе остваривању крајњих ефеката васпитања и образовања на основношколском нивоу, да стечено знање стави у функцију развоја младих и друштва те да он мора бити образованији и што боље припремљен и оспособљен за такав посао.

Наставни план педагошке академије, смјер за разредну наставу, садржавао је наставне предмете неопходне за развој опште културе студената (филозофија, социологија, страни језик) и српскохрватски језик, математику, педагогију, психологију, марксизам, општеномудру одбрану и друштвену самозаштиту, методике наставе (српскохрватски језик, математика, познавање природе и друштва, физичко васпитање, ликов-

но васпитање, музичко васпитање). Из наставног плана су изостављени наставни предмети који, у елементарном виду, чине основу наставних предмета познавање природе и друштва, познавање природе и познавање друштва који се изучавају у разредној настави, зато што су творци овог плана сматрали да су у довољној мјери изучавани у средњој школи (ријеч је о биологији, хемији, физици, географији и историји).

Још један од разлога за прелазак са вишег на високо образовање наставника разредне наставе је тај што су учитељи млађег основношколског узраста били једини профил наставника у васпитно-образовном систему (уз васпитаче у предшколској установи) који у својој струци нису могли стећи високошколско образовање у четворогодишњем трајању, тј. факултетско образовање. Да би то постигли морали су да се преквалификују на тај начин што су завршавали неки од студија на наставничким или неким другим факултетима и тако постајали наставници, односно професори предметне наставе у основној или средњој школи.

Оправданост инсистирања на подизању образовања наставника разредне наставе на високошколски ниво у то вријеме, налазимо у томе што данас четворогодишњи (трогодишњи) студиј за оспособљавање учитеља какав постоји на факултетима, академијама и на свим високошколским институцијама, омогућава студентима да након дипломирања и завршеног основног студија тј. првог степена добију стручни назив професор разредне наставе. Осим тога, омогућено им је даље образовање, као и стручно и научно усавршавање у оквиру специјализације и постдипломског (мастер) студија и стицање стручног назива специјалисте и научног степена магистра (мастера) и доктора наука у области разредне наставе. Свака реформа школства, а посебно обавезног основног школовања, нужно поставља и захтјев за реформу у систему и начину образовања наставника за основне школе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Једна од основних карактеристика педагошке академије као више школе јесте та што је она била јединствена установа за образовање свих наставника основних школа (разредна и предметна настава). Значајна дјелатност педагошке академије била је оспособљавање студентата за практичан рад, а то се остваривало у вјежбаоницама, односно основним школама, претежно у мјесту рада више школе. Студенти су имали два вида наставне праксе и то: педагошку и методичку, коју су обављали уз помоћ својих професора и наставника-ментора из основне школе. Циљ педагошке праксе био је да студенти упознају цјелокупну организацију васпитно-образовног рада и дјелатности основне школе

(настава, слободне активности ученика, друштвена, културна, спортска и војно-одбрамбена дјелатност, вањско и унутрашње вредновање, самоуправни и стручни органи), да проширују своја педагошка и дидактичка интересовања и сазнања, вјежбају се у истраживању педагошких појава и примјењивању педагошких и дидактичких знања. Циљ методичке праксе био је да студенти упознају васпитно-образовни процес и вјежбају се у извођењу тог процеса на часовима редовне, припремне, допунске, додатне и инструктивне наставе. Осим тога, студенти су били укључени у рад студентске организације и у бројне ваннаставне активности (хор, оркестар, разне секције, клубове и сл.).

Али, од самог оснивања педагошких академија и почетка функционисања новог система оспособљавања кадра за рад у основним школама постављала су се разна питања и често су била на дневном реду многих скупова, организација, стручних тијела, органа и сл., а односила су се на следеће: шта је донијело укидање учитељских школа, да ли је оснивање педагошких академија стварно нови квалитет у односу на претходно стање, да ли су педагошке академије очувале богату традицију учитељских школа и виших педагошких школа, као и многа друга питања. Јављала се, дакле, идеја о преиспитивању постојеће концепције и новим промјенама. Свакако да су оваква клима и специфичне околности представљали додатно оптерећење за ове институције које су оспособљавале кадар за дјелатност од посебног друштвеног значаја, али ипак оне су се развијале и кадровски и материјално и организационо, и остваривале су са мање или више успјеха сложене задатке које је друштво пред њих постављало. Томе у прилог говори и чињеница да су се педагошке академије у Босни и Херцеговини задржале и радиле све до деведесетих година 20. вијека када се прелази, барем када је ријеч о образовању учитеља, на образовање учитеља на факултетима, тј. педагошке академије прерастају у педагошки и учитељски факултет.

Тако се са образовањем учитеља на факултетима у Босни и Херцеговини започело на почетку посљедње деценије 20. вијека, и то у Републици Српској на Учитељском факултету у Бијељини Универзитета у Источном Сарајеву и Филозофском факултету у Бањој Луци Универзитета у Бањој Луци, и на Педагошком факултету у Сарајеву Универзитета у Сарајеву у Федерацији Босне и Херцеговине. Подизање професионалног оспособљавања наставника разредне наставе (учитеља) са вишег на високошколски ниво била је једна од темељних претпоставки за успјешно остваривање сложених васпитних и образовних задатака које је основна школа имала како тада, тако и данас. Нема сумње да сваки развој, напредак и квалитет васпитно-образовног рада основне школе у највећој мјери зависи од начина школовања и способности наставничког кадра.

ЛИТЕРАТУРА

- Zakon o pedagoškim akademijama, Službeni list SR BiH, Sarajevo. Broj 14. 30. aprila. (1969)
- Lukić, Z. (1988). Obrazovanje učiteljskih kadrova. *Osnovno školstvo u Tuzli (istorijski pregled)*. (303–328). Tuzla: IGTR „Univerzal“.
- Pedagoška akademija Banja Luka. Razredna nastava. *Nastavni plan i program Studijske grupe razredna nastava školske godine 1973/74*.
- Pedagoška akademija Banja Luka. Razredna nastava. *Privremeni nastavni plan i program Studijske grupe razredna nastava školske godine 1971/72 – 1972/73*.
- Pedagoška akademija u Sarajevu. Razredni odsjek. *Nastavni plan i program Pedagoške akademije u Sarajevu 1972*.
- Pedagoška akademija. Zagreb: Izdavačko poduzeće Školska knjiga (1962).
- Pedagoška akademija. *Pravilnik o pedagoškoj praksi studenata razredne nastave i predmetnih studijskih grupa*. Nastavni plan i program s izvodima iz Statuta. Banja Luka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“ (1989).
- Pedagoška akademija. *Srednjoročni plan razvoja Pedagoške akademije od 1981. do 1985. godine*. Banja Luka: Univerzitet „Đuro Pucar – Stari“.
- Pedagoška akademija u Sarajevu. *Spomenica – Viša pedagoška škola, Pedagoška akademija Sarajevo (1946–1976)*. Sarajevo.
- Smajkić, S. (1996). Razlozi za visokoškolsko obrazovanje učitelja u Bosni i Hercegovini. U *Edukacija učiteljskog kadra u školskom sistemu*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 25–26. septembra 1996. (17–240). Zenica: Pedagoška akademija.
- Smajkić, S. (1989). Poslijeratni razvoj sistema osposobljavanja osnovnoškolskih nastavnika u SRBiH i potreba naučne procjene njegovih dometa i ograničenja. U *Zbornik radova sa simpozijuma 100 godina učiteljstva u Bosni i Hercegovini*. (398–401). Sarajevo: Veselin Masleša, i Samoupravna interesna zajednica osnovnog obrazovanja i vaspitanja BiH.
- Hasanović, H. (1971). Za otvaranje odsjeka razredne nastave na pedagoškim akademijama. *Prosvjetni list*, 1. februar 1971. Sarajevo: Organ sindikata prosvjetnih i naučnih radnika NR BiH.

Daliborka Škipina

PROFESSIONELLE AUSBILDUNG DER GRUNDSCHULEHRER
AN DEN PÄDAGOGISCHEN AKADEMIEN
IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA
IN DEN 70-ER JAHREN DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Der Autor hat diese Arbeit mit der Analyse der Gründungsgründen der Pädagogischen Akademie begonnen und den Bedürfnissen der Erhebung des Lehrpersonals auf ein höheres Bildungsniveau. Das Ziel der Arbeit war, die Grundeigenschaften der Pädagogischen Akademie vorzustellen, sowie ihrer Vorteile und Mängel bei der professionellen Ausbildung der Grundschullehrer in Bosnien und Herzegowina. Jede Schulreform, besonders die des obligatorischen Grundschulunterrichts, bringt auch Anforderungen an das System und die Art und Weise der Ausbildung der Grundschullehrer mit sich.

Die Pädagogische Akademien haben sich in Bosnien und Herzegowina bis zu den 90-er Jahren des 20. Jahrhunderts aufrecht erhalten, wenn die Ausbildung der Grundschullehrer an den Fakultät beginnt, d.h. die Pädagogische Akademien werden zu Pädagogischer Fakultät oder zu der Fakultät für Grundschullehrer. Trotz der vielen Vorteile und der Qualität bei der Ausbildung des Lehrpersonals, welche die Pädagogische Akademie im Gegensatz zu der Lehrerschule hatte, wurden oft Fragen gestellt, wie: was hat zu der Schließung der Schulen für Grundschullehrer geführt, hat die Gründung der Pädagogischer Akademien, im Vergleich zum vorherigem Zustand, zu einer Qualitätserhöhung geführt, haben die Pädagogischen Akademien die reiche Tradition der Schule für Grundschullehrer aufrecht erhalten, sowie viele andere Fragen. Es kommt, zu der Idee, das bisherige Konzept zu überprüfen, und neue Veränderungen zu fördern. Ein solches Klima und die spezifischen Umstände haben zusätzliche Belastungen für diese Institutionen dargestellt, die das Personal mit einer großen gesellschaftlichen Bedeutung ausgebildet haben, sie dennoch haben sich in personeller, materieller und organisatorischer Hinsicht weiterentwickelt, und komplexe Aufgaben, mit mehr oder weniger Erfolg, gemeistert.

Die Erhebung der professionellen Ausbildung der Grundschullehrer von einem hohen auf ein höheres Niveau, war eine der Grundvoraussetzungen für eine erfolgreiche Verwirklichung der komplexen Erziehungs- und Ausbildungsaufgaben, welche die Grunschule, sowohl

früher, als auch heute hat. So hat die Ausbildung der Lehrer für die Grundschule an den Fakultäten in Bosnien und Herzegowina in den letzten Jahrzehnten des 20. Jahrhundert angefangen, und zwar in der Serbischen Republik an der Fakultät für Grundschullehrer in Bijeljina der Universität zu Ost Sarajevo und der Philosophischen Fakultät der Universität zu Banja Luka, und an der Pädagogischen Fakultät in Sarajevo an der Universität zu Sarajevo in der Föderation von Bosnien und Herzegowina.

Gorana Đukić¹

Razvojna agencija Gradiška, Gradiška
(Student doktorskih studija
Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci
Odsjek politikologija, Univerzitet u Banjoj Luci)

УДК 338.2(497.6)“2018“

DOI: 10.7251/RAD1920123Đ
Kratko/prethodno saopštenje

POLITIČKE IMPLIKACIJE EKONOMSKE KRIZE IZ 2008. GODINE NA BOSNU I HERCEGOVINU KAO MALU DRŽAVU

Svjetska ekonomska kriza koja je pogodila svijet u 21. vijeku, događala se od 2008. do 2010. godine. Ona je pokrenula široku diskusiju u vezi sa ekonomijom i navela teoretičare države i ekonomije da se zapitaju na koji način prevazići krizu i koje mjere koristiti. Da bi prevazišla ekonomsku krizu, i Bosna i Hercegovina je usvojila više mjera koje su bile potrebne da bi se kriza prevazišla na što bolji način. Ove mjere bile su u skladu sa samom specifičnošću Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina svojom teritorijom i brojem stanovnika spada u tzv. male države svijeta. Sastavljena je od dva entiteta i ima tri konstitutivna naroda. Zbog svog specifičnog dvoentitetskog uređenja i grupe država kojoj pripada, a to su male države, sprovela je posebne političke mjere za prevazilaženje ekonomske krize. Takođe, postojala je i povratna sprega: ekonomska kriza u Bosni i Hercegovini imala je poseban uticaj na politiku u Bosni i Hercegovini i na njene nosioce. U ovom radu želimo da ispitamo: kako je specifičnost BiH (dvoentitetsko uređenje, mala država) uticalo na usvajanje određenih antikriznih mjera; i kako su te mjere, kao proizvod krize, povratno uticale na politički život u BiH.

Ključne riječi: ekonomska kriza, mjere ekonomske politike, Bosna i Hercegovina, mala država, politika u BiH.

¹ goranadjukic@gmail.com

1. UVOD

U ovom radu će se pokušati prikazati političke implikacije ekonomske krize iz 2008. godine na Bosnu i Hercegovinu (BiH) kao malu državu. Svjetska ekonomska kriza (SEK) imala je globalni karakter pa je tako zahvatila i BiH. Odgovori na SEK ogledali su se u sprovođenju mjera ekonomske politike koje se generalno mogu podijeliti na protekcionizam i liberalizam. Protekcionizam podrazumijeva uplitanje države u rješavanje problema ekonomske krize, dok liberalizam podrazumijeva uticaj tržišta na rješavanje krize.

U BiH su se osjetile ekonomske i političke posljedice krize. Ekonomske se ogledaju u smanjenom obimu krize jer država nije bila izložena tolikom uticaju stranih tržišta, a političke u izazivanju društvenih nemira i dizanju političkih tenzija. U skladu sa postojećom krizom uvodi se set antikriznih mjera kako bi se posljedice krize umanjile i kriza zaustavila. Analizirajući sadržaj dostupnih podataka utvrdiće se kako se kriza od početnog stanja razvijala i kako se antikriznim mjerama uticalo na njeno amortizovanje. Dosadašnja istraživanja ove problematike i dostupni podaci biće korisni prilikom prikazivanja političkih implikacija ekonomske krize iz 2008. na BiH kao malu državu i donošenja zaključaka o njenim efektima na BiH.

1. 1. PROTEKCIONIZAM

SEK pogodila je svijet 2008. godine i trajala je sve do 2010. godine.

„Početkom 2008. problemi koji su nastali na tržištu nekretnina i s time povezanim drugorazrednim kreditima proširili su se na ostatak gospodarstva SAD-a. U periodu između 2002. i 2007. SAD je ostvario razdoblje naglog i ubrzanog gospodarskog rasta, no plaće samih radnika su stagnirale. Između 2002. i 2006. prosječna realna stopa rasta godišnjeg prihoda bila je 2.8%, prilikom čega je 1% najviših prihoda obilježen rastom od 11%, dok je preostalih 99% doživjelo rast od neznatnih 0.9%. Kao posljedica, došlo je do akcentuiranog raslojavanje na jako bogate i veoma siromašne. Tijekom 2000. ukupno je 12.2% Amerikanaca živjelo ispod granice siromaštva; dok se 2009. taj broj povećao na 14.3%, odnosno za oko 9,5 milijuna građana više.“ (Benolić, 2012, str. 101)

Uzrok krize je bio brzi pad cijena nekretnina u SAD, koje su se nakon dugog vremena razvile u nerealnim razmjerama. Istovremeno, sve više dužnika nije bilo u stanju izmiriti obaveze kredita i ta se neizmirenost sa preprodajom kredita počela širiti po cijelom svijetu.

„Osnovni početni uzrok krize treba tražiti u veoma ekspanzivnoj monetarnoj politici koju su vodile Američke Federalne Rezerve (FED). Politika jeftinog novca, odnosno niske kamatne stope FED-a (to što se u Srbiji naziva referentnom kamatnom stopom), koja je vođena u dužem vremenskom periodu, određivala je količinu novca u SAD, a samim tim i količinu novca u svetu, jer je dolar rezervna valuta. Politika jeftinog novca, koju su vodile FED, bila je moguća zato što se deficit tekućeg računa SAD mogao refinansirati pozajmicama i od, recimo, Kine koja je imala suficit na svom tekućem računu. Zbog toga su SAD bile u stanju da drže niske kamate i da imaju, relativno dugo vremena, jeftinu ponudu novca sopstvenim građanima. Posledica toga je stanje na tržištu nekretnina. Mnogo više kuća i stanova je prodato zbog jeftinih kredita, što je uzrokovalo jedan ogromni mehur od sapunice na tržištu nekretnina SAD. Krajem 2004. godine, i u narednim godinama, kamatna stopa je počela da raste i refinansiranje svih tih kredita postalo je skuplje, te se došlo u situaciju da je novac postao preskup za cene stanova, odnosno za kredite koji su podržavani cenama tih stanova (hipotekarni krediti) i posledica je bio kolaps na tržištu nekretnina SAD. To je osnovni mehanizam i problem od kojeg počinje kriza.“ (Kabok, 2010, str. 88–89)

Po definiciji ekonomskih stručnjaka, jedna nacionalna ekonomija je u krizi ukoliko u dva uporedna kvartala stagnira (takozvana nulta stopa rasta) ili bilježi negativan ekonomski rast, znači ukoliko je stopa ekonomskog rasta niža nego godinu dana ranije.

„Svjetska finansijska kriza koja je u SAD-u počela 2007. godine nije donijela samo tipične gospodarske probleme koje takve krize donose (porast nezaposlenosti, pad bruto domaćeg proizvoda, pad proizvodnje, kriza gospodarskog povjerenja, javljanje i porast općeg osjećaja nesigurnosti i straha od budućnosti), već je potaknula nominalno nove, a suštinski stare teorijske, političke i kulturne ratove između zagovornika ideja o tržišnom liberalizmu i državnom intervencionizmu u ekonomskoj politici i gospodarskoj praksi suvremenog svijeta, pa i polemiku, ali u znatno manjoj mjeri, zagovornika i protivnika korporativne društvene odgovornosti (KDO).“ (Letica, 2010, str. 1)

„Vrlo uvjetno govoreći, američki i svjetski ekonomisti podijelili su se na sljedbenike vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa i sljedbenike ekonomske filozofije nevidljive ruke Adama Smitha i

velikog gurua ekonomike ponude Milтона Friedmana. Druga velika recesija nije teorijski oživjela samo Keynesa, već je u mnogim dijelovima svijeta, posebice u Južnoj Americi, uvelike ohrabrila i sljedbenike i štovatelje teorijske ostavštine Karla Heinricha Marxa.“ (Letica, 2010a, str. 2)

„Posljedice Svjetske ekonomske krize su bile sljedeće: kriza je uticala na rast nezaposlenosti, udio stranih investicija je počeo da opada, krediti nisu mogli lako da se dobiju, vrijednosti roba i usluga su opali, svjetski bruto domaći proizvod je takođe opao, Svjetska trgovinska organizacija je gubila svoj ugled.“ (Brubnjak, 2014)

Protekcionizam kao mjera državne politike počeo se koristiti u većini država kao mjera zaštite države od SEK. Države su nastojale da prebrode krizu što bezbolnije i zbog toga su pribjegle protekcionizmu.

„Ovo su samo neke od neophodnih mera za spasavanje kako je i sam Šmit naveo, a to su: zabrana poslova koje obavljaju razne nevladine organizacije, čime bi se ukinule neprofitne špekulacione ćerke, zabrana neregistrovanih derivata, prodaje na prazno i špekulisanje na kursu koji opada, zabrana kupovina akcija na kredit, zabrana poslovanja sa preduzećima i osobama koje su pravno regulisane u poreskim rajevima, smanjenje strogih uslova za minimalnu visinu akcionarskog kapitala koji ograničavaju stvaranje kredita banaka.“ (Plakalović, 2012, str. 34–35)

Jedna od mjera državne politike za sprečavanje ekonomskih kriza je i protekcionizam. Suština protekcionizma je da se na robu koja se uvozi u državu stavljaju prevelmani i carine tako da roba koja se nalazi na domaćem tržištu postaje skuplja. Cijene uvezene robe postaju veće i zbog toga često izvoznici iz inostranstva prestaju da uvoze svoju robu zbog neisplativosti i konkurentnosti sa domaćom robom.

„Protekcionizam se može definisati kao ekonomska politika koja štiti i/ili favorizuje domaće proizvođače podizanjem visokih carina i uvođenjem drugih mera kojima se onemogućuje, ili bar otežava, uvoz stranih proizvoda. Protekcionističke mere jedne zemlje najčešće izazivaju recipročne mere drugih zemalja tako da se u konačnom zbiru smanjuje obim međunarodne trgovine (Vuletić, 2014, str. 46).“ (Roganović i dr., 2017, str. 32)

Da bi se protekcionističke mjere u jednoj državi primijenile, neophodno je da se prvo utvrdi da postoji problem na tržištu roba i usluga i da taj problem najbolje može riješiti država uvođenjem svojih mjera. Te mjere se ogledaju u obliku kredita, poreskih povlastica i subvencija. Prije primjene jedne od ovih mjera potrebno je proanalizirati koje su prednosti i mane svake od datih mjera pomoći.

„Danas je jedan od vodećih ciljeva mnogih zemalja da stvore povoljne uslove za eliminisanje bilo koje moguće prepreke međunarodnoj trgovini, o čemu svedoči porast broja bilateralnih i regionalnih sporazuma o slobodnoj trgovini. Međutim, tokom ekonomske krize, kada se zemlje suočavaju sa opadanjem nivoa bruto domaćeg proizvoda (BDP), uz povećanje stope nezaposlenosti, čak i neke najjače pristalice slobodne trgovine promovišu brojne argumente u korist protekcionističkih politika, naročito u nerazvijenim ekonomijama koje ne bi bile spremne za globalnu konkurenciju. Iako su pravila protekcionizma definisana od strane Svetske trgovinske organizacije (STO) putem ugovora, protekcionizam se može sprovesti kroz različite mere kao što su netarifne barijere, nevidljive trgovinske barijere, politike deviznog kursa, mere podrške vlade (Durusoy i dr., 2015, str. 67).“ (Roganović i dr., 2017a, str. 33)

1. 2. LIBERALIZAM

Drugi oblik upravljanja ekonomijom u državi je ekonomski liberalizam. On se suštinski razlikuje od protekcionizma. Slobodna trgovina ili liberalizam, podrazumijeva međunarodnu trgovinu bez intervencije državne vlasti. Slobodna trgovina znači nesmetan protok dobara i usluga između država.

„Liberalizam kao sustav i praksa ekonomske politike uvijek je bio pragmatičan izbor vodećih svjetskih ekonomskih sila. Koliko god pristalice liberalizma zagovarali taj sustav iz apriornih uvjerenja – da on postiže najbrži ekonomski rast, blagostanje i slobodu ekonomskog djelovanja, nijedna nerazvijena i ekonomski slabija zemlja nije ga rado sama izabrala kao svoj put rasta zbog prednosti koje bi joj on navodno donio. Liberalizam je uvijek bio pitanje odnosa s drugima, pa se najprije i pojavio kao projekt liberalizacije vanjske trgovine, a poslije i liberalizacije i drugih oblika međunarodnih ekonomskih odnosa. Liberalizam je uvijek ponajprije bio projekt ekonomsko-soci-

jalne reforme, a ne projekt razvitka i modernizacije proizvodno-tehnoloških struktura.“ (Baletić, 2006, str. 572)

Ekonomska kriza je u savremenoj ekonomskoj stvarnosti poprimila velike razmjere, a u objašnjavanje uzroka te pojave uključili su se ne samo MMF-ovi stručnjaci nego i ekonomisti iz raznih oblasti koji su nastojali pronaći dobra rješenja kako bi riješili krizu.

„Težnja prema liberalnom modelu organizacije gospodarskog života nije prisutna samo unutar pojedinih nacionalnih gospodarstava. Susrećemo je i na globalnom (svjetskom) nivou. Karakteristično je da se ona uvijek potencira nakon velikih kriza, ratnih sukoba i općenito, nakon razdoblja u kojima je država igrala veliku ulogu u gospodarstvu.“ (Mileta, 1994, str. 94)

Liberalizam kao ekonomski pravac razvio se polovinom 18. vijeka i do danas je ostao kao jedan od uticajnih vidova ponašanja države u vođenju ekonomske politike. Sloboda koju liberalizam nudi pojedincu daje mu mogućnost da od svoga rada stvara za svoje potrebe i da nastupa na tržištu.

„Nova je ideologija dobila općeprihvaćeni legitimitet, posebice nakon kolapsa socijalističko-planskog modela. Iako su spomenuta načela formulirana kao odgovor na dužničku krizu koja je tresla Latinsku Ameriku, ona su tijekom vremena postala svojevrsna globalno prihvaćena dogma. Upravo su se ta načela provlačila kroz niz reformi tijekom dva desetljeća: liberalizacija, deregulacija, privatizacija, porzne reforme. Navedene su mjere morale osigurati gospodarski rast. Njihov je temeljni problem što su bazirane na pojednostavljenom modelu tržišne ekonomije te se postavlja pitanje može li ekonomska politika utemeljena isključivo na nevidljivoj ruci Adama Smitha biti podobna za kompleksne financijske operacije i manipulacije koje su prisutne u današnjem kapitalizmu.“ (Benolić, 2012a, str. 120)

2. SVJETSKA EKONOMSKA KRIZA U BOSNI I HERCEGOVINI

2. 1. EKONOMSKI EFEKTI SVJETSKE EKONOMSKE KRIZE U BIH

„Bosna i Hercegovina se svrstava u male države po svojoj teritorijalnoj površini, broju stanovnika i ekonomskoj moći. 'Za male se države primjerice tvrdi da imaju ograničenu razinu uključenosti u međunarodne odnose, zagovornice su međunarodnih vladinih organizacija i velike zagovornice međunarodnog prava. Suzdržavaju se od upotrebe vojne sile, a vanjskopolitički su im prioriteti uglavnom na regionalnoj razini (Evans i Newnham, 1998, 500–501).

Tvrdi se i da su vanjskopolitičke akcije i orijentacija prije svega vezane uz sigurnosne dileme, što je dokaz objektivne slabosti malih država u odnosu prema većima'. (Knudsen, 2002, 187).” (Kurečić, 2012, str. 94)

Po državnom uređenju BiH je republika sa složenim federalnim uređenjem. Sastavljena je od dva entiteta i ima tri konstitutivna naroda. Konstitutivni narodi su Srbi, Hrvati i Bošnjaci. SEK 2008. godine pogodila je i BiH. Po mišljenjima mnogih BiH nije toliko bila izložena krizi kao neke druge države jer nije veliki akter na inostranom tržištu kapitala, ali je posljedice SEK svakako osjetila.

„Bosna i Hercegovina je mala zemlja sa ekonomijom u tranziciji. U poratnom periodu, ostvarili smo stabilan i znatan rast BDP-a. Naš bankarski sistem još uvijek nije apsorbovao toksičnu aktivu, naš spoljni dug je relativno nizak. S druge strane, globalna kriza je doprinijela padu izvoza i porastu stope nezaposlenosti. Pored toga, pad priliva doznaka od naše dijaspore i manje direktne strane investicije dodatno će uticati na naše ekonomsko ostvarenje u 2009. godini. Bez globalnog oporavka, veoma je teško ili nemoguće unaprijediti ove ekonomske pokazatelje.” (Špirić, 2009)

BiH je bila pošteđena direktnih efekata SEK, jer je imala dobru okolnost da komercijalne banke nisu bile izložene tržištima koja je pogodila kriza. Iako se negativni efekti SEK nisu direktno i odmah odrazili na finansijski, a samim tim i na bankarski sektor BiH, oni su ipak postojali.

„Nakon što je finansijska kriza zahvatila američko tržište i tržište Evropske unije, moglo se očekivati da će se i Bosna i Hercegovina suočiti sa njenim posljedicama. Ipak, ova kriza nije ostavila

direktne posljedice na finansijski sistem BiH, prvenstveno zbog toga što Bosna i Hercegovina nije ulagala u visokorizične hartije od vrijednosti zbog formalnih ograničenja, a i zbog nedostatka potencijala za to. Banke u BiH uspješno su odoljele udaru krize i nisu se suočile sa problemom likvidnosti, a osnovni razlog za to su rigorozni zahtjevi u pogledu kapitalizacije, intervencija Centralne Banke BiH i sam način rada komercijalnih banaka (komercijalne banke u BiH bave se tradicionalnim poslovima i ne ulaze u spekulativne poslove).“ (Agić, 2015, str. 442)

Efekti krize na BiH ogledaju se u pooštavanju uslova kreditiranja i blagom povećanju kamatnih stopa, što za posledicu ima sporiji rast realnog sektora i investiranja, prvenstveno stranih investicija.

Finansijska kriza negativno je uticala na pristup međunarodnim tržištima kapitala, što je rezultovalo pooštavanjem uslova za dobijanje kredita i povećanjem kamatnih stopa. Promjena uslova kreditiranja najviše je pogodila realni sektor koji se suočio sa problemom nalaženja kapitala za finansiranje projekata i sa servisiranjem postojećih kredita koji su poskupjeli zbog povećanja kamatnih stopa.

Iako je osnovni uzrok globalne finansijske krize upravo kredit, bankarski sektor BiH uspješno se nosio sa efektima globalne krize, prije svega zato što je bio dobro kapitalizovan.

2. 2. POLITIČKI EFEKTI SEK-A U BIH

„Glavni uzroci ekonomske krize su definirani i prihvaćeni u ekonomskoj javnosti i mogu se svesti na slijedeće: pogrešan prijelaz na novi društveno-ekonomski sistem, politika tranzicije, privatizacija i tajkunizacija, strukturna kriza BiH privrede, te vanjska i unutar-nja neravnoteža, neodgovarajuća ekonomska politika temeljena na neoliberalizmu, prelijevanje svjetske finansijske i ekonomske krize na domaću privredu, osamostaljenje i nedovoljno regulirani finansijski sektor, izostanak odgovarajuće kontrole funkcije države, neuvažavanje znanja, neznanje, korupcija i drugi uzroci krize.“ (Dervišević i Vuković, 2013, str. 542)

Posljedice SEK u BiH su postojale – od ekonomskih, kulturnih, socijalnih, pa do političkih. Ekonomske posljedice su bile jasno vidljive i svima poznate jer se BiH u okviru SEK suočavala sa sličnim problemima kao i druge države svijeta. Što se tiče kulturnih i socijalnih posljedica, BiH kao

država sa niskim BDP-om je takođe osjetila promjene. Stanovništvo koje je ionako loše živjelo osjetilo je posljedice SEK. Promjena u cijenama, promjena u primanjima, navela je stanovništvo da razmišlja i o socijalnom buntu.

„Prethodno, kritično stanje u BiH ekonomiji veoma se odrazilo na socijalnu situaciju, siromaštvo prije svega. Po procjeni ASBiH na osnovu Ankete o potrošnji domaćinstava u BiH za 2011. godinu, u BiH je bilo 566.025 siromašnih stanovnika, tj. 17,9% stanovništva. Riječ je o relativnom siromaštvu čija je granica (linija) ustanovljena na 416 KM po članu domaćinstva. Neke ranije analize Svjetske banke uticaj krize na socijalnu situaciju ocjenjuju nešto većim.“ (Papić i dr., 2013, str. 11)

SEK u BiH je pospješilo i neodobravanje Šengenskog viznog režima za građane BiH pa je i to uticalo na zaoštavanje političke situacije u BiH. Podizanju tenzija doprinijelo je i pitanje ustavnih reformi koje su BiH političari počeli da stavljaju na dnevni red političkih dešavanja.

„Svjesni podjela u bosanskohercegovačkom društvu, inicijatori ustavnih promjena uzeli su u obzir i negativne strane primjene mehanizama direktne demokratije u višenacionalnim društvima. Marković (2009: 4) ističe da se mora imati na umu da bosanskohercegovačke institucije funkcioniraju prema principu konsenzusa te da bi referendum mogao dovesti do preglasavanja koje bi narušilo Ustavom zajamčenu ravnopravnost triju konstitutivnih naroda. Stoga predlaže kontrolni mehanizam pri kojemu bi se Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH morao izjasniti o zakonskim novelama predloženima referendumom prije daljnje procedure.“ (Cipek, 2014, str. 5)

Suočena sa nizom posljedica SEK, pogotovo političkih, BiH je imala težak period. Bilo je potrebno stabilizovati ekonomiju i riješiti socijalno-politička pitanja. Politička pitanja postala su značajnija od ostalih jer su političke stranke zaoštrile ionako lošu ekonomsku i socijalnu situaciju u tom periodu provocirajući pitanja ustavne reforme i socijalnih davanja, dajući stanovništvu pravo da razmišlja o socijalnim nemirima kako bi se izборilo sa krizom.

3. ANTIKRIZNE MJERE

3. 1. PROBLEMI U FORMULISANJU ANTIKRIZNIH MJERA

„Vijeće ministara i entitetske vlade usvojile su pakete mjera za suzbijanje posljedica svjetske ekonomske krize u rasponu od četiri mjeseca. Prva je reagirala Vlada FBiH odnosno Socijalno-ekonomsko vijeće koje je u decembru 2008. godine usvojilo Program mjera za ublažavanje posljedica globalne ekonomske krize i unaprijeđenja poslovnog ambijenta FBiH – Ekonomsko-socijalnog vijeća FBiH. Nakon toga je Vlada RS u januaru 2009. godine usvojila Mjere za ublažavanje negativnih efekata svjetske ekonomske krize na RS, a u martu 2009. godine je Vijeće ministara usvojilo Mjere iz nadležnosti Vijeća ministara BiH za ublažavanje posljedica ekonomske krize na gospodarstvo BiH.“ (Abaspahić i dr., 2009, str. 34–35)

Da bi se prevazišle posljedice SEK u BiH, Vijeće ministara je donijelo Paket od 16 mjera koji je usmjeren na očuvanje stabilnosti bankarskog sektora, ublažavanje posljedica krize na ekonomiju i angažovanje svih raspoloživih javnih sredstava u skladu sa zakonom.

BiH je pored dnevno-političkih i ekonomskih problema doživjela SEK na sebi svojstven način. Politička situacija je počela da se zaoštava, ali i ekonomska, iako ne tolikog obima, počela je da stvara probleme u državi. Mnogi stručnjaci su se složili da bi SEK mogla uticati na političku stabilnost u BiH. Vlastima na državnom nivou se zamjeralo što nemaju jedinstvenu i jasnu strategiju kako prevazići krizu u BiH.

„Naravno, uticaj recesije je neupitan, ali ekonomska kriza u BiH nije uvezena i ciklična, ponajmanje je konjunkturalna, ona je strukturalna i politička. Recesija je već izraženu domaću krizu samo dovela do usijanja. Kriza je dugo vremena bila amortizovana prihodima od privatizacije, sredstvima međunarodne ekonomske pomoći, a u zadnje vrijeme, od 2006. i prilivima od PDV-a. Tome treba dodati da su prve poratne godine, 1998–2004, i obilježile *stand by* aranžman u dva navrata, kada je privučeno 162 miliona KM u specijalnim pravima vučenja, što je dalje pridonijelo zamagljivanju stvarnih uzroka permanentne budžetske ravnoteže. Vrhunac privida uspostavljanja ravnoteže je uvođenje PDV, koji ne samo da je pridonio prikriti budžetsku krizu već je stvorio političko uvjerenje da se komotnije može ući u proširenje socijalne strukture javnih rashoda. Prvo, političke pretpostavke, koje BiH, naprosto, nema uslijed nepomirljivih

divergencija etno-nacionalnih političkih faktora (ideologija i organizacija) u zemlji.“ (Hodžić, 2011, str. 3)

Rješenja za ekonomsku budućnost BiH morala bi se tražiti u promjenama ekonomskih i političkih načela. Mnogi su pripadnici političke i ekonomske elite u BiH smatrali da se zbog SEK mogu očekivati ozbiljni socijalni potresi, tenzije i nemiri.

Mislili su da bi narod mogao lako da se pobuni na sve najavljivane efekte koje će donijeti SEK i da će ionako nestabilnu političku situaciju u BiH dovesti do usijanja. Nemiri koji su se desili 2014. godine bili su posljedica SEK u BiH.

„Rješivost obje pretpostavke zahtijevaju uspostavljanje povjerenja, koje počiva na kulturnim temeljima, i pored brojnih razlika i suprotstavljenosti ideologiziranih bošnjačkih, hrvatskih i srpskih zasebnosti. I sraslosti tih ideologijskih cjelina s političkim i ekonomskim sadržajima koje su trajno nesposobne za međusobni dijalog. Potreba nadilaženja granica odvojivosti i sukobljavanja tek se pokazuje u uzrastanju nove bosanskohercegovačke intelektualne jezgre. Bosanskohercegovačka cjelovitost ima smisao i budućnost jedino ako je u zbiljnom životu mogu posvjedočiti graditeljski opredijeljeni pojedinci čvrsto povezani s korijenima bosanskohercegovačke jedinstvenosti razlika.“ (Hodžić, 2011a, str. 12)

Nedostatak kompromisa zaustavio je rad zajedničkih institucija u BiH. Zbog toga su u ljeto 2009. godine Evropska unija i Sjedinjene Američke Države zakazale pregovore u NATO bazi u Butmiru sa ciljem da nagovore predstavnike sva tri konstitutivna naroda u BiH na dogovor. Dogovori su bili neuspješni i kompromis nije postignut. Smatra se da su dogovori bili nepovoljni po srpsku stranu od koje je traženo da smanji entitetska ovlašćenja.

Srpska strana je takođe tražila i ukidanje OHR-a i ovlašćenja Visokog predstavnika Evropske unije. Visoki predstavnik je na taj prijedlog odgovorio primjenom mehanizama koji bi spriječili kršenje Dejtonskog sporazuma.

Na osnovu tih dešavanja, podnoseći svoj referat u Ujedinjenim nacijama Visoki predstavnik za BiH je rekao da ključnu kočnicu u suštinskoj reintegraciji BiH i evroatlantskim integracijama predstavlja politika koju vodi Republika Srpska, tj. politika izolacionizma i secesionizma koja se u državnim organima vodi preko instituta entitetsko glasanje, jer je svedeno na etničko glasanje.

Zbog ovih izjava Visokog predstavnika, a i same uloge Međunarodne zajednice u BiH, jednog od krivaca ekonomske krize u BiH stanovništvo, a i

vlast u BiH, vidjeli su i u ulozi Međunarodne zajednice na ovim prostorima. Međunarodna zajednica kao garant mira u BiH trebalo je zbog svoje uloge da znatno utiče na zaštitu BiH od SEK.

Međunarodna zajednica trebalo je da pripremi tržište Bosne i Hercegovine na udar SEK i da mjerama svoje politike smanji njene efekte na BiH.

„Prvo akteri na političkoj sceni (predstavници etnopolitičkih grupa, državnih institucija, diplomate, zvaničnici Kancelarije Visokog predstavnika) žele da predstave lažne kompromise: ovo je dobro dočekano od nekih dijelova javnog mišljenja na lokalnom nivou i na međunarodnom nivou kao znak otvorenosti lokalnih političara, efikasnosti pregovarača, itd. ali što ne donosi genijalnu, fundamentalnu promjenu kao rezultat. Kreiranjem novih institucija ili postizanjem dogovora oko manjih pitanja, strane su u mogućnosti da tvrde da su postigle kompromis, ali uzrok problema ostaje neriješen.“ (Stanislavski, Szpala, 2009, str. 103–104)

Svakako jedan od društveno-političkih razloga ekonomske krize su i etnički konflikti. Ti etnički konflikti dolaze do izražaja u velikim strukturalnim krizama, podstiče ih prisustvo istorijskih sjećanja i institucionalni faktori koji promovišu etničku intoleranciju. Ako jedna iznenadna strukturalna promjena uznemiri prethodne političke ili institucionalne dogovore, to kreira polje nestabilnosti i nesigurnosti koje olakšava etničke konflikte.

Lokalni, ali ni političari na državnom nivou, takođe nisu dali svoj maksimum prilikom ostvarivanja zacrtanih ciljeva. Stanovništvo je s druge strane pokazalo koliko se u stvari malo interesuje za političku situaciju i stanje u državi. Političari iskorištavaju takvo stanje i u svjetlu loše ekonomske situacije koja je podstaknuta krizom utiču na formiranje mišljenja građana BiH koji ne znaju šta je dobro za njih i priklanjaju se većini koja je udružena oko neke stranke.

Ekonomska kriza koja je pogodila BiH 2008. godine svakako je imala velikog uticaja na njeno uređenje i na njene građane. Zbog manjih efekata koje je kriza proizvela posljedice su se s vremenom smanjile, ali pravi društveno-politički uzroci krize nisu i traju i do danas.

4. ZAKLJUČAK

Političke implikacije na SEK u Bosni i Hercegovini bile su na određeni način očekivane jer svaka kriza koja pogodi BiH iznese na površinu prvenstveno etničke probleme kao korijen svih problema u BiH. Tu je i ratna prošlost, političke partije, uticaj međunarodne zajednice i svakako loša ekonomska situacija.

BiH kao mala država koja ima federativno uređenje dijelom je i svojim uređenjem i političkom situacijom uticala na stvaranje ekonomske krize. Mnogi su se ekonomisti i političari složili sa tim da kriza nije toliko pogodila BiH kao druge države jer banke u BiH nisu bile izložene tolikim uticajima ekonomskog tržišta kao banke drugih država, ali kriza se ipak osjetila i zahtijevala je intervenciju države.

Mjere koje je država objavila ublažile su situaciju u državi i dovele do stvaranja boljeg okruženja koje će prebroditi ekonomsku krizu. Iako je kriza prevaziđena, ostavila je i dalje nerazjašnjene ekonomske i političke implikacije, a to su prije svega nerazjašnjena ratna prošlost, pluralizam političkih stranaka, ogroman državni aparat, loša ekonomska situacija, manjak građanske inicijative i slaba zainteresovanost Međunarodne zajednice za rješavanje bitnih problema u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

- Abaspahić, H., Bajrović, R., Dostić, G., i Draganić, L. (2009). *PUT KA OPO-RAVKU: Odgovori na ekonomsku krizu i srednjoročne perspektive razvoja u Evropskoj uniji i Bosni i Hercegovini*. Sarajevo (BIH): Centar za politike i upravljanje.
- Agić, Z. (2015). Negativni efekti globalne finansijske krize u bankarskom sektoru Bosne i Hercegovine. *Synthesis 2015 – International Scientific Conference of IT and Business-Related Research, Belgrade, Singidunum University, Serbia, 2015*, pp. 441–446.
- Baletić, Z. (2006). Privatni kapitalistički fundamentalizam, ekonomski liberalizam i ekonomska znanost. *UDK 330.831.8 JEL Classification B29, A13*.
- Benolić, M. (2012). Svjetska ekonomska kriza: razvoj, utjecaj na Republiku Hrvatsku i subjektivni stavovi studenata. *UDK: 338.12.017(497.5)*.
- Bose, S. (2002). *Bosnia after Dayton: Nationalist Partitio and International Intervention*. London: Husrta and Company.

- Brubnjak, I. (2014). *Globalna ekonomska kriza i protekcionizam*. Diplomski rad. Rijeka (Hrvatska): Pomorski fakultet u Rijeci. Preuzeto sa <https://www.pfri.uniri.hr/>
- Bjelić, P. (2002). *Svjetska trgovinska organizacija*. Beograd (Srbija): Prometej.
- Carlsnaes, W. (2007). How should we study the Foreign policies of Small European States. *Nacao E Defesa*, № 118–3, pp. 7–20.
- Cipek, T. (2014). Krize demokracije u Bosni i Hercegovini. Je li neposredna demokracija rješenje? *Političke analize*.
- Vijeće Ministara BIH (2018). <http://vijeceministara.gov.ba/saopstenja/predsjedavajuci/govori_predsjedavajuceg/default.aspx?id=8534&langTag=hr-HR> Pristupljeno 1. avgusta 2018.
- Commonwealth Secretariat (2012). *Small States: Economic review and Basic statistics*. Volume 16. (Author)
- Commonwealth Secretariat (2006). *Small States: Economic review and Basic statistics*. Volume 10. (Author)
- Dervišević, F. i Vuković, D. (2013). Razvojne mogućnosti Bosne i Hercegovine u uslovima ekonomske krize. Rad objavljen na 9. *Međunarodnoj naučnoj konferenciji iz produkcionog inženjerstva RAZVOJ I MODERNIZACIJA PROIZVODNJE*.
- Dimitrijević, V. i Račić, O. (2011). *Međunarodne organizacije*. Beograd (Srbija): Službeni glasnik.
- Dimitrijević, V. i Stojanović, R. (1996). *Međunarodni odnosi*. Beograd (Srbija): Službeni list SRJ.
- Đogo, M. (2010). Međunarodni monetarni fond – Od ideje do savremene prakse. U zborniku, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Istočnom Sarajevu* (str. 211–222), Istočno Sarajevo (Bosna i Hercegovina).
- Elman, F. M. (1995). The Foreign Policies of Small States: Challenging Neorealism in Its Own Backyard. *British Journal of Political Science*, Vol. 25, №2, pp. 171–217. Cambridge University Press.
- Gaertner, H. and Reiter, E. (2001). *Small States and Alliances*. New York: Physica-Verlag Heidelberg.
- Hasani, E. (2002). *Reflections on weak states and other sources of International (In) Stability*. Vienna: National Defence Academy, Institute for Peace Support and Conflict Management in co-operation with PfP – Consortium of Defence Academies and Security Studies Institutes.
- Hodžić, K. (2011). Stanje privrede i mjere anticiklične ekonomske politike u Bosni i Hercegovini. *Tranzicija*, Vol. 12, № 25–26.
- Kabok, J. (2010). Globalna ekonomska kriza i njene posledice na finansiranje ustanova obrazovanja u autonomnoj pokrajini Vojvodini. *Škola biznisa Broj 3/2010*, UDC 378:336(497.113):338.124.4(100).

- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb (Hrvatska): Politička kultura, nakladno-istraživački zavod.
- Kolak, F. (2017). *Globalna finansijska kriza: monetarističko viđenje*. Završni rad. Split (Hrvatska): Ekonomski fakultet u Splitu. Preuzeto sa <https://repozitorij.efst.unist.hr/>
- Knudsen, O. F. (2002). Small States, Latent and Extant: Towards a General Perspective. *JIRD* 5(2), 182–198. University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Centre of International Relations.
- Kurečić, P. (2012). Problematika definiranja malih država. *Hrvatski geografski glasnik*, 74/2, 89–112.
- Leiva Vergara, F. A. (2011). *The Role of Small States in the Multilateral Framework*. A dissertation presented to the Faculty of Arts, University of Malta (Malta).
- Letica, B. (2010). Prva svjetska finansijska kriza u dvadeset i prvom stoljeću: uzroci i posljedice. *Delkelet – Europa – South-East Europe International relations quarterly* Vol. 1, № 3.
- Lopandić, D. (2010). Male i srednje zemlje u međunarodnim odnosima i u Evropskoj uniji. *Biblid* 0025-8555, 62(2010), Vol. LXII, бр. 1, стр: 79–112.
- Luša, Đ. i Mijić, P. (2012). *Vanjska politika malih država – Normativna moć kao faktor utjecaja u međunarodnim odnosima*. Zagreb (Hrvatska): Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti.
- Mihaljević, N. (2016). *Utjecaj finansijske krize iz 2008. godine na svjetsko gospodarstvo*. Završni rad. Split (Hrvatska): Ekonomski fakultet. Preuzeto sa <https://repozitorij.efst.unist.hr/>
- Mileta, V. (1994). Liberalizam i protekcionizam: dileme i proturječja. *Prehledni rad UIJK 330.82 Politička misao* Vol. XXXI, № 3, str. 92–96.
- Murafa, C. (2007). International System: Unipolarity on the Brink. *Politikon. The IAPSS Journal of Political Science. Volume 13, Number 1*.
- Papić, Ž., Cenić, S., Hadžović, V., i Dmitrović, T. (2013). Politička, ekonomska i socijalna kriza u BiH 2012/2013. *Inicijativa za bolju i humaniju inkluziju (IBHI)*.
- Plakalović, V. (2012). *Moguća rješenja Savremene Svjetske ekonomske krize*. Master rad. Beograd (Srbija): Univerzitet Singidunum.
- Prvulović, V. (2009). Pozicija malih i srednjih zemalja u savremenim međunarodnim odnosima, sa posebnim osvrtom na Republiku Srbiju. *Srpska politička misao*, br. 2, str. 65–85.
- Raković, M. (2010). Svjetska banka – misija i zadaci. U zborniku, *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci*, str. 193–201, Banja Luka (Bosna i Hercegovina).

- Roganović, M., Popović, J., i Gavrilović, M. (2017). Ekspanzija protekcionističkih mera kao posledica Svetske ekonomske krize. *Poslovna ekonomija business economics Godina XI Pregledni rad Broj i Str 30–46* doi: 10.5937/poseko11-14087.
- Savanović, A. (2016). *Anarhokapitalizam, Politička filozofija antidržavnog kapitalizma*. Fakultet političkih nauka Banja Luka (Bosna i Hercegovina).
- Savanović, A. (2014). Economic sovereignty. ISBN 978-80-87927-04-5, II-SES.
- Savanović, A. (2014). *GEORGE SOROS „Otvoreno društvo“ kao ideja, ideologija i politička praksa*. Fakultet političkih nauka Banja Luka (Bosna i Hercegovina).
- Savanović, A. (2013). Crises of Bosnia. *Mediterranean Journal of Social Sciences MCSER Publishing Rome – Italy, Vol 4, № 9*.
- Study of Centre for Policy and Governance. (2012). Sarajevo, BIH: NED.
- Simić, S. (2010). *Uticaj procesa globalizacije na male i zemlje u razvoju*. Fakultet za bezbjednost i zaštitu Banja Luka (Bosna i Hercegovina).
- Sing, H. (2002). Utjecaj globalizacije na manje zemlje te uloga manjih zemalja u procesu globalizacije: primjer socijalne politike i socijalnog rada. *Revija za socijalnu politiku; Svezak 9, Br. 1, 23–32*.
- Stanislawski, W. i Szpala, M. (2009). BOSNIA'S CHAOS. Causes of political crises in Bosnia and Herzegovina today. *Prace OSW. OSW STUDIES. Issue 31*.
- Todorović, V. L. i Jokić, M. (2013). Male, srednje i neutralne države i međunarodna politika. *Svarog br. 6*, Nezavisni univerzitet Banja Luka.
- The World Bank (2011). *The World Bank, Statistics for small states a supplement to the World Development Indicators*. (Author)

Gorana Đukić

POLITICAL IMPLICATIONS OF THE ECONOMIC CRISIS FROM 2008 ON BOSNIA AND HERZEGOVINA AS A SMALL STATE

Summary

The global economic crisis appeared in 21st century from 2008 to 2010 and left a important mark on global economy. It created various problems in global economy which reffered to increase of unemployment, fall off values of goods and services and inability to raise a loan. Countries with big and strong economies also had problems of dealing with economic crisis. Solutions were found in applying two economic directions called protectionism and liberalism. Protectionism protects economy of one country by putting taxes on foreign goods and services so that goods that are on domestic market become more expensive and liberalism is an economic direction developed in the mid-18th century and implies freedom to individuals and gives them opportunity to create their own work for their own needs and to act on the market.

Bosnia and Herzegovina faced with this crisis like other countries. It is necessary to mention that BH belongs to small countries what implies small territory, small economic power and often approaches to alliances on international level. BH despite that belongs to small countries didn't have so many economic problems from global economic crisis, especially because state economic system was good managed and banks were not exposed to markets that hit the crisis. But in order to overcome the evident economic crisis, BH adopted a number of measures that were needed to overcome it. The Council of Ministers adopted a 16-course package aimed at preserving the stability of the banking sector, reduction the effects of the crisis on the economy and engaging all available public funds.

Crisis in BH as mentioned was mostly reflected in the social situation that included social riots and increased ethnic tensions. Beside 16-course package of measures brought by the state, international community had to involve in solving social and ethnic tensions as well. It included problems like political stability, change of constitution and social needs.

Situation produced by crisis calmed because of the small effects that crisis has produced but some of the problems, especially ethnic ones remained unsolved until today.

Илија Трнинић¹
 Универзитет у Бањој Луци
 Факултет политичких наука
 Политикологија, докторанд

УДК 316.42(4)
 DOI: 10.7251/RAD1920140T
 Кратко/претходно саопштење

ОДГОВОРИ НА ИСКУШЕЊА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ КАО ИЗВОРИШТА НОВЕ ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА У ЕВРОПИ

Иако је глобализација термин старијег датума, њени почеци датују у дубоку прошлост. Овај феномен у новијој историји поприма обиљежје експанзионизма, прије свега према земљама бившег социјалистичког система. Коришћени су разни методи утицаја са циљем овладавања и контроле у разним друштвеним, политичким и областима културе. Такве тежње наилазе на отпор. Један од кључних аспеката отпора глобалистичким тенденцијама Запада је стварање нових идентитета оличених у појавама државотворних структура насталих на територијама бивших совјетских република. Компаративном анализом долази се до закључка да су методи глобалистичких политичких аспеката утицаја западних земаља и одговора источних земаља идентични и нема превеликих разлика међу њима.

Кључне ријечи: Глобализација, политика, идентитети, замрзнут конфликт

Појам и настанак глобализације

Иако „спорно питање“ (Хантингтон, 2004, стр. 271), као омиљена фраза новинара и политичара, глобализација је термин старијег датума и уведен је у употребу шездесетих година двадесетог вијека док озбиљне дискусије о глобализацији добијају замаха тек осамдесетих и деведесетих година прошлог вијека.

Сам појам глобализације сусрећемо у литератури под различитим дефиницијама, али најјаснији и разумљиво представљен појам дефини-

¹ ilija_trninic@blic.net

сан је као „настанак сложене мреже међусобне повезаности која значи да на наше животе утичу одлуке и догађаји који се одигравају далеко“ (Хејвуд, 2004, стр. 268).

Почеци глобализације датују у дубоку прошлост. Тада мали свијет Старог континента, остваривао је одређене социополитичке интеракције, а највише оне трговинске у међусобним односима. Тадашње цивилизације развијених и модерних технолошких достигнућа контактирале су међусобно, а након међусобних сукоба и ратних освајања наметале су или, једне од других, преузимале културу, вриједности и технолошка достигнућа. Истина, задржавале су своје идентитете, али неријетко и преузимале културне и духовне вриједности другог и другачијега.

С Александром Македонским и његовим освајањима глобализам тога доба добио је један другачији замах ширећи културу Старе Грчке далеко на Исток, тик пред Хималаје. Дотад незабијежена експанзија на таквом пространству давала је прилику великој сили да међу другим народима прошири своје вриједности, представи идентитет, наметне културу, али и упозна се са новим културама. Са сличним модалитетом настављају владари и политике Римског царства које траје стољећима, простире се на сва три континента и живи, мада као дио некада великог, под другим називом (Ромеја, Византија) царства, све до 15. вијека. Као такво, свијету је оставило културно, историјско и друго наслеђе које се осјећа и види и у данашње вријеме. Један од круцијалних аспеката глобализације настао прије два вијека, а са снажним утицајем на животе садашњег, савременог човјека, јесте *хришћанство*. Учење Исуса Христа и вриједности које отуда долазе прерастају у религију која данас постоји на свим континентима. Хришћанство као религија окупља појединце који припадају различитим народима, расама, традицијама и на њих остварује утицај. Економија средњег вијека и економска интеракција са Далеким истоком, претпоставља аспекте данашњег поимања глобализације.

„Зачини, као нова потреба Западне Европе, опорављене после Велике куге, Стогодишњег рата, реконквисте, те провале Османлија, све од реда тековина злосрећног четрнаестог вијека, подстакли су нов талас глобализације којој су услове обезбједили изум астролаба и конструисање каравела, а пут утрли Дијаз, Дегама и Колумбо.“ (Пантелић, Павићевић, Петровић, и Милова новић, 2011, стр. 44)

Један од најзначајнијих „потеза“ у развоју глобализације свијета јесте откриће Новог свијета. Открићем Америке свијет заокружује ци-

клус истраживања Земље да би, поткован различитим мотивима и интересима, имао користи, остварио утицај или спровео моћ.

Нису ли ови потоње описани аспекти људског дјеловања и настојања основа и у економском смислу, гдје глобализација представља процес којим се смањује или потпуно укида баријера у међународној економској размјени и повећава интеракција међу земљама.

Смисао и посљедице глобализације

Увидом у глобалистичке елементе свјетских сила које су дјеловале у прошлости, показује се да сваку од њих карактеришу заједнички фактори: тежња за проширењем утицаја у политичкој, економској, друштвеној, а касније и сфери технологије, те јако лидерство. Посебна фаза у интензивирању глобализације и наметању њене вриједности настаје осамдесетих година двадесетог вијека, када економски аспекти друштва, осим у дотадашњем карактеру, проширују сферу утицаја на друштвене и политичке норме у сва три свијета: „капиталистички – први свијет, комунистички – други свијет и земље у развоју – трећи свијет“ (Хејвуд, 2004, стр. 58). Иако ова подјела нимало није била равноправна (темељила се на категоризацији по висини БДП-а и економско-друштвеном уређењу друштва), она је имала снажну привредну, идеолошку, политичку и стратешку димензију. Није ли то само рефлексција аспеката глобализације који су се прожимали кроз људску историју од настанка држава, писма и класних односа?

Нестајањем социјалистичког блока почев од пада Берлинског зида 1989. године, промовисањем и појачаном заштитом приватног власништва, оснивањем и оснаживањем и глобалног дјеловања глобалних организација, интензитет глобализације поприма најснажнију, икада остварену, димензију и интеракцију.

Западни свијет који је у идеолошком смислу глобализацији давао лидерска лица Маргарет Тачер и Роналда Регана, као незваничних промотера и заговарача новог економско-друштвеног концепта западног свијета, пад реалсоцијалистичког концепта схвата као побједу Запада у сукобу именованом као Хладни рат, „који је истински био глобалан“ (Хантингтон, 2000, стр. 33). Под окриљем владавине и управе политичке лидерке Уједињеног краљевства Велике Британије и Сјеверне Ирске и лидера Сједињених Америчких Држава, током осамдесетих година двадесетог вијека уводе се нови појмови и структуре који доприносе експанзији глобализма на свјетској сцени. Једна од најзначајнијих структура су грађански покрети обликовани у секторима које чине организације цивилног друштва које се све више називају невладиним организацијама.

У тим организацијама све више је активиста који заговарају глобалну заштиту и промоцију људских права, права жена, стварају се предуслови за доношење посебних докумената као што су Конвенције о правима дјетета, промоција права хомосексуално оријентисаних особа, и других. Интензивирају се појмови као што су транзиција, успостављање поп културе, медија који су ширили програме на глобалном нивоу. Музичка телевизија „MTV“ са емитовањем почиње 1. августа 1981. године. Телевизијска станица „CNN“ која је глобално позната, настала је 1. јуна 1980. године, а свјетску „популарност“ достигла током Заливског рата 1990. године када је, програмом уживо, преносила ратна дејства која су се могла гледати на готово свим тачкама земаљске кугле.

Почетком деведесетих година западни свијет осјећа доминацију над источним комунистичким блоком сматрајући се побједником. У том „рату идеја“ (како га у једном интервјуу карактерише Фидел Кастро, предсједник Кубе), источни свијет се сусреће са урушавањем система који је деценијама постојао. Предвођене политиком насталом, развијеном и вођеном из Москве, главног града и центра моћи СССР-а, данашње Руске Федерације, земље које су припадале комунистичком блоку, смјештене источно од Гвоздене завјесе, суочиле су се са изазовима трансформације економско-политичког система у један функционални, који нужно не мора имати идеолошку позадину. Комплетни ресурси западног свијета, који Хантингтон у свом дјелу „Сукоб цивилизација – и преобликовање свјетског поретка“ дефинише као „Западна цивилизација“ (2000, стр. 49), стављају се на располагање за продор на исток. Финансијски и политички капацитети Запада ескалирају и усмјеравају се према земљама којима у том моменту треба помоћ сваке врсте. Поред поменутих капацитета, упоредо се појављују аспирације војних структура, дојучерашњих супротстављених страна окупљених око НАТО-а, да се, без обзира на то што су пријетње отклоњене, а под изговором ширења безбједности, што више приближе донедавном ривалу. Већ тада, почетком деведесетих година, Запад манифестује свој став према земљама „нове демократије или полудемократије“ (Хејвуд, 2004, стр. 70) као однос „Запад и остатак“ (Хантингтон, 2000, стр. 34). Отворено се говорило о успостављању „демократског мостобрана“ (Бжежињски, 2001, стр. 117) као глобалистичком аспекту извоза демократије.

Одговори источне цивилизације на глобализацију

Деведесете године двадесетог вијека представљају тежак период за земље нове демократије. Без подршке коју су имале у протеклим деценијама, у техничком или политичком смислу, остале су усамљене и рас-

пете између реформских процеса и традиционалних вриједности, обојене идеологијом кроз неколико генерација. У тим земљама снажно је изражена „култура завичајности у незападним друштвима“ (Хантингтон, 2000, стр. 13). Она представља другачије вриједности живљења у односу на западне земље. Ухваћени укоштац са различитим изазовима, нису примјећивали да су разни сегменти глобализације продрли на њихове територије. Деведесетих година запажен је продор разних трговинских или услужних ланаца западних компанија, националних и транснационалних, на тржиште Истока. Такође, запажено је раслојавање друштва по моделу класних разлика које су изазивале гнушање посткомунистичких функционера и њихових сљедбеника. Брзо богаћење, пораст корупције и креирање олигархије која представља друштвену елиту, обиљежило је друштво Истока деведесетих година. То је посебно било изражено у Руској Федерацији која се додатно суочила са slabим лидерством, што је неуобичајено за то друштво, гледано уназад у историју. Земље као што су Пољска, Чешка, Словачка, Мађарска, прибалтичке земље, своју политику су усмјериле према Европској унији. Русија, са неким земљама бившег СССР-а, остаје на међународној сцени да се избори са изазовима, унутрашње и спољне природе. Доласком новог лидера на чело Руске Федерације, Владимира Владимировића Путина, који носи одлучност и другачију визију вођења државе, ситуација се за врло кратко вријеме мијења. Сви ресурси су мобилисани за сучељавање са изазовима са којима се Руска Федерација сусрела у првим годинама двадесет првог вијека. Међу њима најизраженији су били тероризам и безбједносна пријетња пред границама државе, али и у дијеловима Федерације, незавршене економске реформе, реформе безбједносних структура, лоша позиција и неприсутност на глобалној политичкој сцени, повећана стопа криминала и корупције у јавном сектору, висок степен незапослености, политичка нестабилност и други проблеми. Велику предност Русија је имала у томе што је током деведесетих година, у добу друштвене и политичке дезинтеграције, успјела сачувати јединство земље. Многи су у дисолуционим процесима видјели могућност распада Русије као дио процеса распада СССР и других земаља социјалистичког свијета (СФР Југославија и Чехословачка).

Тадашње државно руководство изналази снагу да, по сваку цијену, не преузима моделе управљања и организовања државе засноване на моделима западних демократских земаља. Такође, поменути проблеми постепено се рјешавају уз консолидацију безбједносних структура које представљају важан фактор интеграције свих друштвених аспеката земље и повратка на међународну политичку сцену. Показатељ поновног враћања моћи Руске Федерације је „нова рунда сукоба између За-

пада, пре свега САД и Русије, која је последњих година поново постала једна од кључних играча на Великој шаховској табли а како је председник Владимир Путин признао у свом љутитом говору у Минхену, 10. фебруара 2007“ (Сиобану, 2008, стр. 119).

Врло важно је напоменути да се доскорашњи сукоби на границама Руске Федерације вјешто користе за одбрану интереса и као одговори на глобалистичке аспирације западних земаља. Ти сукоби су добили форму замрзнутих конфликта. Квазидржавне структуре настале крајем двадесетог вијека, распадом и преформулисањем унутрашњих граница бивших република и покрајина СССР-а, све чвршће се вежу за политику Руске Федерације. То везивање резултира подршком Руске Федерације тим квазидржавним творевинама обезбјеђујући им тржиште за руске производе и помоћ у безбједносном смислу. Такве територије попримају идентитете националних и државотворних структура. Имају званичан назив, политичке и управне структуре, становнике, монетарну политику те безбједносне структуре; све елементе државности изузев међународног признања (осим неколицине земаља које су их признале). Иако егзистирају од почетка деведесетих година (Нагорно Карабах, Транснистрија/Придњестровље), неке од њих настају крајем прве деценије двадесет првог вијека (Јужна Осетија, Абхазија), а неке у скорије вријеме (Новорусија од области Доњецк и Лугањск). Успостављањем веза и давањем подршке овим непризнатим државотворним структурама, Русија је себи створила „одбрамбене ваздушне јастуке“ (air bags) настојањима Запада да продру глобалистичким тенденцијама, вриједностима и другим аспектима глобализације на њену територију.

Нови политички идентитети као одговор на глобализацију

„За људе који теже идентитету и поновном проналажењу етницитета, постојање непријатеља је суштинско“ (Хантингтон, 2000, стр. 20). Да ли ову изјаву можемо довести у везу са деценијском присутношћу замрзнутих конфликта у поменутих квазидржавама? Наизглед, фокусом на подршку новим квазидржавним структурама ствара се утисак да је то пројекат Русије како би вратила утицај у ширем политичком и територијалном контексту.

Деведесетих година САД отворено стају на страну курдских побуњеника против режима Садама Хусеина и на тај начин подривају суверенитет међународно признате државе – Ирака. Такође, распад СФР Југославије убрзан је подршком западних земаља и НАТО снага сепаратистичким политикама вођства бивших република које у новијој историји никада нису биле државе. Наприје се мисли на Словенију, Хрват-

ску, БиХ, а касније Јужну српску покрајину Косово и Метохију. Агресија НАТО снага на СР Југославију без сагласности Савјета безбједности УН-а директно је била усмјерена на подршку терористима који су за циљ имали сецесију од међународно признате државе, насилним путем. Сукоби у Сомалији распламсани су доласком трупа америчке војске. Напад на Ирак 2003. године отворено је био усмјерен од снага Запада да се обезвриједи земља, недемократски сруши власт и подрже сецесионистичке снаге. Ирак је и данас политички и безбједносно нестабилна земља са веома слабом централном влашћу која не контролише све дијелове земље.

Шта је ујединило те земље у настојањима да се директно умијешају у унутрашње ствари других суверених земаља? Жеља за проширењем сложене мреже међусобне повезаности која значи да на наше животе утичу одлуке и догађаји који се одијравају далеко – ГЛОБАЛИЗАЦИЈА.

Које све инструменте су користили да дођу до свог циља? Прије свега војна средства. Директном умијешаношћу у сукобе, слањем својих војних трупа и механизације, подршком из ваздуха борбеним авионима, подршком ватреним дејствима са поморских флота, створио се систем моћи којем се тешко супротставити. Такође, методом „меке моћи“ (soft power) користе се сва расположива средства, не само према војним и државним структурама него и према грађанима. Од њих издвајамо промоције и ширење пропаганде преко великих медијских мрежа попут CNN и BBC, лансирање и отварање глобалних друштвених мрежа (Фејсбук, Твитер, Инстаграм...), промоцију животних стилова потрошачког друштва и западњачког начина живота, промоцију језика као интегративног фактора западних вриједности и идентитета. Уз то, примјетна је подршка квазидржавним творевинама које, током ратних сукоба, остварују интерес и оних који их подржавају. Посебно се можемо позвати на подршку ирачким Курдима на сјеверу Ирака, једнострану отворену подршку бошњачком народу у БиХ нарочито након грађанског рата, подршку сиријским побуњеницима те побуњеницима у Либији. Подршком локалним и националним организацијама и удружењима, Запад остварује циљеве мобилизујући заједницу и стварајући интеракцију са другима. Посебан аспект дјеловања и утицаја западна цивилизација остварује креирањем глобалних организација и институција транснационалног типа, и њиховим радом. Ту се посебно издвајају „Партнерство отворених влада“² те „Заједница демократија“³. У овим структурама учествују земље које припадају или су блиске западној цивилизацији и дијеле исте вриједности и циљеве.

² <https://www.opengovpartnership.org/> (приступљено: 22. фебруара 2018. у 12.30)

³ <http://www.community-democracies.org/> (приступљено: 22. фебруара 2018. у 12.50)

У својим настојањима, западна цивилизација деценијама се приближавала границама Русије и њеним савезницима у намјери да оствари што већи утицај. Повратком на међународну сцену Русија је ревитализовала односе са већином земаља у сусједству и демонстрирала јасан став према усвајању и преузимању глобалистичких вриједности.

„Најопаснија непријатељства настају дуж напрслих граница између главних свјетских цивилизација“ (Хантингтон, 2000, стр. 20). Интензивирање сукоба у протеклим годинама на прагу Руске Федерације (Украјина, политичке тензије у Бјелорусији, сукоби у Грузији, повремено отварање ватре у Молдавији), индикативно представља смањену физичку дистанцу западне и источне цивилизације. Некада је НАТО граница била на линији Балтичко море – Јадранско море, а сада је дошла до Украјине. Несумњиво, треба признати да је одговор источне цивилизације природна реакција на глобалистичке тенденције Запада. Русија је опредијељена и изграђена до те мјере да је предузела снажне активности атиглобалистичког обиљежја.

Један од битних аспеката антиглобализације је језик. Западна цивилизација уједињена је и окупљена око разумијевања и функционисања коришћењем енглеског језика. Већина становника западне цивилизације у стању је да општи на енглеском језику и генерацијама га изучавају од основног образовања. Информационе технологије, медији и друштвене мреже подразумевају коришћење енглеског језика како би били пријемчиви за што шире тржиште. Источни свијет окупљен око руске нације користи наслеђе Совјетског Савеза и присутност руског језика у бившим совјетским републикама као интегришући фактор у разумијевању и ширењу утицаја. Свјесни да су генерације грађана СС-СР-а образоване у школама у којима је званични језик био руски, иако су постојале школе на локалном језику али је руски био предуслов за школовање на вишим степенима образовања, свјесно и вјешто користе ту предност како би се ти слојеви становништва идентификовали са политиком и идеологијом коју пласира Москва. Језик представља важан фактор поистовјеђивања са идентитетом једног народа, са неком друштвеном структуром или идејом. „Ништа није опасније од настојања да прекинемо пупчану врпцу која веже човјека са његовим језиком. Када је она прекинута, или тешко оштећена, то се кобно одражава на цијелу личност.“ (Малуф, 2016, стр. 139)

Језик је снажан фактор идентитета, поготово у земљама „културе завичајности“. То се може потврдити односом земаља насталих на простору бившег СССР-а, а којима је званични језик неки који није руски. Велики је број нација на тој територији које не воде поријекло од словенских народа па им руски језик није језик са којим се могу, по поријеклу,

поистовијетити. Историјска упућеност једних на друге, заједничка историја, слично културно наслеђе, допринијели су интегрисању различитости.

Иако се према ријечима Малуфа „идентитет данас не сматра непромјењивим атрибуту човјека или заједнице“ (Малуф, 2016, стр. 195), идентитет припадности источним народима појачава аргумент да је потребно одупријети се тенденцијама Запада да се вриједности глобализације прошире на источну цивилизацију.

Пружањем војне помоћи односно директном умијешаношћу у унутрашње сукобе неке земље (Грузија 2008. године, Украјина 2014. године и Сирија од 2015. године), слањем наоружања и војне опреме туђим војним снагама (Нагорно Карабах, Јужна Осетија, Абхазија и Придњестровље) те ваздушном подршком једној од зараћених страна у Сирији, Руска Федерација активно учествује у сукобима који нису на њеној територији. Оснивањем глобалне медијске ТВ мреже под називом „Russia Today“, створиле су се претпоставке да се спроводи „soft power“ метод у ширењу пропаганде и остваривању циљева. Овај канал емитује програм на енглеском језику, као да хоће да демонстрира снагу тог дијела свијета и да буде разумљив другој цивилизацији. Овај метод прате и друштвене мреже оличене у платформи званој „В контакте“⁴ („У контакту“), која својим изгледом и функцијом има невјероватну сличност са друштвеном мрежом Фејсбук. Ова мрежа је основана 2006. године, тик након мреже Фејсбук.

Локалне и националне организације у Русији увелико прелазе границе свог дјеловања, у територијалном смислу. Подршком организацијама таквог типа промовишу се вриједности тог поднебља те подржава баштињење културноисторијског наслеђа. Недавно је на територији Републике Српске гостовао Хор руске армије „Александров“ (новембар 2017)⁵, културно-умјетничка група Козака (2015. године)⁶ те мотоциклистичка група „Ноћни вукови“ (март 2018)⁷. Покренута је иницијатива и отпочели су радови на изградњи руско-српског храма и духовног

⁴ <https://vk.com/> (приступљено: 13. марта 2018. у 22.08)

⁵ <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/hor-ruske-armije-aleksandrov-odusevio-banjalucane-dodiku-otpevali-tamo-daleko-video/8xw2tq2> (приступљено: 13. марта 2018. у 22.20)

⁶ <https://www.nezavisne.com/novosti/banjaluka/Ruski-kozaci-dolaze-u-Banjaluku/29-3026> (приступљено: 13. марта 2018. у 22.10)

⁷ <https://www.blic.rs/vesti/politika/turneja-bez-motora-putinovi-nocni-vukovi-stigli-u-srbiju/8cm2hkc> (приступљено: 13. марта 2018. у 22.30)

центра у Бањој Луци⁸ за шта се користе средства добијена од клириншког дуга Русије према БиХ насталог распадом СССР, а који је БиХ припао по основу сукцесије имовине бивше Југославије. Од свих пројеката, највећи дио средстава иде за овај духовни центар!

Иако су државе на истоку чланице генералних глобалних структура попут УН, Савјета безбједности УН, ОЕБС-а и других, као одговор на глобалистичке тежње створила је и подржала рад глобалне, транснационалне структуре под називом „Заједница за демократију и права народа – Заједница непрепознатих држава“⁹ од којих неке имају ограничено признање међународне заједнице. Ова заједница окупља и удружује квазидржавне творевине – Придњестровље, Абхазију и Јужну Осетију. Од поменутих, Русија није признала Придњестровље док остале двије јесте. С обзиром на однос према Нагорно Карабаху који је од јесени 2017. преименован у Арцах, може се очекивати да се и ова земља замрзнутог конфликта придружи овој заједници. Поред њих, Русија у посљедње вријеме снажно подржава политике државотворних структура као што је Република Српска (ентитет у БиХ), а однедавно подржава и Курде у Турској.

Придњестровска молдавска република – Придњестровље

Један од нових политичких идентитета настао током дисолуционих процеса непосредно након Хладног рата као одговор на глобалистичке аспирације Запада јесте државотворна структура тј. један од поменутих „безбједносних ваздушних јастука“ – Придњестровска Молдавска Република (Придњестровље). Придњестровска Молдавска Република је „држава“ која се налази у југоисточном дијелу Европе и заузима лијеву обалу ријеке Дњестар, у границама бивше Молдавске ССР и низ насеља на десној обали, односно град Бендере са сусједним селима и селима Слободзејске рајоне као што су Копанка, Китскани, Меренесхти и Кременчуг. Молдавија град Бендере назива Тигина и он је значајна стратешка тачка у војно-безбједносном аспекту. Будући да је то једини град на десној обали ријеке Дњестар, представља мостобран придњестровских војних снага. Придњестровље граничи са Републиком Молдавијом дуж ријеке Дњестар на западу и Украјине на југоистоку. Укупна површина

⁸ <https://www.glassrpske.com/drustvo/vijesti/Srpsko-ruski-hram-nice-u-centru-Banja-luke/lat/234237.html> (приступљено: 13. марта 2018. у 22.40)

⁹ <https://web.archive.org/web/20120719005441/http://www.community-dpr.org/> (приступљено: 13. марта 2018. у 22.45)

Придњестровља чини 10% територије бивше Молдавске Совјетске Социјалистичке Републике. Главне етничке групе су Молдавци (31,9%), Руси (30,4%) и Украјинци (28,8%). Главни град Републике је Тираспољ. Званични језици су молдавски, руски и украјински. Већина становништва практикује хришћанство (Руска православна црква). Монетарна јединица Републике је придњестровска рубља. Ови подаци су званични подаци Владе у Тираспољу и преузети су са интернет странице Министарства иностраних послова Придњестровља¹⁰. Иако непризната држава, изградила је и функционише са свим институцијама законодавне, судске и извршне власти.

У војно-безбједносном смислу Придњестровље има једну стратешку предност над Молдавијом која се показала довољно пресудном да му осигура *де факто* независност прије тачно 20 година: подршку Русије – или, прецизније, руске 14. армије (остаци јединица СССР) која је стационирана у главном граду Тираспољу и око њега. Када се Совјетски Савез срушио почетком деведесетих, независност је била потиснута на све конститутивне републике, укључујући и Молдавију, једину совјетску републику са већинским романским језиком (румунски). Посљедице, препород молдавског национализма, који је укључивао законе који промовишу национални језик на штету Руса, срушио се на русофонској већини у источној Молдавији, на тешко индустријализованој лијевој обали Дњестра. Руско војно присуство сада подразумева не више од 1.500 припадника јаким руским снага у Молдавији и под директном је командом Министарства одбране у Москви.

Како је већ описано, *soft power* је важан аспект у остваривању утицаја. Ова тзв. мека моћ најчешће се манифестује кроз медије. Тако је и у случају Придњестровља, гдје према подацима Организације за европску безбједност и сарадњу (ОЕБС) „медијска клима у Придњестровљу је рестриктивна, а власти настављају дугогодишњу кампању за чишћење независних гласова и група опозиције“¹¹. Сепаратистичке власти чврсто контролишу медије. Многи локали су у директном власништву регионалне владе или пословних група са блиским везама са властима. Тржиште малих медија пружа садржај на главним језицима региона – молдавском, руском и украјинском. Међутим, доминантни су медији на *руском језику*.

Друштвене мреже се користе у Придњестровљу. Поред распрострањених мрежа лансираних на Западу, присутне су и оне креиране и промовисане у Русији као што је „В контакт“. Чак је могуће комуницирати са институцијама власти путем поменуте друштвене мреже.

¹⁰ http://mfa-pmr.org/en/about_republic (приступљено: 4. мај 2018. у 14.50)

¹¹ <https://www.osce.org/moldova/13427.html> (приступљено: 4. мај 2018. у 15.15)

Иако је званично назначено да постоје три официјелна језика (молдавски, руски и украјински), у најчешћој, а готово искључивој употреби је руски језик. Онај ко користи или жели да користи молдавски језик (који је де факто румунски) у писаној форми, мора га писати ћиричним писмом!

Колико су глобалне организације и транснационалне структуре важне у процесу остваривања интереса, говори и податак да је Придњестровље једна од активних чланица „Заједнице за демократију и права народа“, инициране и вођене од стране Русије. Заједно са још двије државотворне структуре, Абхазијом и Републиком Јужном Осетијом, сачиниле су заједничку изјаву 17. фебруара 2009. године с намјером да се обезбједи њихово међународно признавање.¹²

У примјеру Придњестровља видимо стварање нових идентитета и нове политике идентитета у Европи као одговор на искушења глобализације. Ови идентитети нису природно настали као што не настају ни идентитети потпомогнути западним структурама, него су потврда да је „Идентитет заправо манипулативни концепт за којим свако може посегнути кад му узмањају крајњи аргументи за очитовање, доказивање и одбрану властитих интереса или властитог интересног имагинарија“ (Калањ, 2010, стр. 118).

Засигурно је евидентно да Русија даје одговор глобализационим процесима принципом „инкултурације“ као „процесом у којем се страна добра и обичаји прихватају тако што се прилагођавају локалним потребама и условима“ (Хејвуд, 2002, стр. 269). Слиједећи овакву идеју доводимо у везу овакав приступ антиглобализацији са једним од три начина одговора на утицај Запада, а то је реформизам. Овим начином модернизација, као аспект друштвеног развоја, комбинује се са очувањем главних вриједности праксе и институција друштва домаће културе.

Руска Федерација са својим партнерима даје снажан отпор глобалистичким процесима и тежњама Западне цивилизације како би се одбранила од утицаја и адекватно одговорила на искушења. Технике одбране и одговора представљене у овом раду необично су сличне, готово идентичне са онима које желе да заузму доминантну улогу према источној цивилизацији. У својим опредјељењима да се позиционише на геополитичком плану, званична Москва подржава нове политике идентитета у Европи, прије свега користећи још увијек „ровит“ процес дисолуције бивших совјетских и југословенских структура те „замрзнути конфликт“ позициониран пред границама Русије. Тако позиционисане, ове квазидр-

¹² <https://web.archive.org/web/20090217160116/http://pridnestrovie.net/jointstatement.html> (приступљено: 5. мај 2018. у 17.10)

жавне структуре представљају „одбрамбене ваздушне јастуке“ (air bags) физичким и политичким атаковањима земаља западне цивилизације. Као такве, оне су изворишта нове политике идентитета у Европи и шире. Постоје више од четврт вијека и могу послужити као образац другим народима и нацијама да прибјегну креирању таквог модалитета како би се створили предуслови ефикасног одговора на глобалистичке процесе.

Овакав вид постојања антиглобалистичког модалитета омогућавају тактичке, политичке и стратешке манипулације Русије да прошири и стави у функцију сложене мреже међусобне повезаности која значи да на наше животи утичу одлуке и догађаји који се одигравају далеко. Како год то изгледало, одговори на искушења глобализације су глобалистички одговори. Прилагођени, реформисани и моделом инкултурације прихваћени, дају адекватан одговор и ефикасан отпор глобалистичким процесима.

ЛИТЕРАТУРА

- Бжежињски, З. (2001). *Велика шаховска табла*. Подгорица: ЦИД.
- Јагић, С. (2013). *Глобализацијски процеси и култура*. Загреб: Свеучилиште у Задру, Одјел за педагогију.
- Калањ, Р. (2010). *Идентитет и политика (полиитички идентитет)*, у зборнику текстова Хрватски национални идентитет у глобализирајућем свијету, ур. Невен Будак и Вјеран Катунарић, Загреб: Центар за демократију и право Мико Трипало, Правни факултет Свеучилишта у Загребу.
- Калуђеровић, Ж. (2009). *Поимање глобализације*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Малуф, А. (2016). *Убилачки идентитет, насиље и потреба за припадањем*. Београд: Лагуна.
- Мојси, Д. (2010). *Геополитика страха – Како културе страха, понижења и наде утичу на обликовање света*. Београд: Клио.
- Пантелић, И., Павићевић, В., Петровић, В. и Миловановић, Г. (2011). *Аспекти глобализације*. Београд: Београдска отворена школа.
- Хантингтон, С. (2000). *Сукоб цивилизација и преобликовање светској пореиш*. Подгорица: ЦИД.
- Хејвуд, Е. (2004). *Политика*. Београд: Клио.

Ciobanu, C. (2008). *Political economy of "frozen conflicts" in ex-soviet states: challenges and prospects for the U. S. and Russia*. Universitatea de stat din virginia (sua): studia universitatis.

Интернет извори

<https://www.britannica.com/place/South-Ossetia>.

Датум приступа: 15. април 2018.

<http://www.community-dpr.org/>. Датум приступа: 22. фебруар 2018.

<https://web.archive.org/web/20120719005441/http://www.community-dpr.org/>. Датум приступа: 22. фебруар 2018.

<https://armenianweekly.com/2017/09/28/michigan-recognizes-art-sakh-independence/>. Датум приступа: 15. април 2018.

<https://opinionator.blogs.nytimes.com/2012/05/22/transnistrian-time-slip/>. Датум приступа: 10. мај 2018.

<http://pridnestrovie.net/jointstatement.html>. Датум приступа: 9. мај 2018.

http://mfa-pmr.org/en/about_republic. Датум приступа: 4. мај 2018.

<https://www.osce.org/moldova/13427.html>. Датум приступа: 4. мај 2018.

<https://vk.com/>. Датум приступа: 13. март 2018.

<https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/hor-ruske-armije-aleksandrov-odusevio-banjalucane-dodiku-otpevali-tamo-daleko-video/8xw2tq2>. Датум приступа: 13. март 2018.

<https://www.nezavisne.com/novosti/banjaluka/Ruski-kozaci-dolaze-u-Banjaluku/293026>. Датум приступа: 13. март 2018.

<https://www.blic.rs/vesti/politika/turneja-bez-motora-putinovi-nocni-vukovi-stigli-u-srbiju/8cm2hkc>. Датум приступа: 13. март 2018.

<https://www.glassrpske.com/drustvo/vijesti/Srpsko-ruski-hram-nice-u-centru-Banjaluke/lat/234237.html>. Датум приступа: 13. март 2018.

Ilija Trninic, MA
University of Banja Luka
Faculty of Political Science
PhD candidate

THE RESPONSE TO THE CHALLENGES OF GLOBALIZATION AS THE SOURCES OF NEW IDENTITY POLICY IN EUROPE

Summary

Although globalization is an older date phenomena, it beginnings back to a deep past. This phenomenon in a recent history takes on the character of expansionism, primarily towards the countries of the former socialist system. Various methods of influence were used to domination and control various social, political and cultural fields. Such tendencies encounter resistance.

One of the key aspects of the resistance to the globalisation of the West is the creation of new identities that appear in the phenomena of the state-building structures created on the territory of the former Soviet republics. Comparative analysis leads to the conclusion that the methods of globalisation and its influence by the Western countries and the answers of the Eastern countries are identical and do not have too many differences.

In Transnistria's example, we see the creation of new identities and new identity politics in Europe as an agreement on the temptations of globalization. These identities are not naturally occurring as no identities supported by western structures are established, but are a confirmation that "Identity is actually a manipulative concept that anyone can reach when they have the final arguments for the manifestation, proving and defending of one's own interests or one's own interest imaginings".

The response to globalization processes by the principle of "inculturation" as "the process in which foreign values and customs are accepted by adapting to local needs and conditions" are the defense techniques and responses presented in this paper. Defense methods are unusually similar, almost identical to those who want to take a dominant role in Eastern civilization. In its commitments to position itself on a geopolitical plan, Moscow's official support for new identity policies in Europe, above all, using the still "unstable" process of the dissolution of the former Soviet and Yugoslav structures and the "frozen conflict".

New quasi-state structures represent “air bags” for the physical and political attacks of the Western civilization countries. They can be a model to other nations and nations to resort to the creation of such a modality in order to create preconditions for an effective response to globalist processes.

Данијела И. Милинковић¹
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет
 Катедра за филозофију

УДК 17.022.1
 DOI: 10.7251/RAD1920156M
 Оригинални научни рад

УРОЂЕНЕ ИДЕЈЕ, ИДЕНТИТЕТ ИДЕЈЕ ЛЕПОТЕ И ПРИНЦИПА МОРАЛНОСТИ У СХВАТАЊИМА ТРЕЋЕГ ЕРЛА ОД ШАФТСБЕРИЈА

У овом раду аутор ће изложити основне проблеме Шафтсберијеве филозофије, који се у првом реду тичу његове одбране постојања урођених идеја, те појма лепоте и морала. Оно што њега разликује од његовог учитеља Лока, када је ријеч о урођеним идејама, јесте тврдња да оне постоје и да су нам дате од Бога. Оно што Шафтсберија издваја као битног филозофа 18. вијека у Енглеској, јесте и његово изједначавање лепоте и моралности, гдје он тврди да су правила по којима се формирају обје ове идеје у ствари правила која су нам дата божјом промисли. Шафтсбери је у толикој мјери увезао ове двије идеје да тврди – ако пореметимо ред у моралним принципима, самим тим реметимо ред и у принципима лепоте.

Оно што аутор још истиче приликом разматрања Шафтсберијеве филозофије, јесте и појам укуса. Шафтсбери сматра да добар укус настаје из природне настројености човјека да спозна лијепо на супрот ружног.

Кључне ријечи: урођене идеје, морал, лијепо, ружно, укус, унутрашње чуло.

¹ danijela.milinkovic@ff.ues.rs.ba

Антони Ешли Купер или Трећи ерл од Шафтсберија, својевремено је био ученик Џона Лока. Иако је неизмјерно поштовао свога учитеља, он је на неки начин кроз своју филозофију упутио много критика на Локов рачун. Оно што је Шафтсбери највише замјерао Локу јесте критика урођених идеја, првенствено идеје о Богу. Шафтсбери одбацује Локове теорије зато што сматра да је његова филозофија опасна јер промовише релативизам, без икаквог освртања на грешке и одступања од основних норми.

Шафтсбери је имао другачију теорију, која је умногоме утемељена на Локовом скептицизму, али и на стоичарском повјерењу у људску униформност, која се изражава кроз заједничке идеје о врлини и божанском. Овдје се показује његов другачији поглед на свијет, који постаје естетизован, гдје он морално изједначава са лијепим. Сматрао је да варварски обичаји могу бити примјери погрешног вредновања, те да просуђивање о лијепом тј. укус треба да буде враћен стандардним системима вриједности и да постане консензус који би промовисао јачу потребу за култивисањем друштва. Такође, Шафтсбери се противио Локовим инсистирањима да казне и награде буду једино обезбјеђење човјекових моралних норми и понашања у складу са врлинама. Природа је та која је поставила норме у вези са етиком и укусом, а обавеза човјека је да нађе одређену мјеру тих ствари. То значи да су естетска и морална правила садржана у природи и да је наш интелект задужен за усмјеравање нашег укуса, али и нашу оцјену вриједности и, на концу, самог појма лијепог. Шафтсбери, за разлику од Лока, Декарта и Хобса, није се пуно ослањао на логичке основе промишљања филозофских проблема, па ни на питања морала и лијепог. Истицао је да свако филозофско истраживање, а и сам свијет, почива на одређеном реду који је условљен редослиједом збивања у самом универзуму који је изједначен са божанским провиђењем. Овакво гледиште Шафтсбери је допуњавао појмовима љепоте и хармоније. У толикој мјери је изједначавао љепоту и морал, да је сматрао да било какав поремећај у реду моралних норми утиче на саму љепоту свијета, а све то скупа представља човјеков лош укус. Једино што је, по њему, битно јесте чињеница да се човјек мора држати овога реда и хармоније, који заслужују сву захвалност и љубав човјекову.

Његово главно дјело је *Карактеристике људи, манира, мишљења, времена*, које је представљало једну јединствену тежњу да укаже на битност љепоте и шарма у људима, али не само у моралним аспектима, већ и у природним. Поред тих врлина које је желио да истакне, преткрај овога свог исцрпног дјела говори и о томе колико је сразмјерност и пропорционалност укуса битна за живот моралног човјека, да је укус неодвојив од његових моралних и интелектуалних врлина. (Shaftesbury, 2000, p. 466)

Он истиче да је природа та која поставља норме и правила пред човјека, а помоћу укуса он ће наћи баланс између тих датости и тако ће одвојити исправно од погрешнога. Природа је извор инспирације и, како Тимоти Костело анализирајући Шафтсберијеву мисао наводи:

„Природа је божанска и њена контемплација је повод за откровење, мистичну заједницу са Богом кроз коју се постиже крајњи увид у цјелину, као једно, хармоничну и наручену од универзалног генија. Бог је природа, по Шафтсберијевом погледу, и природа је нека врста машине која је инфицирана божанским умом...“ (Costelloe, 2013, p. 13).

На овај начин Шафтсбери је приближио естетско расуђивање моралном, а све их је смјестио у природу. Од нашег интелекта ће зависити како ћемо користити стандарде и правила за процјењивање укуса и лепе те која се пред нас стављају. Он није имао намјеру да та правила изнесе у неком техничком облику који би важио за било кога, већ је вредновање препуштао посматрачу и његовом унутрашњем осјећају за добро, лијепо, исправно, његовим сопственим импулсима. Шафтсбери наводи:

„Људи морају да стекну врло необичну и снажну навику да своје очи окрену унутра, како би се истражиле унутрашње области и удубљења ума, шупље пећине дубоког размишљања, приватна сједишта фантазије, те отпад и дивљина исто као и плоносни и култивисани трагови нејасне климе“ (Shaftesbury, 2000a, p. 427).

Шафтсбери је сматрао да се са оваквим питањима може борити једино филозофија, која ће задобити првенство у једном префињенијем свијету, гдје ће се пажња посветити бризи и развоју осјећајности. Он није желио да овакав вид филозофије наметне посредством неких обавеза и одређеног школског система, већ да она буде дијалог о томе како треба да вреднујемо морално и лијепо.

У настојању да ближе објасни везу између морала и лијепог, он је тврдио да у космосу постоји одређени редослијед дешавања који је уређен по божјој промисли и да свако одступање од таквог редослиједа изазива поремећаје укуса и могућности разликовања доброг и лијепог од лошег и негативног, тј. тада на сцену ступа лош укус. По Шафтсберију, ништа није важније од тога него да помоћу природе апелујемо на осјећања људи и пробудимо у њима осјећај за владајући поредак који је првенствено испуњен љубављу. Међутим, насупрот томе, ако не поштујемо такав божански ред, ми ћемо упасти у замку, створићемо око

себе хаос. Да бисмо поштовали поредак који нам је дат кроз божанско провиђење, Шафтсбери је сматрао да морамо припадати слоју људи које је он називао „теистима“. Поред теиста, он је још разликовао атеисте, политеисте и демонисте. На том мјесту он каже:

„Стога, ако вјерујемо да је све уређено, наручено или дизајнирано најбољим принципом или умом, неопходно добрим и трајним, то нас чини савршеним теистом. Ако вјерујете да ништа није уређено по дизајнерском принципу или уму, те било којем узроку, мјери и правилу, да ништа појединачно, као ни сама цјелина није дизајнирано, савршен сте атеиста. Ако неко не вјерује у један врховни дизајнерски принцип или ум, већ два, три или више принципа, требало би да буде политеиста. А ако вјерујете да владајући принципи или умови нису апсолутно нужни и добри, нити се односе на оно што је најбоље, али су способни да поступају по сопственој вољи и фантазији, морате бити демониста.“ (Shaftesbury, 2000b, p. 165).

Шафтсберијева намјера била је да покуша објаснити које су то пожељне врлине које човјек треба да посједује. Он је сматрао да човјек никако не смије бити асоцијалан, већ да је управо друштвеност та која је најпожељнија. Потпуна изолованост људи никако не придоноси развијању врлина, док стално окружење људи и склоности ка љубави могу да допринесу нормалном развоју човјековог бића. Он је ово питање разматрао зато што је човјекову наклоност према другом човјеку и људима хтио да постави на виши ниво, да га доведе до универзалности, супротно претходним филозофским разматрањима, нарочито филозофији Томаса Хобса. Свака та врлина, па и друштвеност, морала се повиновати природним правилима и нормама које су дате кроз божанско. Свако одступање од таквих норми било би кршење природног закона и одсуство било какве врлине, доброте и љепоте. Такав је случај и са државним уређењем, гдје он сматра да свако одступање од норми које су установљене природним и божанским законима, тј. моралним законима, јесте лоше државно уређење. Онај који живи и дјелује по моралним правилима никако не може имати лош утицај на државу, те разликујући добро од лошег, исправно од погрешног, успоставља хармонију у држави. У прилог тој тези истиче:

„Прави искрени човјек, иако једноставан или се на једноставан начин појављује, припада тој највишој врсти, искрен сам по себи, упркос спољашњим формама и симетријама, окреће се

свом унутрашњем карактеру, који посједује хармонију и бројеве срца и њепоту осјећања, која су начин формирања понашања истинског друштвеног живота.“ (Shaftesbury, 2000c, p. 353).

Хенинг Јенсен [Jensen] у свом дјелу *Motivation and the Moral Sense in Francis Hutcheson's Ethical Theory* истиче:

„Међутим, у супротности егoистима, Шафтсбери описује човјека као друштвено створење чија је природа таква да показује његову повезаност са системом рационалних бића, коме и припада. 'Добри осјећаји' су она осјећања која се односе на добро система и створења...“ (Jensen, 1971, p. 37)

Шафтсбери се такође пита да ли постоји иједна људска наука или активност која може да се позабави питањима хармоније и њепоте, као што то може филозофија. У поглављу *Карактеристика* које је означио именом *Различита размишљања*, он наводи:

„Гдје је онда та њепота и хармонија? Како онда симетрија може бити откривена и примијењена? Да ли постоји иједна друга умјетност, до филозофија, која може да се бави проучавањем унутрашњих бројева и пропорција, које су доступне у нашим животима? Ако не постоје друге, ко онда може имати такав укус, а да није филозоф?“ (Shaftesbury, 2000d, p. 416).

Он сматра да државу можемо посматрати као универзум. Ако не постоји аналогија са природним законима и не постоји кохеренција њених дијелова, тада нема ни цјелине и, једноставно, њени дијелови сами не могу да функционишу. У прилог томе Шафтсбери наводи:

„Сада у овоме што зовемо универзум, без обзира на његово савршенство у сваком појединачном дијелу који има пропорционалност, јединство и форму у себи самом, ако ти дијелови нису уједињени у једном систему, а у односу један спрам другог, као зрна пијеска, облаци или сломљени таласи, онда у тој цјелини нема кохерентности, те се може закључити да, ако нема поретка и пропорције, посљедично нема ни пројекта ни креације. Али, ако ниједан од ових дијелова није независан, и сви су очигледно уједињени, онда је цијели систем комплетан, према једноставном, досљедном и јединственом дизајну.“ (Shaftesbury, 2000e, p. 274).

Ту се он децидирано разликује од Лока, који сматра да морал јесте од Бога, али се у друштву спроводи путем кажњавања и награде, тј. на спољашњи начин, а не, како Шафтсбери истиче, из унутрашњег нагона, који нам је дат као урођени природни закон.

Морални и естетски принципи, по Шафтсберију, урођени су принципи који воде поријекло из природе. Ту он прави дистинкцију између умјетности и природе, гдје истиче да је умјетност оно што се учи и посјеђује правила, док је природна моралност и љепота нешто што је урођено и не захтијева никакво усавршавање, у смислу дисциплине и школе.

Када је ријеч о разматрању урођених идеја са којима се рађамо, Шафтсбери и ту критикује Лока, који је порицао постојање било каквих урођених идеја. Он чак иде даље и умјесто појма урођено (innate) користи појам који такође можемо превести као урођено, али у смислу „по природи урођено“ (connatural).²

Суд укуса као урођена човјекова способност

Када је ријеч о појму укуса, Шафтсбери се борио да докаже како добар укус мора да потиче из природне настројености човјека који је способан да спозна лијепо и добро, насупрот ружног и лошег. Сматрао је да народи који не поштују законе који су им дати од Бога нису у стању да спознају разлику између ових категорија. Такође, њихов суд укуса, као ни сама умјетност не може бити релевантан, јер је изван сваког реда или хармоније. Суд укуса мора бити инициран природним принципима, а не да буде само ствар субјективне рефлексije. То што је њихова умјетност нижа и мање вреднована, показује колика је њихова морална и интелектуална слабост.

Хенинг Јенсен, такође, наводи да Шафтсбери користи појам укуса, али само као:

„... 'укус' које реферише на 'осјећај љепоте' или 'осјећај за исправно и погрешно'. Међутим, ти пасуси у којим Шафтсбери говори о осјећању љепоте и моралног смисла, не могу се схватити одвојено од његових описа врлине и љепоте у смислу хармоније и пропорције која је откривена самим конституисањем човјекове природе. Гледиште да је људска природа тако конституисана или је систем, јесте централно питање у филозофији Шафтсберија.“ (Jensen, 1971a, p. 36).

² Ауторов прев.

Надаље, једно друштво, да би стекло углед и славу, мора да буде кохерентно и устројено по моралним нормама које ће бити усвојене као консензус свих чланова. Друштвеност подразумева више истомишљеника. Укус, који произилази из човјекове друштвености, резултат је његовања урођених идеја код свих чланова једне заједнице.

Даље, Шафтсбери је покушао да покаже како, да бисмо задржали добар укус који је одређен врлинама, морамо да донесемо заједнички консензус о лијепим и добрим стварима и врлинама. Али за то нам је потребан модел по коме ћемо да судимо. Он ту истиче да модел суда укуса могу донијети једино народи који су више развијени, чија је свијест о универзалним божанским принципима јача. У вези са консензусом о питањима морала, врлине, доброг, лијепог и сл., Шафтсбери је сматрао да тај консензус није могуће примијенити на све народе, већ да је он резервисан само за британске и европске народе, док су остали, како их он назива – варварски, изван тих договора. Ту можемо примијетити да је његова теорија веома близу Локове, гдје се истиче човјекова потенција за историјску прогресију од варварства ка некој политичкој и друштвеној софистикованости. Шафтсбери у том контексту разликује природне од неприродних моћи човјека, гдје сматра да ове природне јесу врлине, док су ове друге, у ствари, потреба човјека да буде дивљак, варварин, да ужива у страдањима, несрећама, крви, уништењу, те каже:

„Од ове врсте је то неприродно и нехумано задовољство у гледању муке и узнемирености, несреће, крви, масакра и уништења с посебним осјећањем радости и задовољства. Оваква страст влада у многим тиранским и варварским нацијама и у одређеној мјери код оних који су одбацили љубазност и поштовање човјечанства и спречавање раста крутости и бруталности.“ (Shaftesbury, 2000f, p. 226).

Иста ствар је и са питањем укуса, гдје народи који су тирани и варвари не могу имати развијен укус. Он је чак наводио да и њихова музика звучи варварски и ружно. Рјешење овога проблема код варварских народа, тј. покушај исправљања њихових умјетничких достигнућа Шафтсбери види само у контакту са Европљанима, помоћу којег ће они „узрasti“ (rising up) у цивилизоване народе и формирати своју умјетност по законима лијепог и моралног, а самим тих формирати и свој укус.

Такође, Шафтсбери се супротстављао Локовом гледишту у вези са разноликошћу укуса, тј. да поједини народи имају различит укус и различит систем вредновања морала. Он је сматрао да таква разноликост не треба да постоји, јер један је природни закон и сви треба да га поштују.

У природи постоји стандард кога треба да се држимо, о било којој врсти умјетности да се ради. Јер, како Шафтсбери наводи, хармонија је у ствари хармонија коју нам даје природа:

„Хармонија је хармонија по природи, али треба пустити људе да виде колико је нека музика смијешна. Такође, симетрија и пропорција су засноване на природи, треба пустити људе да увиде колико су варвари у својој умјетности, колико су готичари у архитектури или у било ком другом дизајну и умјетности. Исти такав случај је и у животу и манирима. Врлина има свој фиксни стандард. Исти бројеви, хармонија и пропорција ће имати мјесто у моралу и откривати се ликовима и осјећањима човјечанства, у којима су постављени правични темељи умјетности и науке који су супериорнији од других људских пракси и разумијевања.“ (Shaftesbury, 2000g, p. 157).

Слично тумачење Шафтсберијевог гледишта укуса можемо наћи и код Јенсена, који тврди да у први мах можемо помислити да Шафтсбери појам укуса изводи само из основних човјекових осјећања, међутим, случај је много другачији. Наиме, Јенсен истиче:

„Шафтсберијев нагласак на укус и на пријатна осјећања може да нас наведе да закључимо да морални суд произилази само из наших осјећања. Заправо, студија Шафтсберијевих списа указује на то да је случај са тим другачији. Изузетно је важно напоменути да су Хјум и Хачесон код Шафтсберија пронашли, не само теорију која описује моралне дистинкције као оне које имају поријекло у чулима, већ морални судови изражавају и начине на које можемо исправити наша осјећања, усвајањем неких стабилних позиција.“ (Jensen, 1971b, p. 39).

Из свега овога да се закључити да се Шафтсбери највише супротстављао Локу када је ријеч о разноликости морала и укуса. Због Локове теорије о одсуству урођених идеја, сматрао је да Бог јесте тај који нам даје моралне норме, али истовремено може да их мијења, тј. да човјек може да их промијени онако како му одговара. То онда имплицира да је морал стално промјенљива категорија, а Шафтсбери се жучно противи оваквом виду сагледавања. Ако се сада постави питање како да се ријеше различитости сагледавања моралних норми код народа других религијских увјерења, он је имао рјешење и за то. Мада се појам разноликости разликује од његове главне филозофије, он сматра да ће кон-

сензус у вези са моралом и укусом ријешити тај проблем разноликости. Тиме он жели да помири своја гледишта са гледиштима Лока. За Лока су морал и религија били неодвојиви, док је Шафтсбери правио разлику између та два појма, те му је због тога било лако да оправда своју тежњу за увођењем стандардних моралних норми у домену моралног и естетског. Постојање ових правила у природи сада се појављује као референтна тачка за помирење свих спорова. Мада је и сам схватао да је у домену религије помало тешко помирити разлике међу појединцима, а и народима, он се ипак надао да је могуће направити једну униформну религију. Наравно, тај покушај је остао само „пројекат наде“ и није га било могуће остварити. Шафтсбери је покушао преко појма ентузијазма и вјерске толеранције у извјесној мјери да помири ове разноликости, гдје је његова тачка спаса била управо природа, а са њом морал и љепота. Ентузијазам је, по њему, израз повећане осјетљивости на ред у космосу, као и на љепоту. Он је божанско провиђење помоћу којег своје врлине доводимо до изврности, нарочито морал и укус. Ентузијазам, како Шафтсбери наводи, јесте „сам по себи искрена страст и он нема ништа за свој предмет до искрености и доброте“ (Shaftesbury, 2000h, p. 355).

На крају можемо закључити да је главни мотив оваквог Шафтсберијевог напора у погледу морала, љепоте и укуса, у ствари, само одговор Локу на његову теорију о непостојању урођених идеја, мада заслуга не припада само њему и његовим напорима да превазиђе свога учитеља. Ту можемо препознати и његову инспирацију стоичком филозофијом, гдје је фаворизована људска природа која се идентификовала са унутрашњим човјековим ресурсима у облику пролапси, у првом реду реторских пролапси. Промовисањем врлине и морала, а са њима и љепоте и укуса као врховних врлина, он је избјегао могућност заједничке сагласности. То је поткријепио тиме што је природу и све њене законе, који се тичу и врлине коју смо претходно навели, поставио у центар и тиме обезбиједио стабилност свему што из њених закона произилази.

Улога љепоте у Шафтсберијевој филозофији

По Шафтсберију, постоје три нивоа љепоте. Први ниво су мртви облици, који можда са собом носе актуелност и моду, али су их креирали умјетници; не посједују никакву акцију или интелигенцију – мртве форме. Таква су дјела пластичне умјетности и заната, попут ковања новца. Други ниво је човјеково давање форме тим облицима, те како он утиче на друге форме, у ствари то су форме које формирају. Трећи ниво љепоте, по њему, јесте сублимација претходна два нивоа. Та сублимација је могућа само посредством људског ума који тим формама даје иденти-

тет. Овај трећи ниво, у ствари, представља извор и снагу за остала два. То је апсолутна и суверена љепота.

За Шафтсберија, љепота је у функцији рационалног промишљања, тако да се не појављује у виду задовољства или незадовољства. Због тога он истиче: „И на крају, најприроднија љепота на свијету је искреност и морална истина. Истина важи за све љепоте.“ (Shaftesbury, 2000i, p. 65). Као што наводи, истина се налази у свим врстама љепоте, било да су пропорције, бројеви, тијела и сл., али сва та љепота има извор у једној истини, а то је божанска. У прилог томе, Шафтсбери наводи: „Постоји снага у бројевима, хармонији, пропорцији и љепоти сваке врсте, која заувјек заробљава срце и омогућава машти да узрасте до мишљења о нечему што је величанствено и божанско.“ (Shaftesbury, 2000j, p. 62). Даље, естетско искуство је независно од наших свакодневних активности и бриге. Да би појаснио како то да је естетско искуство независно од осјећања задовољства или незадовољства, он истиче да ми можемо уживати у љепоти која је око нас, али потпуно задовољство пружа само размишљање о природи и њеним правилима, тј. закони природе су нужни за сваку појаву лијепог.

Како љепота утиче на наше срце и ум, он описује на следећи начин: „Ништа не утиче на срце као оно што је чисто само од себе и по својој природи, као што је љепота осјећања, милост акције, преокрет карактера, пропорције, особина човјековог ума.“ (Shaftesbury, 2000k, p. 62). Овакво Шафтсберијево размишљање дугујемо и утицају платонизма на његову филозофију, као и његових претходника – кембрицких платоничара, гдје љепоту третирају као апсолутну и стварну. У прилог томе је и његов став:

„Да ли постоји природна љепота фигура и није ли она природно једна од акција? Прије него се око отвори према фигурама, прије него ухо чује звуке, љепота и милост су већ препознате и признате. Прије него су људски поступци виђени, прије него су људски афекти и страсти препознати (многи од њих су касније препознати као осјећаји) унутрашње око разликује и види љепоту и облике са дивљењем, за разлику од дијелова који су деформисани, ружни или чак одвратни.“ (Shaftesbury, 2000l, p. 326).

Због тога, када разматра питања естетских вриједности и генерално љепоте, Шафтсбери афирмише појам унутрашњег чула, тј. чула помоћу којег ћемо бити способни да сагледамо естетске вриједности и да посјеђујемо укус помоћу којег ћемо бити квалитетне судије. Самим тим, долази се до закључка да његово унутрашње чуло подразумијева посебан

поредак и осталих чула, помоћу којих он добија утиске посматрајући неко умјетничко дјело.

Афирмација унутрашњег чула

Овим тезама Шафтсбери афирмише унутрашње чуло као специфичан дио људског ума који је неопходан за разумијевање морала и љепоте, због чега он сматра да ум:

„који је посматрач или слушалац других умова не може бити без сопственог ока или уха, помоћу којег ће сагледати пропорционалност, разликовати звук и прозријети свако расположење или мисао која долази прије тога. Он не дозвољава да ишта промакне његовој цензури. Он осјећа меко и грубо, пријатно и непријатно у осјећањима, и проналази хармонију и дисонанцу, као нешто што је заиста стварно, како у музици, тако и у спољашњим облицима и представама чулних ствари. (...) Тако да порицање постојања једног заједничког и природног чула за лијепо у стварима свакоме ко правилно размишља о овом проблему, изгледа као измотавање.“ (Shaftesbury, 2000o, p. 173).

Значи, за њега је унутрашње чуло „око ума“ и „ухо ума“. У неким моментима он унутрашње чуло замјењује појмом инстинкт, али сваки његов термин покушава да одговори на питање који је то дио свијести који посједује способност да суди о љепоти.

Њему је било битно да унутрашње чуло одвоји од обичне спољашње рефлексije, те да перцепцију љепоте или морала одвоји од других перцепција, нпр. боје, топлоте, хладноће и сл. Унутрашње чуло или ум је активно; у прилог томе Шафтсбери наводи:

„На овом мјесту довољно је рећи да је ум нешто што дјелује на тијела, која су пасивна и која су му потчињена, за свој предмет он нема само тијело, као материју, већ и себе сама и тако управља своју имагинацију, према појавама које моделује најбоље могуће.“ (Shaftesbury, 2000p, p. 30).

Све ове тезе које смо изнијели када је ријеч о Шафтсберијевој филозофији, у великој мјери су утицале на његовог ученика Франсиса Хачесона те и на друге филозофе, како у Енглеској, тако и шире, који су се бавили појмом укуса, љепоте или унутрашњег чула.

ЛИТЕРАТУРА

- Jensen, H. (1971). *Motivation and the Moral Sense in Francis Hutcheson's Ethical Theory*. Martinus Nijhoff. Hague.
- Shaftesbury, T. E. Of. (2000). *Characteristics of Man, Manners, Opinions, Times*. Cambridge University Press. London.
- Costelloe, T. M. (2013). *The British Aesthetic Tradition from Shaftesbury to Wittgenstein*. Cambridge University Press. London.

Danijela Milinković

INNATE IDEAS, IDENTITY OF THE IDEAS OF BEAUTY AND PRINCIPLES OF MORALITY IN THE THIRD EARL OF SHAFTESBURY'S PERCEPTIONS

Summary

One of the great British thinkers mentioned in this paper is Anthony Ashley Cooper, or the third Earl of Shaftesbury. He was John Locke's student, he respected him a lot, but he also pointed out the many drawbacks of Locke's philosophy. Shaftesbury criticized Locke mostly on his criticism of innate ideas, especially ideas about God. He believes that there are innate ideas, especially those from God, and he pointed out the rules by which nature itself had been composed. Shaftesbury is also known for equalizing beauty and morality, and for the attitude that the rules by which these ideas are formed are contained in nature, composed by divine providence. If the order in moral norms is disturbed, according to him, the idea of the beauty of the world is also disturbed, and both of these errors affect that person has a bad taste. He believed that such errors can be avoided only in a way that man turns to his inner being and his mental reflections, and only philosophy can cope with these sensitive issues.

What is interesting in Shaftesbury's thought is reflected in the fact that in some way he was a promoter of social life. He believed that one of the most essential human qualities is, in fact, sociability. It is necessary that man turns to another man, because when the man is

turned to himself he is not able to develop his virtues. However, sociability is a trait that is subject to the natural and divine laws. But on the contrary, state organization which does not consider divine principles is bad because if one lives according to moral principles, this does not give the space to the existence of bad influence on the state.

Speaking of the term of taste, Shaftesbury emphasized that good taste must have its origin in the natural inclination of man to find the beauty opposite to the ugliness. He believes that in order to strengthen the good taste that we have, it is necessary to reach a consensus among people about what is beautiful and what is ugly and bad for all the people and the state itself. He believes that this consensus can be only applied to British and European people, whereas, as he states, it is impossible to reach that level of social arrangement with barbarian people. In the part where he talks about the taste, he criticizes Locke in terms of the diversity of moral standards for which Locke stands for. In contrast, Shaftesbury believes that moral principles are immutable and therefore the taste is immutable.

And finally, the author pointed out the part of Shaftesbury's philosophy that partially agrees with Locke, and that is the existence of inner sense, through which we can see the aesthetic values and beauty in general, and through which we can see all the principles and laws around us.

Биљана Ж. Балта¹
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет Пале
 Катедра за филозофију

УДК 14
 DOI: 10.7251/RAD1920169B
 Оригинални научни рад

ZOON POLITIKON И ZOON LOGON ECHON

Иако се Аристотелова одређења човјека: *zoon politikon* и *zoon logon echon* данас сматрају класичним дефиницијама суштине човјека и несумњиво представљају два најутицајнија одређења у читавој западноевропској култури, ипак, чињеница је да Аристотелова намјера није била у томе да пружи нека општа одређења човјека која би могла функционисати ван оне форме заједнице у којој се, према Аристотеловом мишљењу, човјек остварује. Због тога сваки покушај читања ових Аристотелових одређења апстрахованих од контекста у којем се она појављују промашује њихов изворни смисао, а у то нас увјеравају претумачења у њиховим преводима на латински језик: *zoon politikon* у *animal sociale* и *zoon logon echon* у *animal rationale*.

Кључне ријечи: Аристотел, *zoon politikon*, *zoon logon echon*, *animal sociale*, *animal rationale*, *dinamis*, *energeia*, филозофија политике, антропологија, полис

Разматрајући Аристотелова одређења човјека уочавамо укоријењеност хеленског идеала „доброг живота“ у њима, тако да полис, иако настаје и ради пуког живљења, има далеко значајнију сврху – он постоји ради „доброг живљења“. Због тога се може рећи да ниједан покушај читања ових Аристотелових одређења апстрахованих из контекста у којем се она појављују неће погодити њихов изворни смисао, а у то нас увјеравају и претумачења у њиховим преводима на латински језик: *zoon politikon* у *animal sociale* и *zoon logon echon* у *animal rationale*. То је добро примијетио и образложио у свом тексту *Аристотелово одређење човјека* Зоран Димић, који тим поводом истиче:

¹ biljana.balta@ff.ues.rs.ba

„Суштински предмет Аристотеловог одређења човека је судбинска веза човека и полиса. Човека не одређује само логос, већ једнако и полис, тј. конкретна политичка заједница у којој он живи. То је смисао Аристотеловог одређења човека, који је нажалост, инсистирањем само на човековој друштвеној или државотворној природи (*animal sociale*), тј. на његовој рационалности (*animal rationale*), остајао у мртвом углу наше пажње“ (Đimić, 2004, str. 37).

С обзиром на то да су ова Аристотелова одређења могућа само у подручју политичког (полисног) и да је полис она форма заједнице која човјеку омогућава да оствари своју природу, постаје јасно због чега једина антропологија о којој можемо говорити код Аристотела јесте политичка антропологија.

Додуше, морамо имати у виду да је филозофска антропологија једна од најмлађих филозофских дисциплина и да у свом развијеном облику не постоји у антици. Међутим, биће довољно да скренемо пажњу на то да без логоса, који је искључиви посјед човјека, а на који је указао сам Аристотел, никада не би ни било науке о човјеку, то јесте антропологије.

Уколико желимо да разумијемо смисао и однос ових Аристотелових одређења, морамо бар на тренутак да се присјетимо значења његових појмова *dynamis* и *energeia* који су кључни за разумијевање цјелокупне Аристотелове филозофије, а такође и сваког њеног сегмента. Према томе, Аристотелову практичку филозофију, у оквиру које се појављују његова одређења човјека, не можемо посматрати потпуно издвојено из његове телеолошки саздане филозофске зграде. Тако и сам појам пракса указује на међузависност теоријских и практичких појмова, а то је посљедица метафизичке позадине практичке филозофије. Кад се осврнемо на појмове *dynamis* и *energeia*, увиђамо да је Аристотел сматрао да је бивство изграђено управо кроз те појмове, као могућност и стварност, и да природа у цјелини није ништа друго него непрекидан процес, непрекидно кретање разноврсних обраћања могућности у стварност, којим остварује своју сврху. С обзиром на то да је сама природа сврсисходна, не треба да чуди да је тако и са човјеком, јер ако природа само у дјелатности (пракси) испуњава своју сврху, остварује своје могућности, онда се чини да и човјек тако испуњава свој живот. Дакле, Аристотел, полазећи од општег принципа своје филозофије да је активирање свега живог, па и самог човјека, реализација природно датих могућности, сматра да тако схваћена природа сврховито подстиче њихово активирање све до потпуног остварења. То значи да природа као могућност тек кроз праксу постаје актуална природа. Међутим, човјек је, с једне стране, живо биће

слично свим другим живим бићима, али, с друге стране, он је и биће које има логос, тако да његовом праксом (која се односи на сам начин живота) не диригује искључиво природа, већ битне компоненте чине и човјеков увид, хтијење и предузетност. Према томе, Аристотел у своју политику уноси појам природе, детерминисан разликовањем могућности и остварености. Због тога је Манфред Ридл [Manfred Riedel] сматрао да прва поглавља Аристотелове *Политике* имају „метapolитички“ карактер, те да су усидрена у његовој *Метaфизики*, а то је поготово јасно ако се има у виду веза средишњих политичких категорија са појмом природе.² С обзиром на то да полис представља природу и суштину човјека, он у том смислу претходи грађанину премда тек мноштво грађана чини полис. Полис је, дакле, сврха и разлог постојања и свих претполитичких заједница, али у смислу њиховог довршења, а метафизичким утемељењем политичности наглашава се умствена природа човјековог бића. Као сврху људске праксе Аристотел наводи добро, највише добро и сматра да је његово достизање могуће и да оно зависи од човјекове праксе. Ово је од пресудне важности за исправно разумијевање Аристотелових одређења човјека јер се тиме увиђа њихов истакнути практични карактер. Ритер [Ritter] то потврђује када каже да „за Аристотела нема никакве теорије човјека која се може не обазирати на то да он узмаже бити *acti* човјек само тамо гдје он своју умну природу може у институцијама озбиљити у људском животу“ (Ritter, 1987, str. 135). Идеал доброг живота, који је посљедња сврха полиса, немогуће је остварити без доброг дјелања, па је и сам Солон, према Аристотеловом свједочењу из *Устави атинског*, кудио грађане јер је сматрао да би неки од њих више вољели да се ствари збивају саме од себе. Он је захтијевао судјеловање свих грађана, јер дјеловање никада није могуће у изолацији, па, као што тврди Хана Арент: „... живот без говора и без дјеловања... престао је бити људским животом зато што се више не живи међу људима“ (Arendt, 1991, str. 143).

Човјек је, дакле, само потенцијално човјек уколико своју природу не реализује кроз своју праксу, а ту потпуну реализацију човјеку омогућава полис. Због тога Аристотел у свом првом одређењу истиче да је „полис једна од природности и да је човјек по природи политичка животиња“ (Aristotel, 1988, str. 135). На овом мјесту треба увидјети да из констатације да полис постоји на природан начин, и тврдње да је чо-

² Да полис по природи претходи појединцу, Аристотел наглашава у *Политики*: „По нарави је пак првотнији град неголи дом и сваки поједини од нас. Јер цјелина је нужно првотнија од дијела“ (Aristotel, 1988a, str. 5), а те његове ставове је могуће разумјети помоћу основних философских ставова који произлазе из његове онтологије. Због тога у *Метaфизики* он каже: „... оно што је по постанку касније по природи је раније“ (Aristotel, 2007, str. 26).

вјек политичка животиња, слиједи и то да живот људи у полису не може бити ствар опције. Није случајност што Аристотел ово одређење истиче као прво и тиме јасно показује да он човјеку прилази из стања човјекове остварености, јер је полис показатељ да је човјекова природа и оно најизврсније у њој достигло свој пуни развој. На питање шта је човјек, Аристотел не одговара директно позивајући се на специфичну разлику која одваја човјека од свих других бића, него посредно, најприје припремајући терен на којем та специфична разлика функционише и долази до изражаја. Тај терен је, наравно, полис. Стога изградња полисне заједнице није случајност, већ начин да оно што је урођено оствари своју природу (сврху), а човјеку је то остварење немогуће без заједнице, јер појединац без свог етичко-политичког свијета остаје изолован, без могућности овог остварења. Према томе, полис је оквир у којем човјек може да реализује своје врлине, а поготово ону за ум везану дјелатност душе, те да на тај начин оствари највише добро. Због тога је полис она форма заједнице која је потпуно у складу са човјековом природом, док претполитичке заједнице не испуњавају човјекова стремљења ка срећи. То и Аристотел потврђује, већ смо напоменули, када каже да иако полис постоји и ради пуког живљења, он, ипак, има далеко значајнију сврху – он постоји ради „доброг живљења“ (срећног живота). Као што је за нас прије појединац, а не полис, тако је „по себи“ прије полисна заједница него појединац као њен грађанин, јер тек она отвара одговарајући простор за свако појединачно дјеловање, сусрет са другим појединцем, да би се у том саодношењу изградио сав етички и политички живот заједнице.

Изазови времена у којем је Аристотел живио и дјеловао захтијевали су поновно преиспитивање смисла полиса, те поретка и закона, тако да је он настојао да изложи једно ново виђење, на уму и политичкој одговорности заснованог полиса и законодавства. Овако конципирован став био је супротстављен, с једне стране, софистици, актуелној у демократским срединама, чија је основна одлика била заступање радикалног конвенционализма који је људске скупине и њихове законе сматрао вјештачким производима, а са друге стране, бројним одредбама идеалне државе, изложеним у Платоновој *Држави*.

Већ у првој књизи *Полишке* Аристотел пружа приказ појаве полиса и јединица од којих се он састоји сматрајући да:

„... као што и у другим областима сложено треба раставити на просте делове, будући да су то најмањи делови целине, тако посматрајући државу видећемо њене саставне делове и сазнаћемо још више о њима, чиме се међусобно разликују, као и то да ли се нешто од онога што је о сваком речено може узети као зна-

чајно са гледишта науке. Овде, као и у другим областима, било би најбоље ако би се ствари посматрале у њихову настајању од почетка“ (Aristotel, 1988b, str. 3–4).

Због тога Аристотел описује развој различитих врста удруживања полазећи од домаћинства, преко села, па све до полиса. Међутим, иако је он свјестан да људи нису одувijek живјели у полису и да полис по свом историјском настанку долази послије ових заједница, Аристотел, ипак, тврди да полис по природи претходи његовим дијеловима, односно да је он циљ (сврха) свих тих претполитичких заједница, које се додуше од полиса разликују не само квантитативно (по броју), већ и квалитативно, и то првенствено када је ријеч о различитим начинима владања и поковања у односу на оне који владају у полису.³ Због тога нам бива јасна Аристотелова строга подјела на домаћинство (*oikos*) и државу (*polis*), коју он даје насупрот Платону, и из које произлазе најдубљи мотиви Аристотеловог политичког мишљења. Платон је наиме сматрао да постоји јединствена техника владања у оба подручја, а Аристотел се одлучно противио таквом схватању:

„Они који мисле да је уставна, краљевска, домаћинска и господарска власт једна те иста, нису у праву, јер сматрају да се те власти разликују само по већем или мањем броју, а не по квалитету; они мисле, на пример, да је власт над малим бројем људи господарска, над већим – домаћинска, над још већим – уставна или краљевска, као да се велико домаћинство нимало не разликује од мале државе...“ (Aristotel, 1988c, str. 3).

Према томе, Аристотел сматра да односи у домаћинству нису политички, већ деспотски, а да, насупрот томе, иако и у полису постоји владање и поковање, полис ипак почива на једнакости слободних грађана. Коначно долазимо и до одговора на питање које је окупирало Аристотелову мисао и на које се он трудио да дâ задовољавајући одговор, а које гласи: шта је полис? Он на ово питање одговара: „Полис је заједница једнаких“ (Aristotel, 1988č, str. 234), али томе додаје да „из потпуно једнаких људи не настаје држава“ (Aristotel, 1988č, str. 30), а то значи да је он заступао мишљење о полису као заједници једнаких,

³ Аристотел сматра да не постоји ниједна заједница која не би била означена односом владања и поковања, и да ниједан поредак не би могао опстати ако не би имао ову структуру, али сматра да је политичка владавина потпуно другачија од владавине која се одвија у домаћинству.

али различитих врста људи. Прије свега, он се плашио тога да би полис напредујући ка све већем јединству могао престати да буде полис јер је „полис по својој природи мноштво и постајући све више јединствен постаће од полиса породица, а од породице човјек“ (Aristotel, 1988d, str. 30). Аристотелу је стало да заштити јавну политичку сферу и да јасно разграничи оне који могу бити укључени у њу (грађани), од оних којима та сфера остаје заувјек недоступна. За разлику од данашњег интересовања за политику, које се зауставља на проучавању појединачних политичких појава, Аристотел инсистира на проучавању саме суштине политике, то јест полиса као нуклеуса цјелокупног политичког живота, а чији су главни актери само грађани.⁴ Тиме је потпуно јасно да полис, у политичком смислу, треба разликовати од насеља у којем, разумљиво, живе сви они који су по политичкој дефиницији полиса искључени (жене, дјеца, робови, странци), дакле, они који нису грађани. И када би, према Аристотеловом запажању, једним зидом опколили читав Пелопонез, то ипак не би створило полис, јер оно по чему ову заједницу можемо назвати политичком (полисном) јесте њено бављење темама од заједничког интереса о којима одлучују грађани.⁵ Дакле, грађани су они који сачињавају језгро полиса, и који својим карактером утичу и на карактер полиса, јер полис нема никакво властито постојање, одвојено од грађана, исто као што и грађани јесу грађани на основу припадности полису.

Након што смо разјаснили појам полиса и појам грађанина, на ред нам долази оно најважније, а то је сама сврха полиса, коју смо већ у више наврата споменули, а коју Аристотел у дјелу *Полиџика* јасно истиче:

„Како видимо да свака држава (полис) представља неку заједницу и да је свака заједница настала ради неког добра, јер ради оног што мисле да је добро људи раде све, јасно је да све заједнице теже неком добру, а она која је од свих најмоћнија и која све остале у себи обухвата, тежи добру највише од свих. Она се зове држава односно државна заједница“ (Aristotel, 1988dž, str. 3);

⁴ Увид Хане Арент може бити од помоћи када она говори о „јазу који је човјек класичне старине морао дневно прекорачити да би прешао уско подручје домаћинства и да би доспио у подручје политичког“ (Arendt, 1991a, str. 35).

⁵ А грађанина и полис Аристотел у *Полиџици* дефинише на следећи начин: „Грађанин једне државе је онај ко учествује у саветодавној и судској власти, а држава је скуп таквих грађана способан за економски независан (самодовољан) живот“ (Aristotel, 1988e, str. 76).

и додаје да, иако су потребни многобројни услови за настанак државе, чак ни испуњење тих услова није јемство да одређену заједницу назовемо државом, јер држава: „... то је заједница која има за циљ срећан (добар) живот и породица и родова, савршен и самом себи довољан живот“ (Aristotel, 1988d, str. 88).

С обзиром на то да се срећан и самодовољан живот показује као највиша сврха коју је могуће остварити тек у полису, поставља се питање на основу чега човјек може остварити ту сврху? Ово питање нас враћа Аристотеловој политичкој антропологији и води нас поновно његовим одређењима човјека. Од користи нам може бити увид Отфрида Хефеа [Otfried Höffe], који саопштава: „Човек није у већој мери политичко биће јер ствара бројније или кооперационо поузданије заједнице, већ због тога што је он способан за једну квалитативно вишу заједницу“ (Hefe, 2009, str. 26).

Кључ те човјекове способности лежи у његовој обдарености логосом (умом и говором), и благодарећи логосу човјек је једино биће привилеговано да живи и да се развија у полису, јер је једино биће способно да схвати природу или посљедњу сврху заједнице као највише добро, своје и свих других људи, а с друге стране постојање полиса свједочи да је човјекова природа, и оно најизврсније у њој, дошло до свога остварења. И као што се људска природа разликује од природе свих других живих бића тиме што има логос, тако се и полис разликује од свих осталих претполитичких заједница јер почива на уму. Поводом тога Ритер каже:

„Град има природу човјека за своју супстанцију због тога јер у њему ум човјека долази до израза. Он је мјесто људског битка, јер он сам почива на уму и јер је он умни друштвени поредак. Као актуалност ума град је сам од природе“ (Ritter, 1987a, str. 95).

Полис, дакле, представља суштину човјека јер омогућава потпуно остварење онога што карактерише слободне људе (ум и говор) пружајући му могућност да живи живот у складу са врлином и да слободним развојем доспије до савршеног живота. Аристотел због тога сматра да је „онај који је први основао државу (полис) зачетник највећег добра“ (Aristotel, 1988f, str. 6), а да је човјек зависан од полиса свједочи нам слједећим ријечима: „Човјек који не може да живи у заједници или којем ништа није потребно јер је сам себи довољан, није дио државе, те је или звијер или бог“ (Aristotel, 1988g, str. 5).

Док класични (антички и средњовјековни) појам политике њу везује за државу као поредак који се угледа на природни или божански поредак у којем се акценат ставља на етичко-политички циљ, тј. на вријед-

носно-нормативни захтјев да се изгради најбоље уређење којим би се остварило опште добро заједнице, и у којем је држава вриједност изнад појединца, дотле модерна филозофија политику види као аутономно дјеловање слободних субјеката у држави, вођено индивидуалним интересима са циљем освајања и задржавања власти. На тај начин губи се метафизичко разумијевање политике које важи за антику и средњовјековље. На питање о томе како је настала држава, одговоре дају нововјековни мислиоци тзв. теорије друштвеног уговора. Заступници ове теорије: Хобс, Лок, Русо, Кант и други, сматрају да су људи створили државу склапањем међусобног друштвеног уговора који их обавезује на заједницу и поштовање закона. О томе нам свједочи и Милорад Ступар у дјелу *Филозофија политике*:

„На самом почетку издвојићемо први заједнички елемент, а то је једна важна претпоставка, која је у суштини неантичка, а то је да према уговорној теорији људи са својим особинама, без обзира на то да ли су те особине схваћене дескриптивно или нормативно, претходе друштву и његовој политичкој структури. То значи да се људи могу (а по уговорној теорији то тако треба и да буде) концептуализовати независно од друштва. У тај појмовни оквир улазе карактеристике које постоје развијене код људи још у преддруштвеном стању, и те карактеристике наводе људе да ступе у политички поредак да би разрешили неке суштинске проблеме своје егзистенције. Према овој тези, држава и друштво су инструмент људи чије су основне особине пресоцијалне“ (Stupar, 2010, str. 208).

Према томе, појам политичке заједнице Аристотел не изводи из појма човјек, него он иде обрнутим смјером, па из полиса, који представља реализовану логосну (умну) природу човјека, он изводи појам човјека и констатује његову специфичну разлику која човјека одваја од свих других бића. Из овога видимо да Аристотел не сматра тежњу за удруживањем специфичном одликом човјека и јемством стварања полисне заједнице, како се на примјер данас схвата синтагма *animal sociale*, него је, према Аристотеловом мишљењу, та специфична одлика логос. Она је залог стварања политичке заједнице, а истовремено и способност на којој ова заједница почива. Тома Аквински преводи *zoon politikon* у *animal sociale*. Човјек је ту схваћен као друштвена, а не политичка животиња. Хана Арент је била прва која је критиковала Аквинског због тога што је сматрала да ова несвјесна замјена политичког друштвеним представља издају суштине грчке политичке мисли зато што људска способ-

ност за политичку организацију не само да је различита него је у директној супротности природном удруживању, чији је центар кућа и породица, а напуштајући ову кључну диференцију Аквински трансформише или преображава учење о политици у учење о друштвеном поретку.

У настојању да дођемо до специфичне одлике човјека и Аристотеловог другог одређења кренули смо истим путем којим је и Аристотел ишао, а овај поступак посредног долажења до ове одлике разјашњава мистерију због чега нам Аристотел нуди два, а не само једно одређење човјека. Коначно, човјек је једино живо биће које има ум и говор, односно логос, али с обзиром на то да је овај изворно антички филозофски појам пренесен у западноевропску мисао, притом доживљавајући разна претумачења, принуђени смо да га преведемо са двије наше ријечи, дакле – ум и говор. Оно што морамо имати у виду јесте да ниједно од тих значења не смијемо изоставити уколико желимо да се бар донекле приближимо Аристотеловој употреби овог појма. Касније ће западна традиција, односно латински језик, поједноставити ову дефиницију, па ће она бити трансформисана у *animal rationale*, чиме ће њена обухватност бити у великој мјери редукована и пренесена у нововјековну филозофију. Човјек постаје разумна животиња, а његова разумност је схваћена као способност прорачунавања, рационалног и логичког размишљања, које се са нескривеним тријумфом супротставља подручју *bios*-а и *ethos*-а. Међутим, управо је етос био од непроцјењиве вриједности за Аристотела, јер се у етосно устројеном полису остварује човјекова природа, па и саме врлине нису ни по природи нити против природе, већ јесу благодарећи етосу. Нововјековна мисао не може да схвати да је политичка заједница истовремено и етичка заједница и да без ње не би могло бити срећног живота. Карл Левит наглашава битну разлику у одређењу човјека у античкој и нововјековној филозофији преко Аристотела и Декарта и поводом тога он наглашава:

„Хришћанско поријекло и домет декартовског начела показује се најбоље у издвајању од Аристотеловог одређења човјека као логосом обдареног живог бића. Оно није неко самосвјесно Ја, него тјелесни човјек полиса и космоса. Оно Августиново и Декартово *ја јесам*, напротив, повукло се од природног свијета и људске заједнице на самог себе, на своју безусловну унутрашњост која се нада наћи бога у себи и за себе“ (Kangrga, 1984, str. 29).⁶

⁶ Цитат преузет из књиге Kangrga, М. (1984). *Praksa vrijeme svijet*, Beograd: Nolit, str. 29.

Док је другим живим бићима природа подарила могућност да се међу собом разумију тиме што једно другом могу показати оно што код њих изазива тугу и задовољство, дотле је човјека наградила логосом који му служи да покаже шта је корисно а шта штетно, шта праведно, а шта неправедно. Јер, у односу на остала жива бића, једино је људима својствено да имају осјећање добра и зла, правде и неправде, и друга осјећања истог реда. Ова два Аристотелова одређења човјека су не само тијесно повезана, већ и незамислива једно без другог. Наиме, да би се изградила једна полисна заједница ми морамо посједовати ум и говор (логос), јер они представљају снагу утемељења и повезивања, те су кадри да превазилазе посебне интересе и образују мисли и представе о општем (заједничком) интересу, као беоцуг који повезује људе у једну заједницу, па, захваљујући логосу као способности (спо)разумијевања и истовремено моралном чулу, човјек може да изграђује јавну и правну заједницу са другим људима. Са друге стране, полис као заједница слободних и једнаких даје могућност човјеку да развије своју природу, јер се врлина која почива на избору остварује тек у слободном статусу грађанина полиса, што значи да је логос могућност да се највише добро, којем човјек тежи, досегне умним промишљањем и оствари у заједници слободних и једнаких помоћу говора и разговора. Као што ни дјелање (пракса) није замисливо као усамљени људски поступак, тако и логос претпоставља диа-логос у којем се саговорници не укидају већ сусрећу и раскривају. Гадамер [Gadamer], у Аристотеловом исказу да је човјек једино биће које има логос и који он преводи и схвата као језик, препознаје један „дубокоуман став“ који у дјелу *Похвала теорији* објашњава на следећи начин:

„Оно што је корисно и што је штетно, није пожељно или непожељно по себи самом, него се жели ради нечег другог што још не постоји и за чије ће постизање послужити. Овде је као обељежје човека маркирано размишљање о садашњем и чуло за будућност. У истом даху Аристотел додаје да је тиме дато и чуло за право и неправдо – али све то само зато што човек једини има *logos*. Он може да мисли и да говори. Он може да говори, тј. може да учини читим оно не-присутно помоћу свог говора, тако да га пред собом види и неко други. Све што мисли он може и да саопшти, и још више: тиме што може да саопштава, уопште само код човека постоји мисао о заједништву, општи појмови, а пре свега они општи појмови који омогућују заједнички живот људи без међусобног убијања, у облику друштвеног живота, у облику политичког устава, у облику привредног живота устројеног поделом рада. Све то лежи у једноставном исказу: човек је живо биће које има језик“ (Гадамер, 1996, стр. 82–83).

ЛИТЕРАТУРА

- Aristotel (1980). *Nikomahova etika*, Beograd: BIGZ.
- Aristotel (1988). *Politika*, Zagreb: Globus.
- Аристотел (1997). *УСТАВ АТИНСКИ*, Београд: РЛАТΩ.
- Arendt, H. (1991). *VITA ACTIVA*, Zagreb: Biblioteka August Cesarec.
- Aristotel (2007). *Metafizika*, Beograd: PAIDEIA.
- Гадамер, Х. Г. (1996). *Похвала теорији*, Подгорица: Октоих.
- Đimić, Z. (2004). Аристотелово одређење човека, *Arhe*, vol. 1, br. 2, str. 37–57.
- Kangrga, M. (1984). *Praksa vrijeme svijet*, Beograd: Nolit.
- Ritter, J. (1987). *Metafizika i politika*, Zagreb: Informator.
- Stupar, M. (2010). *Filozofija politike*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Heffe, O. (2009). *Aristotelova „Politika“*, Beograd: Utopija.

Biljana Balta

ZOON POLITIKON AND ZOON LOGON ECHON

Summary

Although Aristotle's definitions of the human - zoon politikon and zoon logon echon - are today considered to be classical definitions of the human essence and undoubtedly represent two most influential definitions in the whole Western-European culture, still, it is a fact that Aristotle's intention was not to provide some universal definitions of a human being which could be functional outside that particular form of community, in which, according to Aristotle, the human is being fulfilled. Because of that, every attempt to read these Aristotle's definitions taken out of context in which they originally appeared falls short of grasping their original meaning, which we can be assured of through their translations in Latin: zoon politikon to animal sociale and zoon logon echon to animal rationale.

Milka Stojkić¹
Šuajb Dž. Solaković
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju

UDK 159.922.1
DOI: 10.7251/RAD1920180S
Originalni naučni rad

KONSTRUKCIJA SKALE ZA ISPITIVANJE MOTIVA NEVERSTVA U LJUBAVNIM VEZAMA

Skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama konstruisana je zbog praktičnih potreba istraživanja. U procesu konstrukcije uvažene su preporuke za konstrukciju mernog psihološkog instrumenta. Metrijske karakteristike su proveravane na uzorku od 253 studenta Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Skala se sastoji od dve supskale; prva supskala se odnosi na ispitivanje seksualnih motiva neverstva u ljubavnim vezama, te je ova supskala nazvana seksualna; druga supskala se odnosi na ispitivanje emocionalnih motiva neverstva, te je ova supskala nazvana emocionalna. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati metrijske karakteristike skale za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama. Pouzdanost skale proveravana je preko pouzdanosti interne konzistencije, Kronbah alfa je iznosio za seksualnu supskalu .956, a za emocionalnu supskalu .955. Na osnovu alfa koeficijenta može se zaključiti da skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama ukazuje na veoma dobru pouzdanost i unutrašnju saglasnost. Diskriminativnost stavki je proveravana pomoću postupka Ajtem Total Korelacija; podaci ukazuju na dobru diskriminativnost stavki, sve stavke su zadržane u skali, vrednosti Ajtem Total Korelacije se nalaze u rasponu od .474 do .793. Za ispitivanje konstruktne valjanosti korišten je postupak eksploratorne faktorske analize glavnih komponenti. KMO mera adekvatnosti uzorkovanja ukazivala je na to da ima smisla sprovesti analizu glavnih komponenti. Prema Kajzer Gutmanovom kriterijumu izdvojena su četiri faktora. Na osnovu dijagrama prevoja odlučeno je da se zadrži samo prvi faktor koji objašnjava veći deo varijanse (54,213%). Na osnovu dobijenih podataka može se zaključiti da skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama ima dobru konstruktну valjanost. Zadržan je samo jedan faktor jer se to pokazalo kao najinterpretabilnije rešenje.

¹ milka.stojkic.zv@gmail.com

Od početnih 36 tvrdnji, zadržane su sve tvrdnje koje se u daljim istraživanjima mogu koristiti kao instrument za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama.

Ključne reči: Konstrukcija, metrijske karakteristike, sklonost ka prevarama

UVOD

Pri ispitivanju ispoljenosti neverstva koriste se većinom dva pristupa. Prvi pristup podrazumeva da se učesnicima pruži definicija neverstva. Iako ovaj pristup obećava doslednost u kriterijumima za određivanje nevere, njegova korisnost zavisi od tačnosti kriterijuma. U većini istraživanja sa ovim pristupom nailazilo se na uske definicije neverstva, koje su se isključivo odnosile ili na emocionalni ili samo na seksualni aspekt nevere. Drugi pristup pri ispitivanju neverstva jeste pristup prema kome se dozvoljava učesnicima da sami definišu pojam neverstva, međutim ovaj pristup sa sobom nosi brojne probleme, a jedan od njih jeste vrlo široko definisanje pojma nevere kao i nepodudaranja. Sam pojam neverstvo je veoma teško tačno i precizno definisati, jer ono što za jednu individuu predstavlja prevaru, za drugu individuu je sasvim korektan vid ponašanja i ne predstavlja kršenje postavljenih pravila u okviru ljubavne veze, odnosno ne predstavlja neveru (Brineman, McAnulty, 2007).

Definisanje pojma neverstvo

Definicije neverstva se kreću na kontinuumu od uskih definicija do širokih definicija. Od definisanja neverstva kao procesa učestvovanja u seksualnom odnosu sa drugom osobom (Brineman, McAnulty, 2007), do definisanja neverstva kao svakog vida ponašanja koje krši ugovor postignut između dve osobe (Lusterman, 1998, prema Hertlein, Piercy, Wetchler, 2005). Ovakvi načini definisanja su problematični iz više razloga. Prva vrsta definicije ne obuhvata širok spektar ponašanja koji se najčešće podrazumeva pod neverstvom. Pri ovakvom vidu definisanja ne uzima se u obzir da su druge vrste neverstva mnogo češće, koje sa sobom nose mnoge probleme za stranu koja je prevarena. Takođe, uske definicije neverstva imaju tendenciju da potcenjuju razmere ovog fenomena (Brineman, McAnulty, 2007). Složenost druge vrste definicije, odnosno široke definicije ogleda se u tome

da dvoje različitih ljudi u ljubavnoj vezi mogu imati različite ideje o tome šta predstavlja neverstvo ili aferu. Problemi vezani sa tim šta se podrazumeva pod neverstvom, često primoravaju partnere da ponovo utvrde svoj ugovor (Hertlein, Piercy, Wetchler, 2005).

Jedna od najprihvatljivijih definicija neverstva jeste definicija koju su u svom pregledu istraživanja ponudili Blow i Hartnett, a koja glasi:

„Pod neverstvom se podrazumeva seksualni ili emocionalni akt od strane jedne osobe koja se nalazi u ozbiljnoj vezi, gde se taj akt odigrava van primarnog odnosa i predstavlja kršenje poverenja ili kršenje uspostavljenih pravila dogovorenih između dve osobe u ljubavnoj vezi koja se odnose na romantičnu/emocionalnu ili seksualnu ekskluzivnost“ (Brineman, McAnulty, 2007, str. 98).

Kao što je navedeno, postoji niz raznih definicija neverstva, i pod neverstvom različiti ljudi imaju različita mišljenja o različitim oblicima ponašanja koji se označavaju kao neverstvo. Ono što se u jednom odnosu smatra neverstvom, ne mora predstavljati neverstvo u drugom odnosu.

Prediktori neverstva

Da li će neko biti sklon ka neverstvu ili ne, zavisi od mnogo faktora. Neki od faktora biće predstavljeni u ovom delu rada.

Pol: Istraživanja pokazuju da je neverstvo, u seksualnom smislu, češće kod muškaraca nego kod žena (Atkins i sar., 2001; Laumann i sar., 1994; Munsch, 2010; Petersen, Hyde, 2010; Wiederman, 1997; prema Munsch, 2012). Ovakav nalaz opravdava činjenica da su različite strukture i materijalni uslovi povezani sa neverstvom. Na primer, muškarac tradicionalno poseduje veću moć i kontrolu u intimnoj vezi, što mu omogućava da ima seksualni odnos sa drugom osobom koja nije primarni partner, bez rizika od osвете. Istorijski gledano muškarci su više bili prisutni u radnoj snazi i finansijski nezavisni u odnosu na žene, stoga su imali više prilika da upoznaju potencijalnog seksualnog partnera. Novije studije pokazuju da se stope muških i ženskih neverstava izjednačuju u mlađem dobu. Ovakav rezultat se može delimično pripisati većem prisustvu žena u radnoj snazi i povećanoj finansijskoj nezavisnosti. Uverenja i vrednosti podstiču ili odvrćaju od angažovanja u neverstvu. Prema tradicionalnom rodnom skriptu, muškarci treba da budu više zainteresovani za seks i seks sa više partnerki, nego što treba da budu žene. Shodno tome muškarci češće imaju stav da je neverstvo donekle prihvatljivo (Munsch, 2012).

Godine: S jedne strane starost ima uticaja na verovatnoću da osoba poćini neverstvo, jer su različite grupe pojedinaca izložene različitim porukama o seksualnosti. S druge strane godine utiću na ukupnu verovatnoću da se poćini neverstvo, jer kako pojedinci stare, raste i broj prilika da se prevari (Munsch, 2012).

Obrazovanje: Jedan od faktora koji ima ućešće u većoj šansi da se prevari jeste obrazovanje. Neki istraživaći smatraju da je neverstvo češće prisutno kod osoba nižeg obrazovnog statusa (Smith, 1998, prema Munsch, 2012). S druge strane postoji i mišljenje da je neverstvo verovatnije kod visoko obrazovanih pojedinaca (Atkins i sar., 2001, prema Munsch, 2012). U sprovedenoj studiji, dobijeni rezultati ukazuju na to da su žene sa fakultetskom diplomom koje su u ljubavnim vezama bile sklonije da prevare, više no njihovi partneri sa srednjom stručnom spremom. Autori objašnjavaju da visoko obrazovanje može ukazivati na liberalnije stavove prema seksualnosti (Forste, Tanter, 1996, prema Munsch, 2012).

Šansa: Drugi aspekt socijalne strukture je šansa. Novija istraživanja ukazuju na to da osobe koje žive u urbanim oblastima, osobe koje su zaposlene i osobe ćiji posao podrazumeva ćesta putovanja češće varaju. Dobijeni rezultati se mogu protumaćiti tako što veći gradovi, posao i putovanja pružaju ljudima veće šanse za upoznavanje potencijalnih seksualnih/emotivnih partnera (Munsch, 2012).

Religija: Prema Munsch (2012), u literaturi se često nailazi na podatak da je pojedinćeva sklonost ka prevari povezana sa religioznim faktorima. S obzirom na to da verske institucije predstavljaju jedan od vidova socijalizacije, njihov uticaj se ogleda posebno na vrednosti i uverenja njihovih ćlanova, stoga se smatra da verske institucije imaju uticaja na rast ili pad stope neverstva. Osobe koje su pripadnici odrećene verske institucije, koje najćešće propovedaju o seksualnoj ćistoti, manje verovatno će poćiniti neverstvo u odnosu na osobe koje nisu pripadnici odrećene veroispovesti.

Društvo: U literaturi se nailazi na podatak da kod osoba koje u svom društvu imaju osobu koja je sklonija prevari te što je veći stepen odobravanja neverstva, postoji veća šansa da poćine prevaru (Munsch, 2012).

Lićnost: U sprovedenom istraživanju gde je cilj bio da se utvrde korelacije izmeću osobina lićnosti i sklonosti ka prevarama, dobijeni rezultati su ukazali na to da osobe koje postižu niske skorove na supskalama savesnost i prijatnost češće varaju. Takoće, osobe koje postižu visoke skorove na skali narcizma i psihoticizma, sklonije su prevari, kao i osobe koje su sklonije traženju senzacija (Munsch, 2012).

Roditeljski obrasci: Romantićne veze roditelja i njihova uverenja o tome kakvi odnosi treba da budu prenose se na njihovu decu, te se tako formiraju ista uverenja. Ćesto kroz proces socijalnog ućenja deca imitiraju ponašanje

svojih roditelja. U istraživanjima se došlo do rezultata da sinovi čiji su očevi varali imaju veću šansu da ispolje ovaj vid ponašanja kasnije u svojim vezama, te da osobe čiji su roditelji varali pokazuju teškoće u održavanju ljubavne veze, više su seksualno promiskuitetni i njihove veze najčešće završavaju zbog prevare (Weiser, Weigel, Lalasz, Evans, 2015).

Teorijski pristupi pri izučavanju neverstva

U ovom delu rada biće predstavljeni određeni pristupi u izučavanju neverstva i njihove osnovne karakteristike.

Deskriptivni pristup – Ovaj pristup obuhvata velikim delom ateorijske napore da se dokumentuju demografske karakteristike i stavovi koji koreliraju sa prevarama u ljubavnim vezama. Tipično deskriptivno istraživanje se oslanja na retrospektivu i self-izveštaje. Na osnovu podataka prikupljenih ovim pristupom, može se reći da se polne razlike ogledaju u motivaciji za neverstvo, na primer neverne žene najčešće varaju zbog emocionalnih razloga, kao što je nezadovoljstvo u vezi, dok neverni muškarci retko čine prevaru radi emocionalnih razloga i češće navode seks kao razlog za prevaru (Barta, Drigotas, 2001).

Normativni pristup – Slično kao i deskriptivni pristup i normativni pristup se oslanja na self-izveštaje i retrospektivu. Ključna razlika između ova dva pristupa leži u tome da normativna istraživanja polaze od hipoteza prema kojima se neverstvo može pripisati društvenim normama. Na primer, ljudi će više ispoljavati ponašanje koje vodi ka prevari ukoliko se druže sa osobama koje su počinile prevaru (Bunnk, Bakker, 1995; prema Barta, Drigotas, 2001).

Investicioni model – Predstavlja procese pomoću kojih individue ulaze u ozbiljne veze, kao i okolnosti pod kojima osećanje predanosti partneru nestaje i veze se prekidaju. Prema ovom modelu primarna snaga u ljubavnoj vezi je posvećenost, što podrazumeva i psihološku vezanost i motivaciju da se veza nastavi. Faktori koji su u relaciji sa većom ili manjom posvećenošću u ljubavnoj vezi uključuju zadovoljstvo (koliko je osoba zadovoljna ljubavnom vezom), alternativu kvaliteta (potencijalno zadovoljstvo obezbeđeno van ljubavne veze, viđanje druge osobe), investiciju (stvari koje pojedinac može izgubiti ako se veza završi). U odnosu na neveru, posvećenost predstavlja centralni motiv koji određuje dugoročno i kratkočno ponašanje. Osobe koje su visoko posvećene manje verovatno će biti neverne jer su motivisane da odbace potencijalne alternative kako bi sačuvalе ljubavnu vezu; pritom uzimaju u obzir kakve posledice tog ponašanja mogu biti po odnos i partnera (Barta, Drigotas, 2001).

Evolucionisti pristup: Prema ovom pristupu žene i muškarci u potomstvo investiraju na različite načine. U istoriji žene su bile obavezne da vode brigu o detetu i da obezbede da dete preživi, dok se uloga muškarca mogla svesti na čin seksualnog odnosa (Brand, Hodges, Markey, Mills, 2007). Evolucionisti psiholozi pretpostavljaju da se motivacija za neverstvo razlikuje kod muškaraca i žena. Dok je u istoriji zagovarano da muškarci treba da budu više motivisani za seks i uopšte seks sa više partnerki, bez rizika od sankcija, žene koje su sprovodile ovaj vid ponašanja bile su strože sankcionisane i stoga su muškarci bili ti koji su više varali. Jedan od razloga, koji se često navodi, zbog kog su žene bile sklonije prevari, nalazi se u motivu za nalaženje što superiornijeg partnera. Druga pretpostavka evolucionih psihologa odnosi se na sigurnost očinstva – muškarci nisu imali apsolutnu sigurnost u svoje biološko poreklo, dok žene jesu. Treća pretpostavka evolucionih psihologa odnosi se na roditeljsko ulaganje, odnosno vreme i resurse koji su posvećeni. Nalazi pokazuju da, što je veći nivo roditeljskog ulaganja u potomstvo, manja je šansa da partneri počine prevaru, jer postoji rizik od gubitka već uloženog i stvorenog. Doprinos evolucione perspektive se vidi u odgovorima na pitanja koja prethodno nisu dobila adekvatnu pažnju. Na primer, muškarci su skloniji seksualnoj prevari nego emocionalnoj, dok je kod žena obratno. Istraživanje je pokazalo da žene imaju povišen libido tokom ovulacije i u tom periodu su sklonije prevari (Barta, Drigotas, 2001).

Neki noviji pristupi: Svi navedeni pristupi se fokusiraju na strukturne karakteristike ljubavne veze, uključujući kvalitet interakcije, razmenu dobara, atraktivnost alternative, ne obazirući se na individualne osobine svakog pojedinca. Dimenzije ličnosti imaju učešća u tome kako osoba doživljava kvalitet veze, te i u ublažavanju posvećenosti vezi (Barta, Drigotas, 2001).

Pojmovno određenje ljubavne veze

Kada se govori o odnosu između muškarca i žene koriste se različiti sinonimi, a u ovom radu biće korišćen termin ljubavna veza. *Pod pojmom ljubavna veza se podrazumeva uopšteni pojam za heteroseksualnu ljubavnu vezu dve osobe u mlađoj odrasloj dobi, nezavisno o tome o kakvom tipu veze se radi, odnosno kakva je zastupljenost pojedinih komponenata u određenom ljubavnom odnosu* (Gabrić, Kokorić, 2009, str. 552). Svrha ljubavi je zapravo vezivanje individue za određene spoljašnje objekte, a krajnji cilj je kreiranje intimnog dela sveta. Ljubav između dve osobe se može podeliti na erotsku ljubav koja može biti seksualna, asexualna ili platonska i na druge vrste ljubavi kao što su ljubav roditelja prema detetu i obratno, bratska i sestrinska ljubav, ljubav prema čovečanstvu i slično (Milivojević, 2008).

Počinjena prevara u ljubavnoj vezi može imati dalekosežne posledice po parove. Psihološki efekti prevare su prisutni i kod osobe koja je počinila prevaru i kod osobe koja je prevarena. Prevarene osobe često osećaju da ih je partner izneverio, ljutnja prema partneru je najčešće osećanje koje se javlja, osobe takođe mogu osećati ljutnju prema sebi jer nisu zapazile znakove da se nešto dešava u odnosu ili što nisu bile uz voljenu osobu kad je trebalo. Pored navedenih osećanja, prisutna su nelagoda i sram. Osim ovih posledica, prevara može uticati i na fizičko zdravlje. Hronični stres, uznemirenost i iscrpljenost koji se javljaju kao posledica suočavanja sa prevaram i preokupiranosti pitanjima zbog čega se dogodila, mogu dovesti do ozbiljnih zdravstvenih problema. Dodatak ovom stresu može biti potencijalna opasnost da je partner pri seksualnom aktu sa drugom osobom zadio prenosivu bolest te time ugrozio zdravlje primarnog partnera (Hertlein, Piercy, Wetchler, 2005).

Faze konstrukcije instrumenta

S obzirom na kompleksnost pojave koja se ispituje dat je uvod u problematiku. Srž ovog rada se odnosi na konstrukciju instrumenta za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama. Pre nego što budu predstavljene glavne karakteristike instrumenta, biće predstavljene glavne faze i pravila pri konstruisanju skale. Pri konstrukciji skale poštovana su određena pravila, a neka od njih biće predstavljena u produžetku:

1. Priprema plana izrade mernog instrumenta.
2. Definisane varijable, odnosno definisanje predmeta merenja. Ova faza je jedna od najznačajnijih. U ovu fazu spada teorijska priprema, iščitavanje relevantne literature, konsultovanje različitih eksperata, prikupljanje relevantnih informacija vezanih za problem istraživanja.
3. Raščlanjivanje varijable na indikatore. U metodološkom pogledu ovaj korak bi se mogao nazvati operacionalna definicija varijable.
4. Prilikom formulisanja stavki vođeno je računa o tome da stavka treba da sadrži samo jedan objekat, jednu vrednost i jednu relaciju.
5. Stavke su prilagođene populaciji kojoj je skala namenjena.
6. Prilikom formulisanja stavki izbegavan je kolokvijalni govor i žargoni, sa ciljem izbegavanja nejasnih i dvosmislenih reči, koje bi ispitanika dovele u konfuziju.
7. Analiza stavki.
8. Konačan izbor stavki: na osnovu analize dobijenih podataka, formira se konačna lista tvrdnji, na osnovu serije odabranih mernih svojstava, korak po korak, evaluirajući nakon svakog koraka ono što je učinjeno (Fajgelj, 2005).

CILJ ISTRAŽIVANJA

Glavni cilj istraživanja odnosio se na utvrđivanje metrijskih karakteristika instrumenta za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama.

METOD

Uzorak

U okviru istraživanja učestvovala su 253 studenta Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Uzorak je neujednačen po polu, a uzorkom je obuhvaćeno 28,5% ispitanika muškog pola i 71,5% ispitanika ženskog pola. Najveći broj ispitanika pripada grupi od 18 do 25 godina, odnosno 93,7% ispitanika pripada grupi mlađe odraslo doba, zatim 4,7% ispitanika pripada grupi srednje odraslo doba i najmanji broj ispitanika pripada grupi zrelo doba, ukupno 1,6%.

Instrumenti

1. Skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama. Preliminarna verzija skale sadržala je 36 tvrdnji. Skala se sastoji od dve supskale, seksualne i emocionalne. Seksualna supskala sadrži 19 tvrdnji, emocionalna supskala 17 tvrdnji. Ispitanici su svoje prihvatanje ili neslaganje izražavali na petostepenoj skali Likertovog tipa.

Postupak

Istraživanje je obavljeno u periodu od maja do septembra 2016. godine. Tokom obrade podataka koja se odnosila na proveru metrijskih karakteristika skale, korišćene su mere za proveru pouzdanosti skale (Chronbach alpha), diskriminativnosti skale (Item Total Corelation), a za ispitivanje konstruktne valjanosti skale postupak eksploratorne faktorske analize glavnih komponenti. Analiza rezultata je obavljena putem statističkog programa SPSS 23.00.

REZULTATI

Pouzdanost skale za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama proveravana je putem metoda interne konzistencije. Skala se sastoji od dve supskale, emocionalne i seksualne. Dobijeni rezultati su prikazani u sledećoj tabeli.

Tabela 1: Pouzdanost skale za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama

Kronbah alfa	Kronbah alfa na standardizovanim ajtemima		N
Seksualna supskala	.955	.956	19
Emocionalna supskala	.955	.955	17

Na osnovu Kronbah alfa koeficijenta za seksualnu supskalu, .956 i emocionalnu supskalu, .955, može se zaključiti da skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama pokazuje veoma dobru pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale (*Tabela 1*).

Diskriminativnost je proveravana pomoću Ajtem Total Korelacije, a podaci ukazuju na dobru diskriminativnost stavki – sve stavke su zadržane u skali. Dobijeni rezultati za obe supskale biće prikazani u sledećim tabelama.

Tabela 2: Ajtem Total Statistika, seksualna supskala

	Ajtem Total Korelacija	Kronbah alfa u slučaju brisanja ajtema
Zato što mi je postalo dosadno.	.737	.952
Da bih se oslobodio/la napetosti.	.781	.952
Kada ne bih dugo imao/la seks.	.712	.953
Da bih se osetio/la privlačnim/om.	.671	.953
Kada bih želeo/la da isprobam nešto novo.	.793	.951
Kada to mojoj/mom partnerki/u ne bi smetalo.	.629	.954

Zato što ne mogu biti vezan/a samo za jednu osobu.	.714	.953
Kada bi mi se ukazala prilika.	.782	.952
Zato što me moja/moj partnerka/partner ne uzbuđuje više.	.697	.953
Jer bi me uzbuđivala sama pomisao na to da moja/moj partnerka/partner može saznati.	.683	.953
Kada bi to bio jedini način da okončam vezu.	.474	.957
Zato što sam bio/la pijan/a.	.693	.953
Kada ne bih uživao/la u seksualnim odnosima sa svojom/im partnerkom/om.	.788	.951
Kada bih počeo/la da osećam da gubim svoju slobodu u vezi.	.766	.952
Zato što na taj način hranim svoj ego.	.697	.953
Kada moja/moj partnerka/partner ne bi saznala/o za to.	.721	.953
Kada bih upoznao/la osobu suprotnog pola koja je mnogo privlačnija/i od moje/mog partnerke/a.	.741	.952
Kada bi moja/moj partnerka/partner bila/o previše daleko od mene.	.716	.953
Kada bi hteo/la da proverim da li će sa drugom/im biti drugačije i bolje.	.792	.951

Tabela 3: Ajtem Total Statistika, emocionalna supskala

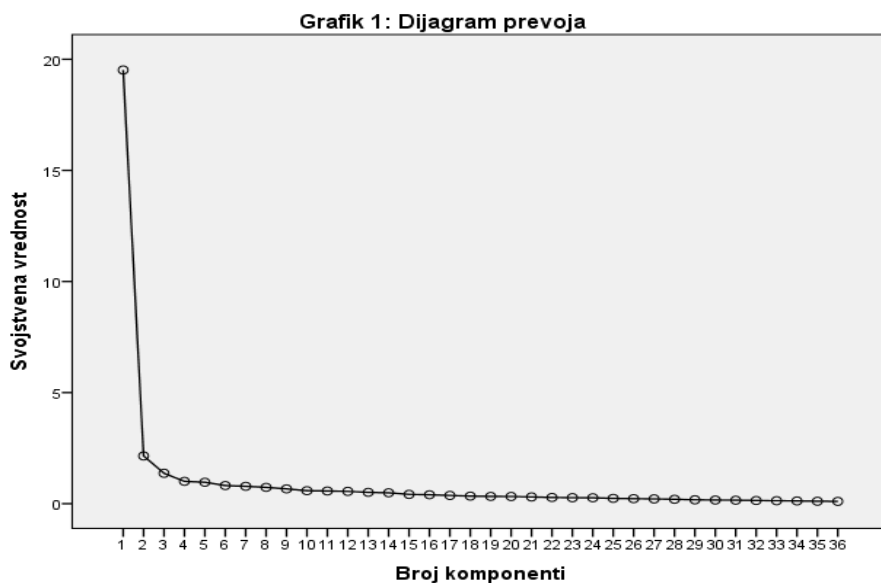
	Ajtem Total Korelacija	Kronbah alfa u slučaju brisanja ajtema
Zato što mi nedostaje emocionalna pažnja.	.613	.954
Kada bih se zaljubio/la u osobu suprotnog pola.	.703	.953
Kako bih kaznio/la partnerku/a zato što me je prevarila/o.	.639	.954
Kada bi mi bilo potrebno da se osetim voljeno.	.742	.952
Kada ne bih mogao/la da delim svoja osećanja sa sadašnjom/im partnerkom/om.	.763	.952
Kada bi partnerka/partner često flertovala/o sa drugima.	.765	.952
Kada bih se osećao/la manje vrednim/om u vezi.	.771	.951
Kada bi to bio jedini način da privučem pažnju na sebe.	.618	.954
Kada partnerka/partner ne bi marila/o za moje izlive emocija.	.786	.951
Zato što nisam srećan/na u vezi.	.793	.951
Zato što sam se posvađao/la sa svojom/im partnerkom/partnerom.	.711	.953
Kada bih se osećao/la usamljeno.	.818	.951
Kada mi moja/moj partnerka/partner ne bi dovoljno značila/o.	.746	.952

Kada bih bio/la zaveden/na.	.696	.953
Kada bi me moja/moj partnerka/partner povredila/o.	.780	.951
Da skrenem pažnju partnerki/u na svoju poželjnost od strane drugih.	.703	.953
Kada bi mi se ukazala bolja prilika od moje/mog partnerke/a.	.750	.952

Valjanost skale je proveravana putem faktorske analize. Za proveru da li je skup podataka prikladan za faktorsku analizu korišćen je Kajzer-Majer-Olkinov i Bartletov test. Pokazatelj KMO iznosi .959, a i Bartletov pokazatelj je značajan – dobijeni rezultati ukazuju na to da je skup podataka prikladan za faktorsku analizu. Rezultati su prikazani u *Tabeli 4*.

Tabela 4: KMO i Bartletov test skale za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama

KMO mera adekvatnosti uzorkovanja		.959
Bartletov test	χ^2	7994.292
	df	630
	p	.000

Jedan od načina određivanja broja faktora jeste dijagram prevoja. Prema ovom postupku zadržavaju se samo komponente iznad prevojne tačke. Na prikazanom dijagramu prevoja jasan je lom dijagrama na spoju prve i druge komponente (Grafik 1). S obzirom na prikazani dijagram prevoja, zadržava se samo prvi faktor.

U daljem delu rada prikazana je matrica komponenti motiva neverstva u ljubavnim vezama. Prilikom statističke obrade podataka zadržane su i u matrici prikazane korelacije između pojedinih faktora i svake varijable sa izdvojenim faktorima veće od 0,35.

Tabela 5: Matrica komponenti motiva neverstva u ljubavnim vezama

	Komponente			
	1	2	3	4
Kada bi mi se ukazala bolja prilika od moje/mog partnerke/a.	.829			
Kada bih želeo/la da isprobam nešto novo.	.821			

Kada ne bih uživao/la u seksualnim odnosima sa svojom/im partnerkom/om.	.804	-.300
Kada bih počeo/la da osećam da gubim svoju slobodu u vezi.	.796	
Kada bih upoznao/la osobu suprotnog pola koja je mnogo privlačnija/i od moje/mog partnerke/a.	.794	
Kada bih se osećao/la usamljeno.	.785	-.337
Kada bi hteo/la da proverim da li će sa drugom/im biti drugačije i bolje.	.781	
Da bih se oslobodio/la napetosti.	.779	
Zato što nisam srećan/na u vezi.	.778	-.374
Zato što sam se posvađao/la sa svojom/im partnerkom/partnerom.	.773	
Kada bi mi se ukazala prilika.	.772	.354
Kada partnerka/partner ne bi marila/o za moje izlive emocija.	.771	
Zato što mi je postalo dosadno.	.766	
Kada bih se osećao/la manje vrednim/om u vezi.	.760	
Kada bi partnerka/partner često flertovala/o sa drugima.	.760	
Kada bi me moja/moj partnerka/partner povredila/o.	.754	

Kada ne bih mogao/la da delim svoja osećanja sa sadašnjom/im partnerkom/om.	.750	-.349	
Kada bi moja/moj partnerka/partner bila/o previše daleko od mene.	.750		-.334
Kada mi moja/moj partnerka/partner ne bi dovoljno značila/o.	.749	-.320	
Kada bih bio/la zaveden/na.	.748		
Da skrenem pažnju partnerki/u na svoju poželjnost od strane drugih.	.748		.334
Zato što me moja/moj partnerka/partner ne uzbuđuje više.	.744		
Da bih se osetio/la privlačnim/om.	.730		
Kada bih se zaljubio/la u osobu suprotnog pola.	.726	-.334	
Zato što sam bio/la pijan/a.	.717		
Kada moja/moj partnerka/partner ne bi saznala/o za to.	.712		-.325
Zato što na taj način hranim svoj ego.	.706	.401	
Kada bi mi bilo potrebno da se osetim voljeno.	.703	-.348	
Kada ne bih dugo imao/la seks.	.695		
Kada bi to bio jedini način da privučem pažnju na sebe.	.682		.412

Jer bi me uzbuđivala sama pomisao na to da moja/moj partnerka/partner može saznati.	.671	.446	
Zato što ne mogu biti vezan/a samo za jednu osobu.	.664	.438	
Kako bih kaznio/la partnerku/a zato što me je prevarila/o.	.645		
Kada to mojoj/mom partnerki/u ne bi smetalo.	.629		
Zato što mi nedostaje emocionalna pažnja.	.617		.369
Kada bi to bio jedini način da okončam vezu.	.492		.432

Prema Kajzer-Gutmanovom kriterijumu izdvojena su četiri faktora. Komponenta 1 objašnjava 54,213% varijanse (Tabela 6).

Tabela 6: Ukupno protumačena varijansa

Inicijalne vrednosti			
Komponente	Ukupno	Procenti varijanse	Kumulativni procenti
1	19.517	54.213	54.213
2	2.148	5.966	60.180
3	1.368	3.801	63.981
4	1.005	2.792	66.772

Prva komponenta objašnjava veći deo varijanse od ostalih komponenti. Na osnovu ukupno protumačene varijanse, dijagrama prevoja i matrice komponenti motiva neverstva u ljubavnim vezama zadržava se samo prva komponenta. Konstruktna valjanost proveravana je analizom glavnih komponenti. Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da sve stavke u okviru skale mere jedan konstrukt, a to su motivi neverstva u ljubavnim vezama.

DISKUSIJA

Tokom obrade podataka koja se odnosila na proveru metrijskih karakteristika instrumenta, korišćene su mere za proveru pouzdanosti skale, Kronbah alfa koeficijent za emocionalnu supskalu iznosi .955, a za seksualnu supskalu .956. S obzirom na to da su prihvatljive vrednosti alfa iznad 0.7, a poželjne vrednosti iznad 0.8, a u ovom primeru vrednost alfa koeficijenta ima vrednost iznad 0.8, može se zaključiti da skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama pokazuje dobru pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak. Za ispitivanje diskriminativnosti stavki korišćen je postupak Ajtem Total Korelacija. Vrednosti Ajtem Total Korelacije su u rasponu od .474 do .793. Sve stavke u okviru skale imaju zadovoljavajuću diskriminativnost, te su stoga zadržane sve stavke. Za ispitivanje konstruktne valjanosti skale korišćen je postupak eksploratorne faktorske analize glavnih komponenti. Na osnovu dijagrama prevoja, ukupno protumačene varijanse i matrice komponenti odlučeno je da se zadrži prva komponenta koja objašnjava veći deo varijanse, ukupno 54,213%. Na osnovu dobijenih podataka može se zaključiti da skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama ima dobru konstruktnu valjanost.

ZAKLJUČAK

Od početnih 36 tvrdnji, zadržane su sve tvrdnje koje se u daljim istraživanjima mogu koristiti kao instrument za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama. Na osnovu dobijenih podataka može se zaključiti da skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama ima zadovoljavajuće metrijske karakteristike.

LITERATURA

- Brineman, M. J., McNulty, D. R. (2007). Infidelity in dating relationships. *Annual Review of Sex Research*, 18, (1), 94–114.
Preuzeto sa: <http://dx.doi.org/10.1080/10532528.2007.10559848>
- Barta, W., Drigotas, M. S. (2001). The cheating heart: Scientific explorations of infidelity. *Current Directions in Psychological Science*, 10, (2), 177–180. Preuzeto sa: <http://cdp.sagepub.com/content/10/5/177>
- Brand, J. R., Hodges, D. S., Markey, M. C., Mills, A. (2007). Sex differences in self-reported infidelity and its correlates. *Sex roles*, 57(1), 101–109. Preuzeto sa: <http://link.springer.com/article/10.1007/s11199-007-9221-5>
- Fajgelj, S. (2005). *Psihometrija: Metod i teorija psihološkog merenja, II dopunjeno izdanje*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Gabrić, M., Kokorić, B. S. (2009). Razlike u ljubavnim vezama studenata sa sigurnim i nesigurnim stilovima privrženosti. *Ljetopis socijalnog rada*, 16, (3), 551–572. Preuzeto sa: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=73733
- Hertlein, M. K., Piercy, P. F., Wetchler, L. J. (2005). Infidelity. *Journal of Couple Relationship Therapy: Innovations in Clinical and Educational Interventions*, 4, (2–3), 5–16. Preuzeto sa: http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J398v04n02_02
- Milivojević, Z. (2008). *Emocije: Psihoterapija i razumevanje emocija. Treće, prošireno i dopunjeno izdanje*. Novi Sad: Prometej.
- Munsch, L. C. (2012). The science of two-timing: The state of infidelity research. *Sociology Compass*, 6, (1), 46–59. Preuzeto sa: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1751-9020.2011.00434.x/abstract>
- Weiser, A. D., Weigel, J. D., Lalasz, B. C., Evans, P. W. (2015). Family background and propensity to engage in infidelity. *Journal of family issues*, 1–19. Preuzeto sa: fi.sagepub.com

Milka Stojkić
Šuajb Dž. Solaković
Department of Psychology, Faculty of Philosophy
University of East Sarajevo

CONSTRUCTION OF SCALE FOR EXAMINING MOTIVES OF INFIDELITY IN LOVE RELATIONSHIPS

Summary

The scale for examining motives of infidelity in love relationships was constructed from practical research needs. During the construction process, recommendations for the construction of a measurable psychological instrument were followed. Metric characteristics were checked on a sample of 253 students at the University of East Sarajevo. The scale consists of two subscales, the first subscale refers to examination of the sexual motives of infidelity in love relationships, and this subscale is called sexual, the other subscale refers to examination of the emotional motives of infidelity and this subscale is called emotional. The aim of this study was to examine the metric characteristics of the scale for examining motives of infidelity in love relationships. Reliability of scales was verified through the reliability of internal consistency, Cronbach's alpha for the sexual subscale was .956, and for the emotional subscale .955. Based on alpha coefficient, we can conclude that scale for examining propensity to infidelity in love relationships has very good reliability and internal consistency. Discrimination of items was checked by Item Total Correlation process, data indicates the good discrimination of the items, all items are kept in the scale. Values of Item Total Correlations are in the range of .474 to .793. For examining of constructive validity, method of exploratory factor analysis was used. The KMO measure of sampling adequacy indicated that it makes sense to carry out an analysis of the main components. According to Kaiser Guttman criterion, four factors were selected based on the transient diagram. It was decided to retain only the first factor, explaining the better part of the variance (54.213%), based on the obtained data it can be concluded that the scale for examining motives of infidelity in love relationships has good constructive validity. Only one factor is retained, as this proved to be the most interpretable solution. Of the initial 36 items, all items that can be used in further research as an instrument for examining the motives of infidelity in love relationships are retained.

Key words: Construction, metric characteristics, propensity to infidelity

PRILOZI

Skala za ispitivanje motiva neverstva u ljubavnim vezama (SMN)

Molimo Vas da prema ponuđenoj skali označite stepen slaganja u kojem se na Vas lično odnose dole navedeni razlozi. U ljubavnoj vezi partnerku/partnera bih prevario/la...		Uopšte se ne odnosi na mene	Uglavnom se ne odnosi na mene	Neodlučan/na sam	Uglavnom se odnosi na mene	U potpunosti se odnosi na mene
1	Zato što mi je postalo dosadno.	1	2	3	4	5
2	Zato što mi nedostaje emocionalna pažnja.	1	2	3	4	5
3	Da bih se oslobodio/la napetosti.	1	2	3	4	5
4	Kada ne bih dugo imao/la seks.	1	2	3	4	5
5	Da bih se osetio/la privlačnim/om.	1	2	3	4	5
6	Kada bih želeo/la da isprobam nešto novo.	1	2	3	4	5
7	Kada to mojoj/mom partnerki/u ne bi smetalo.	1	2	3	4	5
8	Zato što ne mogu biti vezan/a samo za jednu osobu.	1	2	3	4	5
9	Kada bi mi se ukazala prilika.	1	2	3	4	5
10	Zato što me moja/moj partnerka/partner ne uzbuđuje više.	1	2	3	4	5
11	Jer bi me uzbuđivala sama pomisao da moja/moj partnerka/partner može saznati.	1	2	3	4	5
12	Kada bi to bio jedini način da okončam vezu.	1	2	3	4	5

13	Zato što sam bio/la pijan/a.	1	2	3	4	5
14	Kada ne bih uživao/la u seksualnim odnosima sa svojom/im partnerkom/om.	1	2	3	4	5
15	Kada bih počeo/la da osećam da gubim svoju slobodu u vezi.	1	2	3	4	5
16	Zato što na taj način hranim svoj ego.	1	2	3	4	5
17	Kada moja/moj partnerka/partner ne bi saznala/o za to.	1	2	3	4	5
18	Kada bih upoznao/la osobu suprotnog pola koja je mnogo privlačnija/i od moje/mog partnerke/a.	1	2	3	4	5
19	Kada bi moja/moj partnerka/partner bila/o previše daleko od mene.	1	2	3	4	5
20	Kada bi hteo/la da proverim da li će sa drugom/im biti drugačije i bolje.	1	2	3	4	5
21	Kada bih se zaljubio/la u osobu suprotnog pola.	1	2	3	4	5
22	Kako bih kaznio/la partnerku/a zato što me je prevarila/o.	1	2	3	4	5
23	Kada bi mi bilo potrebno da se osetim voljeno.	1	2	3	4	5
24	Kada ne bih mogao/la da delim svoja osećanja sa sadašnjom/im partnerkom/om.	1	2	3	4	5
25	Kada bi partnerka/partner često flertovala/o sa drugima.	1	2	3	4	5
26	Kada bih se osećao/la manje vrednim/om u vezi.	1	2	3	4	5

27	Kada bi to bio jedini način da privučem pažnju na sebe.	1	2	3	4	5
28	Kada partnerka/partner ne bi marila/o za moje izlive emocija.	1	2	3	4	5
29	Zato što nisam srećan/na u vezi.	1	2	3	4	5
30	Zato što sam se posvađao/la sa svojom/im partnerkom/partnerom.	1	2	3	4	5
31	Kada bih se osećao/la usamljeno.	1	2	3	4	5
32	Kada mi moja/moj partnerka/partner ne bi dovoljno značila/o.	1	2	3	4	5
33	Kada bih bio/la zaveden/na.	1	2	3	4	5
34	Kada bi me moja/moj partnerka/partner povredila/o.	1	2	3	4	5
35	Da skrenem pažnju partnerki/u na svoju poželjnost od strane drugih.	1	2	3	4	5
36	Kada bi mi se ukazala bolja prilika od moje/mog partnerke/a.	1	2	3	4	5

Hvala na saradnji!

Младен С. Милинковић¹
 Основна школа „Свети Сава“
 Источно Сарајево

УДК 111.852
 DOI: 10.7251/RAD1920202M
 Оригинални научни рад

Данијела И. Милинковић²
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет
 Катедра за филозофију

СЛОБОДНА ЛЈЕПОТА И ЗНАЧЕЊЕ ВАНПОЈМОВНОГ ОДРЕЂЕЊА ЛИЈЕПОГ

У овом раду аутори ће покушати да истакну основне идеје Имануела Канта, које се тичу појма лијепог, укуса, те и саме умјетности. Такође, говориће и о централном проблему Кантове естетике, а то је категорија интереса, односно значај безинтересног допадања. Надаље, разматраће и двије форме задовољства које нам Кант афирмише, а то су: задовољство укуса, које је везано за естетски суд укуса и морално задовољство. Такође, аутори ће нагласити и Кантову тежњу да умјетност означи као слободну човјекову активност, те ће у том смислу разматрати и појам генија, уобразиље и игре, који су неодвојиви од појма слободе.

Кључне ријечи: лијепо, умјетност, укус, морал, интерес, задовољство, незадовољство, естетски суд, слобода, геније, игра, уобразиља.

¹ milinkovic82@gmail.com

² danijela.milinkovic@ff.ues.ras.ba

Оно што бисмо на почетку истакли јесте чињеница да у Кантовој филозофији умјетност није имала претјерано велики значај, али, упркос томе, морамо примијетити да је он подстакао многе филозофе свога времена, и доцније, на промишљање проблема умјетничког стварања и умјетности. Он умјетност дефинише као лијепу представу о некој ствари.

Због тога што лијепо умногоме зависи од суда укуса, то је и овај појам неодвојив од категорије интереса, те тако Кант на почетку свог појашњења појма лијепог истиче да човјек мора посједовати интерес за лијепо. Међутим, тај интерес је различит од човјека до човјека. Због тога он истиче да постоји двојак интереса за лијепо, који дијели на: емпиријски интерес и интелектуални интерес за лијепо.

Емпиријски интерес за лијепо³ умногоме се разликује од суда укуса јер, као што нам је познато, суд укуса је чист естетски суд те не мора да посједује одређени интерес, док емпиријски интерес мора постојати. У овом дијелу Кант истиче да је емпиријски суд везан за појам друштвености. Како је друштвеност једна од фундаменталних човјекових особина, Кант наводи да је битно: „укус схватити такође као моћ просуђивања свега онога чиме је човек, штавише, у стању да саопшти своје осећање сваком другом човеку, те дакле да се укус схвати као средство за унапређивање онога што захтева природна склоност сваког човека“ (Kant, 2004, str. 140). Да би још јаче истакао како је друштвеност пресудна за умјетност, он наводи примјер човјека који живи на пустом острву, који нема никакав интерес да уљепшава своју околину, јер нема коме да је покаже (Kant, 2004a, str. 140). Међутим, како је емпиријски интерес, по Канту, везан само за подражаје из околине, односно склоности и страсти, ми на њега не можемо гледати са превеликом озбиљношћу, већ се окрећемо суду укуса који је чист.

Када је ријеч о интелектуалном интересу за лијепо, ту код Канта видимо нешто другачију слику од ове коју смо претходно поменули. Он истиче да нечије интересовање за лијепо у умјетности нужно не чини тог човјека моралним и добрим, али ипак, ако се неко интересује за лијепо и наклоњен је лијепим умјетностима, он нужно мора да има добру душу. Овакво интересовање је претежно везано за природу, те Кант истиче:

„... тврдим да непосредно интересовање које неко показује за лепоту природе увек представља обележје његове добре душе, и да то интересовање, када је прешло у навику, наговештава, ако се

³ Искуство лијепој је оно што пружа подршку трансценденталном принципу. (Allison, 2001, p. 60)

радо повезује са посматрањем природе, једно душевно расположење, које је бар повољно за морално осећање“ (Kant, 2004b, str. 141).

Из тога слиједи да ако човјек има добру душу и интересује се за умјетност и лијепо, ријеч је о добром расположењу душе.⁴ То значи да такав човјек има предиспозиције за развијање моралног осјећања. Свако добро расположење душе, која ужива у лијепим умјетностима, јесте повезано са посматрањем природе, са оним подражајима из природе који представљају „лијепе форме природе“.⁵

Кант наводи моменат који је такође битан када је ријеч о појму лијепог, лијепих форми и појму умјетности уопште. Наиме, за ону особу која у природи осјећа лијепе форме, али поред тих форми осјећа и непрестани ток живота у појавама које посматра, може се рећи да се интелектуално интересује за љепоту природе. (Kant, 2004c, str. 141) То имплицира да се таквом посматрачу не допада само форма те појаве, која је у овом случају лијепа форма природе, већ и постојање живота у тој појави, а тај живот није проузрокован ниједном дражи која би код посматрача изазвала осјећај повезаности форме и сврхе.⁶

Да би истакао колико је битан појам интелектуалног интересовања за лијепо у природи, Кант истиче и појам „подвале“. Он тим појмом жели да покаже колико је природно лијепо надмоћно над оним што је вјештачко. Наиме, када бисмо ономе који је кадар да ужива у љепоти онога што је проистекло из природе покушали да подвалимо нешто што је вјештачко, у том случају посматрач би одмах изгубио интересовање за лијепо, то јесте изгубио би се интерес за интелектуално лијепо, а оно што остаје била би сујета која може бити везана само за вјештачки лијепо, односно вјештачке творевине у којима уживају остали људи, који не посједују никакав интелектуални осјећај за љепоту. У оваквом слиједу догађаја, када сујета стаје на мјесто интелектуалног интересовања, преостаје само уживање, али не у истинској љепоти творевине, већ уживање које је резервисано за велики број људи и уживање које је њихова свакодневица.

⁴ Овдје можемо примијетити сличност између Кантовог и Платоновог поимања доброг расположења душе. Кант, једнако као и Платон, сматра да се човјек може бавити умјетношћу само ако посједује ово добро расположење душе.

⁵ Упор. Данијела Богдановић, магистарски рад, Филозофски факултет Пале, Универзитет Источно Сарајево, 2011, стр. 69.

⁶ О појму повезаности сврхе и форме, те о томе да чисти суд укуса прати форма и њено представљање налазимо и код Елисона који каже: „Ово је задатак у ком Кант уводи своју познату формалистичку тезу да се чисти суд укуса ексклузивно појављује са формом.“ (Allison, 2001a, p. 132).

Због свега горенаведеног Кант поставља питање: да ли заиста постоји интерес за природно лијепе форме и суд који би се само ослањао на непосредни доживљај љепоте? Кант сматра да је природно лијепо надмоћно над вјештачком љепотом, па стога закључује да би и суд о природно лијепом требало да има исту надмоћ над вјештачким, као и сама љепота. Због тога он сматра да овакво интересовање нема никакву друштвену корисност и друштвено утемељење, јер је оно као такво, које је окренуто природним изворима љепоте, ослобођено корисности, оно је онај морални начин мишљења и просуђивања. Овакво непосредно интересовање које нема друштвену корист, Кант означава као „способност чисте естетске моћи суђења“ (Kant, 2004d, str. 142). Таква способност јесте суђење о формама без претходног посједовања било каквог појма. У таквом чистом, беспојмовном допадању, налази се правило за свакога ко посједује поменуто добро расположење душе, али такво правило од кога нико нема било какве користи, али ипак производи један такав интерес за природно лијепим формама. Кант овдје хоће да истакне како је то безинтересно допадање⁷, у ствари, чисти суд укуса, који он истиче као битнији од интелектуалног. Као праву љепоту, ону која ће произвести чист суд укуса, он истиче слободну природну љепоту, јер је она лијепо по себи. Тамо гдје се појам љепоте узима као мјера ствари, она се показује неслободном. Кант такву неслободну љепоту назива – приањајућом љепотом.⁸

Морално осјећање и осјећање за лијепо

Кант разликује и двије врсте задовољства: задовољство укуса и задовољство моралног осјећања. Сходно томе, поставља се питање: како, заправо, човјекова душа може да размишља о љепоти, ако прије тога није осјетила заинтересованост за неку појаву? Наравно, природа мора посматрачу дати неки наговјештај који ће у себи садржавати разлог те заинтересованости, у ствари то ће бити нека сагласност природе и њених продуката са нашим независним интересом и допадањем. Такав интерес, који је независан, Кант назива моралним⁹, а само онај посматрач који је прије тога развио осјећај за оно што је добро може имати овакав

⁷ О безинтересном допадању пише и Фиона Хјуз у (Hughes, 2010, p. 27–28).

⁸ Разматрање појма слободне љепоте налазимо и код Елисона (Allison, 2001c, p. 139–140).

⁹ По Хенрију Елисону, морални интерес треба да буде независан од сваке жеље или интересовања, те да воља игра пресудну улогу у томе колико ћемо се ослободити од подстицаја извана (Allison, 2001d, p. 87–88).

суд о љепоти природе. На крају ове полемике, може се извести закључак да је, у ствари, код онога кога занима природно лијепо могуће претпоставити да бар у одређеном интензитету посједује склоност ка моралном начину размишљања те, наравно, ка моралном расположењу душе.

Даље, Кант истиче да се оваквом тумачењу интереса за лијепо у природи, а које је повезано са моралношћу, може упутити јасна критика, да се овакво тумачење поставља за опште. Међутим, Кант никако није желио да овакав принцип буде општи, већ га је он намијенио оним људима који посједују овакав моралан начин размишљања. Оно што једино може побудити непосредни интерес за умјетничко лијепо, јесте само морални интерес, а тај се интерес може пробудити само код онога човјека који већ у себи има заснован осјећај за морално добро. Дакле, интерес за лијепо у природи је нужно моралан и представља одређење човјека у самој његовој моралној егзистенцији.

Овакво просуђивање које подразумејева и моралност, доводи и до употребе моралног суда, који је, битно је нагласити, условљен објективним законитостима. Разлика естетског суда од моралнога, састоји се у томе што је естетски суд слободан тј. интерес за естетски суд је слободан, а интерес за морални суд, као што смо већ навели, јесте ограничен објективним законима.

Суд укуса јесте тај који просуђује да ли неко дјело посједује дух или не. Незаобилазно је поменути да је Кант покушао да усаврши суд укуса, да га образује и да му да могућност перфекције. Тај савршени укус ограничио би се на дјела која имају квалитет, а то су она која ће имати једну непромјенљиву форму. Оваква дјела, сматра Кант, која би била савршена, могао би створити само геније. То слободно и безинтересно дивљење лијепим формама у природи, означава се и као умјетност. Та умјетност се не може пронаћи у природи као препознатљива и исказана, већ као „сврховитост без сврхе“ (Kant, 2004e, str. 143) проналази се у нама самима, тј. у нашем моралном расположењу душе која ће даље указивати на крајњу сврху нашега постојања, а та крајња сврха јесте сам живот (Allison, 2001e, p. 124).

Према томе, како је естетски суд укуса у ствари рефлексивни суд укуса, Елисон примјећује да на основу те моћи рефлексije постоји разлика између сврховитости без сврхе и сврховитости са сврхом и наводи:

„Сходно томе, за рефлексивну моћ суђења увијек је важна сврховитост без сврхе; тако да се разлика између сврховитости без и са сврхом своди на контраст између сврховитости која је постављена рефлексивном моћи суђења и оном која је везана за одредбени суд (који нужно укључује сврху)“ (Allison, 2001f, p. 125).

Слобода и умјетност, умијеће и наука

Оно што је за Канта представљало умјетност јесте оно што је проистекло из слободе, тј. оно што смо уз помоћ слободне воље створили својим умом. Оно што називамо умјетничким дјелом, претежно представља неку човјекову творевину. Међутим, постоји нешто умјетничко и у природном третирању материје, односно процесу којим та материја из своје безобличности добија одређену форму, а коју ми претходно нисмо могли да замислимо. Међутим, да би било могуће разликовати природна дејства која стварају одређене умјетничке облике и умјетност, остајемо при томе да су умјетничка дјела само она која су створена људском руком.

Надаље, веома је значајно напоменути да се умјетност као човјекова творевина разликује од науке (Allison, 2001g, p. 273). Науку Кант означава као „умијеће од знања“ (Kant, 2004f, str. 144) и због тога разлика између умјетности и науке јесте разликовање практичне моћи од теоријске моћи. Сходно томе, може се рећи да умјетник не посједује неко предзнање о неком дејству и коначном производу, тј. умјетник не зна унапријед шта треба да створи. Насупрот томе, за разлику од умјетника, научник унапријед посједује потребну количину знања о појави коју истражује и њеном коначном дејству.

Наредна карактеристика умјетности, по Канту, коју је неопходно поменути јесте разликовање умјетности од заната.¹⁰ Оно што одмах на почетку треба истаћи, а што наводи и Кант, јесте чињеница да је умјетност слободна активност, а занат се може назвати „најамна умјетност“. Стога, умјетност се може посматрати као она активност која је слободна и, као таква, она јесте игра која је пријатна сама по себи. У прилог овоме Елисон покушава да допуни Кантову дефиницију умјетности, те истиче:

„Сходно томе, иако сам Кант не нуди потпунију дефиницију умјетности, умјетност уопште може бити дефинисана као намјерна активност човјековог бића да производи одређене предмете и то захтијева одређен степен специјализоване вјештине или талента. Корелативно производи такве врсте су умјетничка дјела. Међутим, тако дефинисана умјетност није еквивалентна лијепој умјетности, која је узимана у обзир у суду укуса. Стога да би постигао јасну дефиницију умјетности, Кант умјетност дијели на

¹⁰ Овдје можемо указати на сличност Кантовог тумачења заната са Аристотеловим тумачењем. Заправо, и један и други занат сматрају само вјештином (*techne*) и разликују је од умјетничког произвођења (*poiesis*).

механичку и естетску, чија се разлика огледа у природи крајњег циља.“ (Allison, 2001h, p. 273).

Супротно тој слободној игри, занат је рад који је сам по себи напоран и непријатан, а који није слободан, већ нам може бити наметнут неком нуждом или чак принудом. На овом мјесту се поставља питање: да ли ће нека умјетност бити вјеродостојна, ако у њеном стварању не постоји никакав ред по којем би то стварање текло? Ту Кант даје одговор, те упућује на чињеницу да је умјетност заправо рад који је лишен принуде и слободан је, и због тога га и означава као чисту игру. У прилог овој тврдњи Кант наводи: „... (у песништву је потребна правилност језика и његово богатство, исто тако прозодија и мера слога), јер неки педагози сматрају, да слободна вештина може најбоље да се унапреди ако је лишена сваке принуде, па је од рада преиначена у чисту игру“ (Kant, 2004g, str. 145).

У прилог тези да свака умјетност за свој основ има слободу стоји и Кантово разликовање механичке и лијепе умјетности.¹¹ Механичка умјетност би била она умјетност која за сврху има само остварење свога предмета. За разлику од тога, лијепа умјетност, односно естетска умјетност, како је Кант назива, за циљ има „чисти осјет“ (Kant, 2004h, str. 147) (осјећање, чулност), који је праћен субјективним задовољством. Таква умјетност је забавна и када је ријеч о праћењу појава и појављивању чистих осјећања, али и када је ријеч о задовољству при тумачењу тих појава као неке врсте сазнања. Забрањене су све врсте умјетности које су присутне ради доброг расположења људи тј. задовољења њихових друштвених потреба, али битно је истаћи да чисте умјетности јесу лијепе и забавне само због своје сврховитости, али не ради задовољења тих општих потреба друштва, тј. лијепе умјетности не посједују корисност, већ су само безинтересна игра која је упућена на рефлексивну моћ просуђивања.

Оно што Кант још истиче у прилог подјели умјетности на механичке и лијепе умјетности јесте и разлика у појединцима који их стварају. Механичка умјетност јесте умјетност учења и марљивости, тј. умјетност подражавања, док је лијепа умјетност тј. естетска умјетност, у ствари умјетност генија. Механичка умјетност је она која је створена по неким правилима, међутим, ни лијепа умјетност не може постојати ако у себи не садржи неко правило, било да је то правило природе или субјективно правило које геније носи у себи.

¹¹ Елисон наводи да је природна љепота једна врста стимуланса за научна истраживања (Allison, 2001i, p. 59).

Многи гријеше када мисле да је геније толико слободан да ствара мимо сваких правила. С тим у вези, битно је истаћи да они заборављају на чињеницу да свако стварање лијепих умјетности мора иза себе имати добро расположење душе, а то расположење се веже и за моралне норме субјекта, тако да се може закључити да геније ипак ствара по правилима која му намеће његова душа. Слобода генија одражава се у ослобођењу од објективних нужности, док ове субјективне, о којима је претходно било говора, не напуштају генија приликом стварања.

Однос умјетности и природе, сврховита игра, геније и уобразиља

Кант сматра да сваком умјетнику који ствара своје дјело треба да буде јасна чињеница да његово дјело мора чинити умјетност, а никако бити дио природе, али да је природа у сваком случају уткана у то дјело. Због тога, овакво дјело се у једном аспекту може посматрати и као творевина природе. То што наводи на стварање, а подстакнуто је природним надражајима, означено је као „игра наших моћи сазанања“ (Kant, 2004i, str. 146). Међутим, то није било каква игра, већ игра која мора да буде сврховита, да задовољава и да пружа неко сазнање или саопштење. Једино на чему ова игра не мора да буде заснована јесте појмовно одређење појава са којима човјек оперише приликом стварања и креирања овакве игре. Водећу улогу у овој слободној игри не води разум већ снага уобразиље.

Полемишући о односу природе и умјетности Кант сматра да: „Природа је била лепа када је у исто време изгледала као уметност; и уметност се може називати лепом једино када смо свесни да је уметност, а да нам ипак изгледа као природа.“ (Kant, 2004j, str. 146). Из овога се може извести закључак да оно што спада у лијепу природу и лијепу умјетност јесте оно што се допада човјеку када је у стању чистог просуђивања тј. када не просуђује путем неког чулног осјета или помоћу неког појма.

Овдје се открива једна чињеница, а то је да је свака сврховитост умјетности у суштини намјерна, али не смије да изгледа таква, јер она мора да се посматра на исти начин као природна лепота. Посматрач је свјестан тога да не посматра природну лепоту, али ипак такву умјетност посматра као да је ријеч о природној лепоти. Оно због чега свака умјетничка творевина личи на природу јесте ствар начина на који је она створена. Створена је тако што ниједним својим дијелом не показује да је „... уметнику лебдело пред очима правило које је на његове душевне моћи ставило окове“ (Kant, 2004k, str. 147).

Кант генија описује као урођени таленат, који је представљен као стваралачка способност сваког умјетника.¹² Овакав вид талента спада у природу саме човјекове личности и можемо га означити, како Кант наводи, као *ingenium*, то јесте – „урођена душевна способност, помоћу које природа прописује уметности правило“ (Kant, 2004I, str. 147). Мада ни сам Кант није начисто са овом дефиницијом генија, ипак остаје чињеница да се све лијепе умјетности могу посматрати као умјетности генија. Кант дефинише генија као оног који је способан да ствара естетске идеје, гдје под естетским идејама подразумијева слике којима не одговара ниједна идеја разума. (Gilbert, Kun, 2004, str. 253) Ова способност се огледа у томе што геније може да створи слике које прелазе границе апстрактне мисли. Стваралачка способност генија је ирационална, он сам поставља правила стварања, али и уживања у својим дјелима. Разлог оваквој стваралачкој способности лежи у томе што геније увијек са собом носи присуство духа (*Geist*). Под тим Кант мисли на урођену плодност, богатство духа уз који је једино могуће стварати оригинална дјела умјетности. Геније једини посједује дух, а људи који га не посједују могу само имитирати његово дјеловање (Gilbert, Kun, 2004a, str. 252).

Свака умјетност, како наводи Кант, да би била лијепа, мора подразумијевати нека правила по којима је створена и помоћу којих се та умјетност једино може представити као могућа. Међутим, овдје се намеће питање: како то да умјетност мора бити створена по неким правилима, када је у претходним разматрањима наведено да је умјетност једино могућа као слободна и лишена окова закона и правила. Због овога Кант истиче да та правила по којима геније ствара јесу унутрашња, субјективна правила, која усађује природа, а не нека објективна законитост. Значи, умјетност је могућа само као творевина генија. Из тога Кант изводи да је геније таленат који производи без објективно одређених правила, да је он као такав оригиналан, да су његове творевине узор који ће другим људима служити за подражавање и просуђивање и, на крају, истиче се чињеница да сам геније није у стању да нам да било какав опис који би

¹² Када је ријеч о проблему генија, Елисон наводи следећи став: „Што се тиче доктрине о генијалности, она је помало зачуђујућа, јер је позната Кантова основна брига за природу естетског суда, а не умјетничке продукције. Другим ријечима, ово је оно што се назива 'естетика рецепције', а не 'естетика креације'. У ствари, како смо видјели, код естетике рецепције је од почетка у питању владавина принципа који су једнаки и у судовима у вези са природним наукама и са умјетнички лијепим. И узимајући ову претпоставку, заједно са систематским значајем, по Канту, везе између природне љепоте и сврсисходности природе, било је и очекивано да ће он у оквиру теорије укуса, привилегију дати природно лијепом. (...) Међутим, Кант се ипак према генију и даље односи као према суду укуса.“ (Allison, 2001j, p. 271).

нам приблиžio његов начин произвођења умјетничких дјела. Он ствара по законима природе, а сам није свјестан тих законитости и зато није у могућности да другим људима искаже та правила по којима ствара. Због тога Кант и истиче као битну и етимологију ријечи геније и наводи: „реч геније је вероватно изведена од *genius*, нарочитог духа који је дат човеку при рођењу, који га штити и руководи, а од чијег надахнућа потичу оне оригиналне идеје“ (Kant, 2004m, str. 147). Тиме је геније, у ствари, начин оживљавања духа, те насупрот ограничености учења он доказује постојање слободног успона и изналагања идеја и тиме потврђује своју оригиналност, која даље ствара узор у умјетностима.¹³

Кант сматра да се учење може састојати само од подражавања, те да се највећа способност учења, која подразумеива огромен капацитет човјека који учи, не може посматрати као генијалност. Свако подражавање повезано је са учењем, те се свако истраживање природе сматра таквим подражавањем и стога се научник разликује од подражаваоца само по количини информација које сазнаје, али не и по својим специфичностима, које важе само за онога који је способан да ствара лијепе умјетности, а то није нико други до геније. Овдје је битно истаћи да Кант не омаловажава научно сазнање. Он заиста наглашава да је оно као такво битно и од користи за друштво. Оно има надмоћ над генијем, али само у смислу да се научно сазнате чињенице могу даље преносити, док геније посједује такву моћ душе која има своје границе и не може даље да се проширује, у смислу да не може да се преноси на друге људе, већ да природа мора поклонити сваком човјеку ту моћ и да као таква та моћ, а опет по законима природе, умире заједно са човјеком – генијем који је посједује.

Начин стварања лијепих умјетности не може се пренијети ни на једног другог умјетника. Правила по којима геније ствара присутна су само у њему. Међутим, једино творевина генија може другима да буде узор, али ти други, умјетници који имају неки узор, никако нису геније који ствара, већ само подражаваоци генијалних творевина. Другим ријечима, идеје једног генија могу да изазову идеју његовог ученика, међутим, ако ученик не посједује толику количину моћи душе као његов учитељ, то ни изблиза неће бити лијепа умјетност, колико је лијепа она која је творевина учитеља – генија.

Надаље, Кант прави дистинкцију између талентованог умјетника и генија. Талентован умјетник је онај који је у току свога образовања стекао одређене вјештине које му омогућавају да створи неко дјело. Овдје треба указати на то да онај који посједује таленат може само да ствара

¹³ Лијепе умјетности су нужно генијалне умјетности, примјећује Елисон (Allison, 2001k, p. 279).

оно што је механички лијепо. Такође, ни геније не може функционисати без талента, али, за разлику од човјека који је само талентован, геније јесте у могућности да пружи више материјала за стварање умјетничких дјела, која ће несумњиво спадати у групу лијепих умјетности, а што није случај код само талентованог умјетника, који само подражава.

Творевине умјетности које означавамо као механичке умјетности које теже да се прикажу као лијепе, Кант именује за оне које су „без духа“ (Kant, 2004n, str. 151). Те творевине нису оне лијепе умјетности, јер не посједују дух, али ипак, што се тиче укуса, оне посједују неке карактеристике које их чине умјетничким творевинама. Кант објашњава овај појам духа у лијепим умјетностима и означава га као „оживљавајући принцип у душевности“ (Kant, 2004o, str. 152) или као „дух у естетском смислу“ (Kant, 2004p, str. 152). Сада се поставља питање: на који начин тај принцип или естетски дух дјелује? Кант и на то питање има одговор и истиче да дух може да дјелује само уз помоћ душевних моћи, које он увлачи у игру, такву игру која сама себе одржава, а уз то још може да појачава моћи душе. Када бисмо поближе разматрали ове моћи душе, дошли бисмо до закључка да оне нису ништа друго до човјекова способност уобразиље. Принцип помоћу којег уобразиља дјелује јесте „способност приказивања естетских идеја“ (Kant, 2004r, str. 152). Имагинација која човјека подстиче на размишљање јесте естетска идеја. Таква естетска идеја која је садржана у имагинацији, не може бити адекватна неком појму, нити ју је могуће објаснити ниједном другом идејом. Ово наводи на закључак да је естетска идеја једнака идеји ума. Ово се може посматрати и обрнуто и рећи да естетска идеја јесте појам којем не може бити адекватан ниједан чулни опажај тј. ниједна представа уобразиље.

Уобразиља је стваралачка моћ која је, заправо, веома јака при произвођењу умјетничких творевина тј. неке друге природе, али само приликом обраде материје која је претходно дата у природи.¹⁴ Она пружа задовољство и забаву, када је искуство чула незанимљиво и непријатно. Таква искуства се уз помоћ уобразиље преобличавају, али ипак се држе оних закона који су дати у природи. Тако се ствара нека нова природа која превазилази ону прву, али не обара њене законе. Представе уобразиље могу се назвати идејама, јер оне у својој основи теже нечему што је изван свакога искуства. Као такве оне се приближавају уму тј. интелектуалним идејама, што у крајњој инстанци указује на њихову објективност. Друга карактеристика представа уобразиље је та што њима не одговара ниједан појам, јер за такве идеје у природи нема аналогних предмета опажања. Кант у прилог овоме наводи:

¹⁴ Елисон наводи да је моћ уобразиље од суштинског значаја за стварање умјетничких дјела (Allison, 2001l, p. 281).

„Песник се усуђује да очулотвори идеје ума о невидљивим бићима као што су: царство блажених, пакао, вечност, стварање света и томе слично; или такође оно за шта се примери додуше налазе у искуству, на пример, смрт, завист, и сви пороци, исто тако љубав, слава и томе слично, очулотвори изван граница искуства посредством уобразиље која ревностно подржава предигру ума у постизању нечега што је највеће, и то у потпуности, за коју се у природи не налази никакав пример; и заправо песништво је она уметност у којој моћ естетских идеја може да се покаже у својој пуној мери. Али, та моћ, посматрана за себе, јесте, заправо, само таленат (уобразиље).“ (Kant, 2004s, str. 152).

Уобразиља је стваралачка моћ која користи представе умјесто појмова и, као таква, она покреће интелектуалне идеје тј. идеје ума и тако се безгранично шири и чини обухватљивим све више замисли једне представе. Она корелира са идејама, јер она у себи садржи моћ синтезе. Тако је она корелат цјелине у којој су идеје и чулности једно биће. (Petrović, 1989, str. 50) Другим ријечима, естетска идеја није ништа друго до једна представа уобразиље, која се придружује неком појму, али га не посједује и односи се на разнолике представе које су слободне и могу да се нађу у употреби, али се не ограничавају ни на један појам. Уобразиља је моћ која дјелује по принципу слободне воље, али и сагласно са принципима разума и опажања, те само тако она може да дјелује сједињавајуће за све остале регије. Кант такође прави дистинкцију између уобразиље и фантазије, те тако уобразиља служи слободној вољи, док се фантазија њој супротставља (Petrović, 1989a, str. 61). Човјек се са уобразиљом игра, док се фантазија игра са њим. Уобразиља ствара слику или чулну представу предмета који није презентан и то представља њену репродуктивну страну, док фантазија има тенденцију измишљања неистинитих представа.

Као стваралачка моћ, уобразиља наводи на закључак да она у садејству са разумом представља оне моћи које посједује геније. Дакле, уобразиља је моћ која посредује не само између разума и чула већ, такође, посредује и између ума и осјећања, разума и воље. Због тога Кант у уобразиљи види коријен трансценденције. (Petrović, 1989b, str. 50) Овакво слагање разума и чула, ирационалног и рационалног, јесте Кантова идеја о равнотежи субјекта и објекта. Такво слагање за Канта било је могуће само на основу идеје о престабилираној хармонији.

Постоје двије врсте уобразиље, прва – која се односи на сазнање и која се покоравља законима разума, и друга – која је слободна и може несметано да сакупља материјал који ће даље, помоћу својих моћи, прерађивати. Ова прва се може повезати са механичком умјетношћу, док се

друга може повезати са произвођењем лијепих умјетности. Сада се поставља питање: а гдје је мјесто пребивања генија у односу између уобразиље и разума? Да ли код генија треба да превлада уобразиља или треба да превлада разум? Кант указује на одговоре на ова питања и истиче да је геније у ствари „срећна размјера између уобразиље и разума“ (Kant, 2004t, str. 154). Та подједнака заступљеност обје ове стваралачке моћи које човјек посједује не може се сазнати ни у једној науци, нити се може научити, ма колико марљиви и упорни били, да будемо оно што јесте геније. Овакав таленат налажења идеја помоћу којих се једино може саопштити нешто субјективно, може само да се означи као дух.

За Канта чиста трансцендентална синтеза уобразиље има централно филозофско значење и показује се као веза између опажаја и аперцепције и чистог разума. Она на окупу држи мноштво опажаја и тако се она успоставља као темељни принцип. Стога, функција уобразиље јесте да подведе опажајни материјал тј. оно што је дато опажајима, под категорије које су дате а priori.¹⁵

Кант појам генија у потпуности ставља у службу умјетности¹⁶ и ограничава га само као умјетника, те нам нуди четири карактеристике генија, а то су: прва – геније је само надарен за умјетност, а не за науку; друга – геније је складна размјера између уобразиље и разума; трећа – генија карактерише коришћење естетских идеја при обрађивању материјала, а које не воде неким посебним правилима; и четврта – субјективна сврховитост која је слободна и није условљена никаквим правилима која су објективне природе, већ само оним правилима која су смјештена у субјекту и у складу су са природом (Kant, 2004u, str. 154). Ове карактеристике објашњавају генија као „оригиналну природну обдареност субјекта“ (Kant, 2004v, str. 154), која као таква, слободна, може не само да служи за подражавање оним умјетницима које означавамо појмом ученика¹⁷, већ и за потребу стварања неког другог генија, који ће

¹⁵ Види: *Einbildung, Einbildungskraft* – машта, фантазија, уобразиља (*Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 1971–2007, s. 346).

¹⁶ Гадамер у вези са овим оштро критикује Канта, те сматра да он није у праву када генија ограничава само на умјетничко стварање. Гадамер поставља питање – шта бива са свим осталим истраживачима који су свој гениј исказали у области науке и технике. Гадамер овако критикује Канта: „Свугдје гдје се мора 'на нешто доћи', што се не може наћи само учењем и методичким радом, свугдје дакле гдје се налази *inventio*, гдје нешто захваљујемо надахнућу, а не методичком прорачуну, ради се о *ingeniumu*, о генију.“ (Види: Gadamer, 1978, str. 82).

¹⁷ Овдје се мисли на оне умјетнике који своја дјела стварају према неким правилима, али само подражавајући природу, а не стварањем у складу са њом. Ту мислимо на оне умјетнике који стварају своја дјела у оквирима механичких умјетности.

овога првога само узимати као узор, а све са циљем ослобађања од окова објективности. Ту се даље појављује проблем – када је ријеч о подражавању онога што је геније створио.

Кант истиче да сам појам генија посједује двије основне карактеристике. Прва – способност да ствара на особен начин и то је сегмент који се не може непосредно подражавати, а друга – да геније поменути оригиналност изводи на егземпларни начин и тај сегмент је могуће подражавати. Ове двије карактеристике генија: репродуктивна и продуктивна, односе се као *techné* и *poiesis*, гдје је *poiesis* та која се не може подражавати. Геније је тај који ствара оригинално, а стварати оригинално значи стварати без правила, слободно, али не без правила уопште, већ само без правила трансцендентног разума. (Petrović, 1989c, str. 50)

Наиме, они који покушавају да подражавају творевине генија, често прелазе границе укуса. Да би се што боље приближили том генијалном стваралаштву, понекад имитирају и оне представе уобразиље које нису у складу са лијепом природом. Ово се дешава зато што геније при приказивању љепоте често у својим представама прикаже и нешто што је ружно, међутим, он ту ружноћу усаглашава са природом и са духом, те то код њега не изазива никакав негативан одраз. Ипак, ако неко посегне за подражавањем тога што је ружно и прикаже га као лошу копију у своме подражавању, то више неће имати онакав природан одраз и склад са њом самом, већ ће постати непријатно и усиљено. Тада усиљена бива свака подражавана умјетност, бива неприродна и као таква не ствара се због себе саме и због своје унутрашње љепоте, већ због умјетникове сујете, у ствари из јединог разлога, а то је допадање посматрачима, те и да се њен творац због тога прогласи умјетником.

Кант каже да свака умјетност генија заслужује да се зове умјетношћу духа, али да у погледу укуса она може само да се окарактерише као лијепа умјетност. Ту се јавља још један проблем. Заправо, ако је уобразиља слободна активност духа, она често може да западне у бесмисао и да изгуби своју оригиналност и склад са законима природе. Питање је сљедеће: шта је то што уобразиљу ипак држи у складу са правилима разума тј. природе? Одговор на ово питање јесте – моћ суђења, тј. укус који обавља ту функцију усклађивања уобразиље и разума. Укус у овом случају бива дисциплина која генија васпитава и даје му упуте до којих граница његово добро расположење може да досегне, а да посједује одређену сврху. Оно постаје рефлектујуће суђење, јер оно проистиче само из субјекта који је чулно ограничен. Такав чулни субјект живи удаљен од Бога, али покушава да открије божанске истине и да их представи кроз умјетност. Субјект – геније више не бива само посредник, онај који открива те истине, већ као умјетник, он ствара.

У прилог томе Лик Фери истиче: „Појављује се геније, а имагинација тежи да постане 'краљица способности', способност која се надмеће са божанским у производњи из корена нових дела.“ (Фери, 1994, стр. 33). Даље, укус чини идеје постојанима за подражавање од стране других и коначно за потребе културе, која ће на овим достигнућима генија и даље наставити са својим напретком. У вези са овим, Кант даље истиче да, ако би се некада у генију десио сукоб између слободне уобразиље и моћи суђења, онда прије треба жртвовати слободу и уобразиљу, неголи разум, те наводи оно што је неопходно за стварање лијепих умјетности и каже: „Дакле, за лепу би уметност били потребни уобразиља, разум, дух и укус“ (Kant, 2004z, str. 156), а укус је тај који омогућава да све три моћи дјелују скупа.

ЛИТЕРАТУРА

- Allison, E. H. (2001). *Kant's Theory of Taste*. Cambridge University Press, New York.
- Gadamer, H. G. (1978). *Istina i metoda*. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Gilbert, G. E., Kun, H. (2004). *Istorija estetike*. Dereta. Beograd.
- Kant, I. (2004). *Kritika moći suđenja*. Dereta. Beograd.
- Petrović, S. (1989). *Umetnost i simboličke forme*. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Фери, Л. (1994). *Homo aestheticus*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића. Сремски Карловци – Нови Сад.
- Historisches Wörterbuch der Philosophie. Bände 1 bis 13*, Schwabe Verlag (1971–2007). Basel und Darmstadt.
- Hughes, F. (2010). *Kant's Critique of Aesthetic Judgement*. Continuum International Publishing Group, New York.

Mladen Milinković
Danijela Milinković

FREE BEAUTY AND MEANING OF EXCEPTIONAL DETERMINATION OF BEAUTY

Summary

When we talk about Kant's view of art, it is important to emphasize his category of disinterested liking, which is inseparable from the term of taste. However, this interest differs from person to person. Therefore, he points out that there is a dual interest in the beautiful, divided into an empirical interest and intellectual interest.

The empirical interest in the beautiful greatly differs from judgement of taste because, as we know, the judgement of taste is pure aesthetic judgment and therefore it does not need to have a particular interest, while empirical interest must exist empirically. However, since empirical interest, according to Kant, is exceptionally related to environmental stimuli or inclinations and passions, we can not consider it with excessive seriousness, but we turn to the judgement of taste which is pure and which refers to intellectual interest for the beautiful. When it comes to intellectual interest in the beautiful, we can see slightly different picture from the one mentioned above. He points out that a person's interest in the beautiful in art does not necessarily make that person moral and good. However, if someone is interested in beauty and sympathetic to the fine arts, he necessarily has a good soul.

Kant also distinguishes two types of pleasure - the pleasure of taste and the pleasure of moral feeling. Accordingly, the question is: how, in fact, a man's soul can think of beauty, if it has not already felt the interest in a phenomenon? Of course, the nature has to give a hint to the observer, a hint that will contain the reason for this interest. In fact, that will be an agreement of nature and its products with our independent interests and liking. Such interest which is independent was called moral interest by Kant, and only an observer who had previously developed a sense of what is good, can have this kind of judgment on the beauty of nature. Thus, the interest for the beautiful in nature is necessarily moral, and represents the very determination of man in his moral existence. The difference between aesthetic judgment and the moral judgement reflects the fact that the aesthetic judgment is free. In fact, interest in aesthetic judgment is free, and interest in moral judgment, as we have already mentioned, is limited by objective laws.

Furthermore, the authors emphasized the importance of art as a human creation which differs from science. Kant identifies science as “the art of knowledge” and therefore the difference between art and science is the difference between practical power and theoretical power.

Kant describes genius as an innate talent, presented as the creative ability of each artist. This kind of talent is a part of the very nature of personality, and we can define it, as Kant said, as *ingenium*, that is – “innate mental ability by which nature sets the rule of art”. Because of this, Kant emphasizes that the rules by which genius creates are internal, subjective rules, instilled by nature, not an objective reality. So, art is only possible as a creation of a genius. Kant concludes that a genius is a talented person who creates without any specific objective rules, that he is unique as such, that his creations are models that other people will use for imitation and judgment, and finally, he highlights the fact that even a genius himself is not able to provide any description that could possibly give us clearer picture of his way of creating works of art.

The authors also emphasize the importance of imagination as a creative power, which is actually very strong in creating works of art, in creating another nature, but only in the processing of material previously given by nature. It provides pleasure and fun when the experience of senses is dull and uncomfortable. Such experiences are transformed with the help of imagination, but still uphold the laws given by nature. This creates a new nature that goes beyond the previous one, but it.

Mišel Buvač¹
 Univerzitet u Banjoj Luci
 Fakultet političkih nauka

UDK 316.32
 DOI: 10.7251/RAD1920219B
 Stručni rad

GLOBALIZACIJA – NASTANAK, DEFINISANJE, TRENDovi I RAZLIČITA SHVATANJA

Kada je riječ o globalizaciji postavljaju se neka pitanja. Gdje istorijski smjestiti globalizaciju? Kada je globalizacija prvi put postala sastavni dio društvenih odnosa? Kako se globalizacija širila u vremenu? Koliko dugo će globalizacija igrati ulogu u budućem društvu? Globalizacija se pojavila u mnoštvu oblasti, a prva globalizacija desila se vrlo, vrlo davno – u praskozorju ljudske praistorije i odvijala se vrlo dugo. Ako je tačna teza da se ljudska vrsta prvo pojavila na jednom mjestu, to jest samo u jednom regionu (Afriki) i da se onda u talasima migracija raširila na još pet kontinenata, onda prvu globalizaciju u istoriji ljudskog roda predstavljaju upravo te migracije. Naredno širenje globalizacije desilo se pojavom Kolumba koji je povezao Stari i Novi svijet. Prije njega, globalizacija je povezivala Afriku, Aziju i Evropu karavanama koje su probijale put kroz pustinje, te brodovima koji su plovili Indijskim okeanom. Prva globalizacija, dakle, bila je demografska (ta drevna globalizacija bila je nepotpuna a, suštinski, radilo se prije svega o neuspješnim pretečama moderne globalizacije). Nakon toga globalizacija se određuje i povezuje sa određenim događajima, novim tehnologijama ili idejama. Globalizacije u svim ostalim oblastima relativno su novijeg datuma. Dva su pitanja posebno značajna za istoriju globalizacije. Prva dilema je: da li je globalizacija stara ili nova pojava. Druga dilema je: da li je ona ciklični ili kontinuirani fenomen. Neki tvrde da u globalizaciji ne postoji ništa novo. Drugi pak vide razlike između ranije i aktuelne globalizacije.

Ključne riječi: globalizacija, novi svjetski poredak, mekdonaldizacija, mondijalizacija, amerikanizacija.

¹ miselbuvac@gmail.com

Nastanak globalizacije

Tokom kasnih 80-ih godina XX vijeka novi termin je ušao u popularne rasprave, a to je globalizacija. Umjesto razjašnjavajućih tema u vezi sa svjetskim razvojem, nejasna riječ je doprinijela konfuziji i nesporazumima. Uprkos činjenici da o globalizaciji postoje brojne monografske studije i gotovo nepregledna literatura sa preko 200 000 internet stranica koje se bave pitanjem globalizacije, ova tema je više poznata nego saznata. Otuda se autentična rasprava o globalizaciji ne može svesti na izlaganje jednog autora, ma kako ono izgledalo uvjerljivo. Nužan je pluralitet gledišta o procesima globalizacije, koji su upleteni sa procesima modernizacije, tranzicije i preraspodjele svjetske moći u klupko takozvanih megaprocesa i naddeterminanti svjetsko-istorijskih tokova.

Pronalaženje odgovora na veoma jednostavna pitanja o procesu globalizacije ispostavlja se kao veoma složen zadatak, poput pitanja – kada proces globalizacije počinje? Hronologija događaja koji obilježavaju nastanak procesa globalizacije zavisi od toga kako se razumije sam proces globalizacije. Dok je za neke to proces čiji se početni obrasci mogu prepoznati još u dalekoj prošlosti, za neke je to fenomen koji se prije svega odnosi na savremeno doba, odnosno na osamdesete godine XX vijeka, kada je pojam ušao u široku upotrebu.

Oni koji globalizaciju smatraju fenomenom koji počinje još u doba najstarijih civilizacija, govore o takozvanoj arhaičnoj globalizaciji tokom koje su ljudi iz određenih dijelova svijeta ostvarivali kontakte sa udaljenim područjima radi trgovine, robova, ratova i drugim povodima (Petkovska, 2017). Na ovome tragu autori poput Džona Ralstona Sola [John Ralston Saul] smatraju da se „globalizacija naizgled pojavila niotkuda 70-ih godina XX vijeka, potpuno razvijena, zaogrnutu aurom inkluzivnosti“ (2011, str. 9). Približan stav ima i Entoni Gidens [Anthony Giddens], koji smatra da globalizacija započinje sa padom sovjetskog komunizma 1989. godine. On uporno pokušava da za globalizaciju dokaže kako je ona „današnja društvena promjena“ i to argumentuje na sljedeći način:

„Pogledajte dobro svo bogatstvo roba ponuđenih na prodaju kad sljedeći put stupite u prodavnicu ili supermarket. Raznovrsnost i dostupnost proizvoda svakome ko ima novca da ih kupi, što mi na Zapadu smatramo kao sasvim prirodno, zavisi od beskrajno složenih ekonomskih veza koje se prostiru preko čitavog svijeta [...] procesi globalizacije donose mnoge koristi stanovnicima i industrijalizovanim zemljama, na primjer, u vidu beskrajne raznovrsnosti roba i artikala ishrane“ (1998, str. 58–59).

Etimološki, termin globalizacija po Dušanu Karapandžiću je latinskog porijekla, od riječi globus – lopta, kugla, grudva, gomila, rulja, društvo, banda, klika (1929, str. 227). Oksfordski latinski rječnik iz 1968. godine za glagol globo – are, navodi: formirati loptu, grupisati se zajedno. U rječnicima engleskog jezika termin globalization ukazuje na orijentaciju preduzeća ka poslovanju na svjetskom tržištu (Oxford Dictionary, 1993, p. 345).

Karl Marks [Karl Marx] početak globalizacije vezuje za društveno-ekonomsku fazu kapitalizma i buržoaziju kao nosioca. On kaže:

„potreba za sve raširenijim tržištima gdje će prodavati svoje proizvode goni buržoaziju preko cijele Zemljine kugle. Svuda ona mora da se ugnijezdi, svugdje da se naseli, svugdje da uspostavi veze. Buržoazija je eksploatacijom svjetskog tržišta dala kosmopolitski karakter proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reakcionara ona je izvukla nacionalno tlo ispod nogu industrije [...] duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju opštim dobrom. Nacionalna jednostranost i ograničenost postaju sve manje nemoguće, a iz mnogih nacionalnih i lokalnih književnosti stvara se svjetska književnost“ (1960, str. 12).

Zbignjev Bžežinski [Zbigniew Brzezinski] ukazuje na to da bi se siluete globalizacije mogle nazirati u toku posljednjih 800 godina kada je došlo do početne neodređene svijesti o prisustvu udaljenih „drugih“, prvo pomoću ekspedicija i mapiranja nekada nepoznatih područja, a potom posredstvom kolonizacije i velikih migracija (2013, str. 14).

Marsel Mos [Marcel Mauss] je potpuno u pravu kada upozorava da „svaka društvena pojava, čak i kada izgleda nova i revolucionarna, na primjer, neki pronalazak, uvijek je krcata prošlošću. Ona je plod vremenski najudaljenijih okolnosti i mnogostrukih veza u istoriji geografije“ (1982, str. 258).

Noviji pristup globalizaciji

Globalizacija je širok pojam oko koga mnogi raspravljaju i pokušavaju utvrditi da li se radi o pozitivnom ili negativnom trendu. U svojoj osnovi globalizacija je pozitivan proces koji bi trebalo da rezultira boljim i lakšim životom za sve, međutim trenutni pokazatelji govore u prilog suprotnoj tvrdnji gdje se bogati još više bogate, a siromašni postaju siromašniji.

Globalizacija je proces u kome padaju sve granice i limiti koji su stajali na putu ranijeg ujedinjenja planete. U svakom pogledu, tendencija je takva bila i ostaje, da razvojem tehnologije i komunikacija sve više ljudi ima jednaka interesovanja čime se potvrđuje definicija globalizacije prema kojoj je globalizacija ona situacija kada dostupne robe i usluge, te socijalni ili kulturni uticaji, postepeno postaju slični u cijelom svijetu.

Globalizacija predstavlja zakonit društveni proces, „univerzalno i trajno stremljene čovječanstva“ (Pečujlić, 2002, str. 16) i na jednom od stepena razvoja tog procesa nastaju nacija i nacionalna država, pa potom i supranacionalne tvorevine kao što je EU. Osnovni preduslovi udruživanja ljudi tokom ljudske istorije bili su:

- Da ljudi znaju jedni za postojanje drugih;
- Da postoji interes na kome bi to udruživanje i povezivanje bilo zasnovano.

Prema mišljenju Vuletića (2006, str. 120), u najkraćem, mogli bismo govoriti da su se o pitanju početka globalizacije iskristalisala sljedeća stanovišta:

- Globalizacija započinje samim razvojem ljudske civilizacije;
- Globalizacija se razvija uporedo sa modernizacijom;
- Globalizacija se razvija uporedo sa širenjem kapitalizma;
- Globalizacija je novi fenomen nastao 70-ih, odnosno 80-ih godina XX vijeka;
- Globalizacija je novi fenomen nastao 90-ih godina prošlog vijeka.

Kao najčešći sinonimi pojma globalizacije spominju se pojmovi poput „mondijalizacija“, „amerikanizacija“, „mekdonaldizacija“. Otuda, globalizacija predstavlja planetarizaciju, sinonim za mondijalizaciju, za ujedinjavanje čovječanstva koje se odvija u drugoj polovini XX vijeka. Ona je zakonit društveni proces koji su ubrzali faktori koje smo naveli, dovodeći tako i do fenomena skraćivanja društvenog vremena (Pavlović, 2006, str. 40–43).

Prije nego što krenemo sa jako kratkim obrazlaganjem uspostavljanja odnosa globalizacije i mondijalizacije, kao i u određenju drugih pojmova, treba da ukažemo na različita shvatanja pojma mondijalizacije. Sam termin mondijalizacija, krajem 80-ih godina XX vijeka, ušao je u našu literaturu, od francuske riječi *le monde* – svijet. Ovdje se pravi, prije svega, pojmovna razlika između globalizacije i mondijalizacije, gdje se globalizacija smatra oblikom grupne hegemonije a mondijalizacija procesom univerzalizacije osnovnih ljudskih vrijednosti, pri čemu je prvi proces nametnut, a drugi ide odozdo (Mitrović, 2000, str. 14). Na ovakvo shvatanje bi se nadovezalo i razlikovanje pojmova „međunarodna zajednica koja se definiše kao globalni politički sistem čiji su elementi države“ od „svjetskih zajednica“ ili „svjetskog društva“ koje bi predstavljalo „globalni socijalno-ekonomski sistem“ (Marković, 2008, str. 145).

Definisanje globalizacije

Prije definisanja pojma globalizacije, treba ukazati na njenu karakterističnu multidimenzijskost, s obzirom na to da ona pokriva sve sfere društvenog života.

Nju bismo mogli odrediti kao proces prostorne i vremenske kondenzacije, proces prevazilaženja istorijski nastalih granica, kao proces kretanja kapitala i povećane dominacije finansijskih tržišta i multinacionalnih korporacija nad nacionalnim ekonomijama, proces porasta međusobnih zavisnosti i integracija različitih ekonomija, proces intenziviranja društvenih veza i prevladavanja istorijski nastalih granica, te proces ujedinjavanja u jednu integralnu globalnu cjelinu.

U tekstu ćemo dati nekoliko tumačenja globalizacije autora koji su se bavili raznim dimenzijama globalizacije, pa stoga možemo zaključiti da postoji onoliko definicija globalizacije koliko postoji i autora koji su o tome pisali.

Urich Bek [Ulrich Beck], kao jedan od najboljih njemačkih sociologa i najcitiranijih društvenih naučnika današnjice, smatra da „globalizacija podrazumijeva proces koji ima za posljedicu to da internacionalni akteri, njihove šanse za moć orijentacije, kao i identitet mreže potkopavaju nacionalne države i njihov suverenitet i međusobno se povezuju“ (2003, str. 28).

Po Gidensovom shvatanju globalizacija kao pojava ima nekoliko dimenzija:

- Svjetsko-kapitalistička ekonomija;
- Sistem nacija – država;
- Međunarodna podjela rada;
- Svjetski vojni poredak.

On priznaje da globalizacija u puno dijelova povećava nejednakost i nepravde unutar svjetskog ekonomskog poretka, ali ne možemo iskočiti iz njenih šina, jer je ona obilježje našeg sadašnjeg života (Giddens, 1990, p. 19).

Tomas Fridmen [Thomas Friedman] shvata globalizacijski proces kao izrazito dinamičan. Globalizacija znači neporecivu integraciju tržišta nacionalnih država i tehnologija do sada neviđenog stepena i to tako da je sada pojedincima, kompanijama i državama moguće „obilaziti“ cijeli svijet, dalje, brže, dublje, jeftinije nego ikad prije i to tako da to izaziva i snažne reakcije onih koje je taj novi sistem jednostavno potisnuo i zaobišao. Globalizacija je, po njemu, određena nekim svojim tehnologijama, kompjuterizacijom, minijaturizacijom, digitalizacijom, satelitskim komunikacijama, optičkim vlaknima i internetom (2003, str. 24).

Menfred Stiger [Manfred Steger] definiše globalizaciju kao:

„multidimenzionalni skup društvenih procesa koji stvaraju, umnožavaju, proširuju i pojačavaju međuzavisnost i razmjenu širom svijeta dok istovremeno kod ljudi njeguju sve veću svijest o sve dubljim vezama između lokalnog i udaljenog. Kao najvažnije dimenzije globalizacije, ovaj autor ističe ekonomsku, političku, kulturnu, ekološku i ideološku“ (2005, str. 13).

U nastavku rada biće spomenute definicije (pored već navedenih) koje odražavaju stavove nekih od najpoznatijih teoretičara globalizacije, a zatim i neke od najrelevantnijih klasifikacija globalizacije.

Fridman objašnjava globalizaciju na sljedeći način:

„Neumoljiva integracija tržišta, država – nacija i tehnologija u do sada neviđenom stepenu, koji omogućava pojedincima, kompanijama i državama – nacijama da se protežu širom svijeta dalje, brže, dublje i jeftinije nego ikada ranije [...] širenje slobodnog tržišta kapitalizma, praktično sve do svake zemlje na svijetu“ (Friedman, 1999, p. 7–8).

Po Robertu Gilpinu [Robert Gilpin], „globalizacija je integracija svjetske ekonomije“ (2001, p. 364), a sličan opis daje i Filip MekMajkl [Philip McMichael] koji za globalizaciju kaže da je to „integracija na temelju projekta koji slijedi pravila tržišta na globalnom nivou“ (2000, p. 149).

Džan Art Šolte [Jan Aart Scholte] smatra da je globalizacija „deteritorijalizacija ili [...] rast suprateritorijalnih odnosa između naroda“ (2000, p. 46) dok, nasuprot njemu, za Džajna Nijera [Jain Neeraj] globalizacija „[...] nije ništa drugo do 'rekolonijalizacija' u novom ruhu“ (2001, pp. 6–7).

Ronald Robertson [Ronald Robertson] kaže za globalizaciju da je to „zgušnjavanje svijeta i pojačavanje svjesnosti svijeta kao cjeline [...] istinska globalna međuzavisnost i svjesnost o globalnoj cjelini u XX vijeku“ (1992, p. 8).

Malkolm Voters [Malcolm Waters] globalizaciju vidi kao „društveni proces u kome se gube geografska ograničenja na socijalna i kulturna dešavanja i u kome ljudi sve više postaju toga svjesni“ (1995, p. 3).

Za Gidensa, globalizacija:

„[...] može se definisati kao intenzifikacija široko rasprostranjenih društvenih odnosa, koji povezuju udaljena mjesta na takav način da se lokalna dešavanja oblikuju posredstvom događaja koji se dešavaju kilometrima daleko“ (Giddens, 1990a, p. 64).

Za autore poput Martina Elbroa [Martin Abrow], definicija globalizacije obuhvata:

„Istorijsku transformaciju koju čini zbir određenih formi i instanci koje [...] postaju ili su postale globalne: a) putem aktivnih širenja postupaka, vrijednosti, tehnologija i drugih ljudskih proizvoda po čitavom svijetu; b) kada globalni postupci i slično vrše rastući uticaj na živote ljudi; c) kada svijet služi kao središte ili kao premisa za oblikovanje ljudskih aktivnosti“ (1996, p. 88).

Sama globalizacija, njeno definisanje i karakter, polje su strasnih teorijskih i ideoloških sporova i sukoba rivalskih koncepcija, o čemu su pisali mnogi autori. Jedni u globalizaciji vide otjelotvorenje željene istorijske nužnosti, za druge je ona samo jedan veliki mit. Na jednoj strani su oni koji tvrde da je globalizacija objektivan i spontan planetarni proces, za druge ona je isključivo projekat² dominacije Zapada, preciznije rečeno amerikanizacije svijeta. Prema jednoj liniji argumentacije globalizacija označava kraj nacionalnih država, dok drugi tvrde da će, u sve integrisanijem svijetu, uloga nacionalnih država biti još važnija. Dok za jednu struju ona označava integraciju svijeta, za druge ona neizbježno izaziva fragmentaciju, sve dublji socijalni jaz između svjetova i sukob civilizacija (Kaluđerović, 2008, str. 17).

Trendovi i različita shvatanja

Termin globalizacija, kako smo već naveli, u kasnim 80-im godinama prošlog vijeka veoma rijetko se koristio, kako u akademskoj literaturi tako i u svakodnevnom govoru, a danas je postao ključna tema u razmatranjima savremenih ekonomskih, političkih i kulturnih dešavanja. Globalizacija je i među najneupućenijima prestala biti fenomen koji se dešava negdje „vani“ i nekome drugom. To je zapravo proces koji se odvija upravo „ovdje“ i koji snažno utiče na intimni i lični aspekt života svakog od nas.

Postoje dobri, objektivni razlozi da se vjeruje da živimo u ključnom periodu istorijske tranzicije. Više od svega, promjene koje nam se događaju nisu vezane ni za jednu specifičnu tačku planete, ali pogađaju svaku njenu tačku. Živimo, dakle, u svijetu velikih promjena, promjena koje utiču na gotovo sve što radimo. Kao takve, one bi se mogle povezati sa dimenzijama globalizacije, gdje ćemo izdvojiti samo važnija stanovišta.

² Ni stavovi autora koji globalizaciju vide kao projekat nisu jedinstveni. Oni se dijele na one koji smatraju da je globalizacija samo mit i na one koji misle da je riječ o ideološkom projektu, koji se, zahvaljujući uticajnosti grupa koje ga podržavaju, ostvaruje, odnosi na realan sadržaj.

- Ekonomska dimenzija – internacionalizacija kapitala, proizvodnih odnosa i klasa, praćena monopolizacijom tehnologije i finansijskog kapitala omogućila je posredstvom tržišne konkurencije intenzivno planetarno povezivanje svih momenata privrednog života;
- Društvenoinstitucionalna zamjena prirodne patrijarhalno-agrarne civilizacije preovlađujućim robnim odnosom i otvorenim građanskim društvom;
- Infrastrukturalna dimenzija – sve brže i svestranije strukturalno povezivanje sve većeg broja društava, kapitala, roba, usluga, radne snage i informacija na velike distance;
- Politička dimenzija – kriza međunarodnog pravnog suvereniteta i unutrašnje legitimnosti nacionalne države, formiranje regionalno-svjetskih institucija upravljanja, sve veći uticaj transnacionalnih institucija, kao i univerzalizacija modela zapadne demokratije na svjetskoj sceni;
- Ideološko-kulturna dimenzija – ideologija u vidu moćne planetarne industrije svijesti postala je ključna poluga globalnog porotka moći. Njoj pripadaju masovni mediji, veliki dio kompjuterske industrije, obrazovanja, nauke i umjetnosti, koji dobijaju industrijski karakter i vrše svjetsku difuziju zapadnog sekularnog diskursa i kulturnih obrazaca;
- Vojna i geostrateška dimenzija – smjena bipolarne strukture unipolarnom strukturom; organizovanje fizičke sile sa tendencijom stvaranja fronta neprikosnovene i neprotivrječne vojne hegemonije dominantnih sila svijeta, te novih načina legitimisanja militarizacije;
- Ekološka dimenzija – svjetska opasnost od ekološkog destruktivnog načina proizvodnje (iscrpljivanje sirovina, zagađenost, klimatski poremećaji), koji dovodi u pitanje opstanak planete i civilizacije.

Dilema koja se ističe kao ključna u raspravama i razmatranjima fenomena globalizacije glasi: Da li globalizacija dovodi do povećanja nejednakosti država u cijelom svijetu ili, suprotno tome, ona upravo doprinosi smanjivanju nejednakosti među državama u njihovom ekonomskom razvoju? I dok se na jednom polu nalaze oni koji ovaj proces smatraju poželjnim i korisnim zbog jačanja konkurencije, stvaranje preduslova za kreiranje zdravijeg tržišta i mogućeg smanjenja jaza između bogatih i siromašnih zemalja, na drugom kraju nalaze se oni koji smatraju da globalizacija produbljuje nejednakosti i dovodi do permanentne periferizacije siromašnijeg dijela naše planete. Drugačije rečeno, značaj procesa globalizacije doveo je do oštre polarizacije na pobornike i kritičare globalizacije (globalisti i antiglobalisti).

Globalizacija je usko povezana sa pitanjem periodizacije savremenog društva. Politički sociolozi manje osporavaju „činjenice“ o globalizaciji nego pitanje da li globalizacija podrazumijeva da sada ulazimo u kvalitativno drugačiju eru – postmoderno doba, ili ona zapravo predstavlja nastavak procesa koji su već pokrenuti u modernom dobu.

Iz navedenog možemo zaključiti da globalizacija nije proces nego jedan složen niz procesa. Oni se odvijaju na protivrječan ili suprotan način. Većina ljudi smatra da globalizacija prosto „odvlači“ moć ili uticaj od lokalnih zajednica i država i smješta ih na globalnu scenu. Stvarno, to jeste jedna od njenih posljedica. Države zaista gube nešto od svoje nekadašnje ekonomske moći. Ipak, ona ima i suprotno dejstvo. Globalizacija ne samo što vuče naviše nego i gura naniže, stvarajući nove pritiske u korist lokalne autonomije. Države se danas suočavaju sa rizicima i opasnostima, a ne sa neprijateljima, što predstavlja ogromnu promjenu njihove suštine. A ovo ne važi samo za države. Gdje god pogledamo, vidimo institucije koje su na izgled iste kao i ranije, isto se i zovu, ali su se unutra uveliko promijenile. I dalje govorimo o naciji, porodici, poslu, tradiciji, prirodi, kao da su te stvari iste kao i nekada. Ali one to nisu.

Globalizacija kao svjetska pojava ekonomskog, tehnološkog, političkog i idejno-kulturnog objedinjavanja svijeta, a priori, nije ni dobra ni loša. Ona je bitno izmijenila sliku savremenog preduzeća, države, regiona i svijeta. Iako je uslovljena objektivnim zakonitostima, ona će biti ono što ljudi, to jest organizovane društveno-političke snage naprave. Jer, na pragu XXI vijeka globalizacija je izrazito ambivalentna: istovremeno sa otvaranjem novih horizonata slobode, demokratije i progressa u svijetu, ona je osnažila i procese dominacije, hijerarhije i autoritarizma u svijetu i mogućnost pada u „novo varvarstvo“.

LITERATURA

- Albrow, M. (1996). *The Global Age*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. (2003). *Što je globalizacija?*. Zagreb: Biblioteka Novi poredak – Vizura.
- Bžežinski, Z. (2013). *Amerika – Kina i sudbina sveta: strateška vizija*. Beograd: Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Albatros Plus.
- Friedman, T. L. (2003). *Lexus i maslina*. Zagreb: Izvori sutrašnjice.
- Friedmann, T. L. (1999). *The Lexus and the Olive Tree*. New York: Farrar Straus Giroux.
- Giddens, A. (1999). *Runaway Wild, How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Profile books.
- Gidens, E. (1998). *Sociologija – prevod trećeg izdanja*. Podgorica: CID.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Gilpin, R. (2001). *Global Political Economy*. Princeton: University Press.
- Kaluđerović, Ž. (2008). Poimanje globalizacije. *Časopis Filozofska istraživanja*, 113, god. 29 (2009), Sv. 1, 15–29.
- Karapandžić, D. Đ. (1929). *Rečnik latinsko-srpski*. Beograd: Geca Kon.
- Marks, K. (1960). *Manifest komunističke partije*. Beograd: Kultura.
- Marković, D. Ž. (2008). *Globalna ekonomija*. Niš: Ekonomski fakultet u Nišu.
- McMichael, P. (2000). *Development and Social Change*. Pine Forge Press: Thousand Oaks.
- Mitrović, Lj. (2000). *Globalizacija i savremena levica*. Beograd: Institut za političke studije – Stručna knjiga.
- Mos, M. (1982). *Sociologija i antropologija I*. Beograd: Prosveta.
- Oxford Latin Dictionary (1968). Oxford: Oxford University Press.
- Pavlović, V. (2006). *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pečujlić, M. (2002). *Globalizacija: dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Petkovska, S. S. (2017). *Uticaj globalizacije na naučnu politiku i naučnoistraživački rad u Srbiji: vrijednosti, diskursi i institucije*, doktorska disertacija. Preuzeto sa <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9768/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
Datum pristupa 27. 1. 2018. godine.
- Robertson, R. (1992). *Globalization*. London: Sage.
- Scholte, A. J. (2000). *Globalization – a critical introduction*. Hampshire Palgrave: Basingstoke.
- Steger, B. M. (2005). *Globalizacija*. Sarajevo: Šahinpašić.
- The Oxford Dictionary for the Business World (1993). Oxford University Press.

- Vuletić, V. (2006). *Globalizacija: aktuelne debate*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- Waters, M. (1995). *Globalization*. London: Routledge.

Mišel Buvač

GLOBALIZATION – THE OCCURRENCE, DEFINITION, TRENDS AND DIFFERENT PERCEPTIONS

Summary

The essential characteristic of the globalization is duality, comparable progress and regression, the bright and dark side of it – this is a permanent feature of modern society. It was the best of all times, it was the worst of all times. It was a time of reason; it was a time of a stupidity. It was the epoch of faith, it was an epoch of disbelief. It was the era of the Light, it was the era of a Darkness. It was the spring of hope, it was the winter of despair, everything was in front of us but nothing was in front of us. The answer to the authoritarian face of the globalization and its risks is not isolation – fundamentalism of anti-globalization makes the way to the societies ghetto. Only the ultimate extremists, deprived of feelings for new realities, can come to think of the emerging times as a world of self-sufficient national economies, that in new super technology only new evil is seen. Only fundamentalists believe that national culture should be fully preserved, that the only way forward is a radical break with the global order that is born. Adaptation of local societies to a new order of things becomes a demand of time from which one cannot escape. In a world covered by a planetary network, interdependence, life in isolation becomes an ineffective „robinsonism“. But adaptation is not an imperative only because „the Power does not pray“, it represents a essential need of one's own society, a way of taking over the superior civilizations of modern technology, a more efficient market economy of democratic forms of political life and human rights, the expansion of local cultural horizons. The necessity of democratizing the global order – transnational and supranational institutions, forms of rule – is the other side of the same challenge: the creation of a decent „world society“. There is a group and social movements, cultural, scientific and political elites, which turn the dark side and the risks of the authoritarian form of globalization into a quest for corrections

and alternatives “for a different form of mondialization” that affects all spheres of life in the economic and social sphere. The discussion of alternatives brings us to the core of a complications, to great mystification about the real nature of the struggle for globalization. The great schism that will mark the era of the emergence of a “world society” (the global order) is not primarily focused to the fight pro or contra of the globalization. Such an arrangement would have as much success as the establishment of a “party pro or contra the sunrise”, an event that is unbreakable and independent of human will. The real conflict lies in the social nature, at the historical form of globalization: whether it leads either to a gradual spread of economic benefits or to the globalization of poverty, to the war of civilizations or their mutual enrichment, global democracy or an authoritarian world state, ecological balance or unbreakable destruction of the natural environment. Human or non-human democratic or authoritarian character of globalization – this is a real stake. His solutions will decide how the billions of citizens of the world will live.

Irena Stanić¹
 Univerzitet u Istočnom Sarajevu
 Filozofski fakultet Pale

UDK 159.9.07
 DOI: 10.7251/RAD1920231S
 Pregledni rad

LOKUS KONTROLE: RELACIJE SA MENTALNIM ZDRAVLJEM

Lokus kontrole je konstrukt koji je nastao u okviru teorije socijalnog učenja Džulijana Roter². Odmah nakon konstrukcije skale za mjerenje izazvao je veliko interesovanje istraživača i primjenjivan je u brojnim istraživanjima. U radu je akcenat stavljen na lokus kontrole kao psihološku varijablu čija vrijednost je empirijski potvrđivana kroz brojna istraživanja. Potvrđene su korelacije lokusa kontrole sa indikatorima mentalnog zdravlja, kao i njegovi pozitivni efekti u ovoj istraživačkoj oblasti. Napravljen je i pregled istraživanja lokusa kontrole u oblasti psihoterapije. Naznačena je mogućnost upotrebe ovog konstrukta u primarnoj psihološkoj prevenciji.

Ključne riječi: lokus kontrole, mentalno zdravlje, primarna prevencija

Uvod: nastanak konstrukta

Konstrukt „lokus kontrole“ proistekao je tokom 50-ih godina 20. vijeka iz teorije socijalnog učenja² Džulijana Roter² (Julian Rotter) (Rotter, 1966). Slijedeći biheviorističku orijentaciju Roter se oslanjao na empirijski zakon efekta prema kojem su ljudi inherentno motivisani da traže pozitivnu stimulaciju ili potkrepljenje i izbjegavaju neprijatnu stimulaciju. Takođe se oslanjao i na Skinnerov koncept potkrepljenja prema kojem, u odnosu na to da li su ishodi reakcija individue poželjni ili nepoželjni, vjerovatnoća

¹ irenastanic@gmail.com

² Knjiga „Socijalno učenje i klinička psihologija“, u kojoj zaokružuje predstavljanje teorije socijalnog učenja, objavljena je 1954. godine. Poznati članak u kojem Roter predstavlja upitnik za mjerenje lokusa kontrole objavljen je 1966. godine.

operanta koji se koristi rašće ili opadati što predstavlja pozitivno ili negativno potkrepljenje. Potkrepljenje koje individua očekuje direktno djeluje na jačanje anticipacije da će određeno ponašanje biti praćeno sličnim potkrepljenjem u budućnosti. Takvo predviđanje potkrepljenja Roter je nazvao očekivanje. Sa razvojem takvog očekivanja pojedinci uče da razlikuju ponašanja i njihove ishode, te generalizuju očekivanja u budućnosti. Ova generalizacija očekivanja određuje, odnosno formuliše nečiji lokus kontrole. Ukratko, unutrašnja nasuprot spoljašnje kontrole potkrepljenja (*internal versus external control of reinforcement*) odnosi se na stepen u kojem osoba očekuje da je potkrepljenje ili ishod određenog ponašanja uslovljen sopstvenim ponašanjem ili ličnim karakteristikama nasuprot stepenu u kojem osoba očekuje da je potkrepljenje ili ishod u funkciji prilike, sreće, sudbine, pod kontrolom „moćnih drugih“, ili je naprosto nepredvidljivo (Rotter, 1966).

Ovdje su ukratko predstavljene osnovne informacije o teoriji socijalnog učenja, koja, prema intenciji autora (Rotter, 1954, 1955, 1960, prema: Rotter, 1966), pruža opštu teorijsku osnovu za ovaj koncept o prirodi i efektima potkrepljenja. U teoriji socijalnog učenja potkrepljenje djeluje tako da pospješuje očekivanje da će određeno ponašanje ili događaj biti praćeni tim potkrepljenjem i u budućnosti. Jednom kada je očekivanje za takvu sekvencu ponašanja izgrađeno, mogući nedostatak potkrepljenja će redukovati ili ugasiti to očekivanje. Kako se dijete razvija i stiče više iskustva ono razlikuje događaje u uzročnom odnosu sa prethodnim događajima od onih koji to nisu. Kao generalna hipoteza proizlazi da, kada potkrepljenje nije opaženo kao uslovljeno sopstvenim ponašanjem već okolnosnim, eksternim karakteristikama, tada njegovo pojavljivanje neće pojačati očekivanje kao kada se opaža kao posljedica sopstvenog ponašanja. I obratno, njegovo nepojavljivanje neće redukovati očekivanje u onoj mjeri kao kada je veza prepoznata. Čini se vjerovatnim da se u zavisnosti od individualne istorije potkrepljenja pojedinci mogu razlikovati prema stepenu u kojem pripisuju potkrepljenje sopstvenom djelovanju, odnosno spoljašnjim uslovima. Očekivanja se generalizuju od specifičnih situacija prema serijama situacija koje se čine povezanim ili sličnim. Posljedično, generalizovano očekivanje za seriju povezanih događaja ima funkcionalne odlike i stvara jednu od važnih klasa varijabli u opisivanju ličnosti (Rotter, 1966).

Iako je potekao iz bihejviorističke koncepcije učenja, zbog uvođenja kognitivističkog pojma očekivanja koje je uključivalo i vrednovanje potkrepljenja mnogi autori su docnije smatrali da koncept lokusa kontrole predstavlja izvjesno povezivanje bihejvioralne i, u to vrijeme sve popularnije, kognitivističke psihologije.

Roter je vjerovao da je lokus kontrole jednodimenzionalan konstrukt što su drugi istraživači kasnije doveli u pitanje, kao, na primjer, Levenson,

koja je smatrala da različite dimenzije lokusa kontrole treba da budu odvojene. Već samu eksternalnost je vidjela kao multidimenzionalnu pri čemu je potrebno diferencirati vjerovanje da su događaji u nečijem životu samodeterminisani od uvjerenja da su pod uticajem „moćnih drugih“ ili od uslovljenosti srećom, a koji bi, prema originalnom konceptu, svi određivali (isti) spoljašnji lokus kontrole iako su efekti do kojih dovode različiti (Levenson, 1973).

Dalje, Roter je smatrao da „unutrašnjost“ i „spoljašnjost“ ne predstavljaju bipolarnu „ili/ili“ kategoriju već krajeve jednog kontinuuma (gradijent) na čijem se jednom kraju nalazi internalnost, a na drugom eksternalnost. Roter je konstruisao Skalu internalnosti-eksternalnosti (*I-E Scale*) za procjenu individualnih razlika duž tog kontinuuma (Rotter, 1966).

Pojava konstrukta lokusa kontrole u naučnoj zajednici izazvala je ogromno interesovanje koje je iniciralo mnoštvo istraživanja koja su donosila i izvjesne kritičke primjedbe te modifikovala originalne postavke, kao i originalni instrument za mjerenje lokusa kontrole. U brojnim istraživanjima naslućivale su se dvije tendencije u pristupu mogućnosti mjerenja internalnosti-eksternalnosti: mjerenje kao crte ličnosti i mjerenje kao stanja, pri čemu i jedno i drugo treba prilikom mjerenja internalnog lokusa kontrole da bude utemeljeno na tri iste komponente uvjerenja, to jest na predvidljivosti, kontrolabilnosti i kontingenciji rezultata nečijeg truda. Ako je istraživanje orijentisano na mjerenje crte tada definicija internalnosti-eksternalnosti može biti opštija, obuhvatajući šire oblasti ličnog mišljenja i uvjerenja. S druge strane, mjera stanja bilo koje psihološke karakteristike treba da ima specifičniji fokus (npr., unutrašnji lokus kontrole u školi, unutrašnji lokus kontrole u prijateljskim odnosima itd.).

Velika popularnost konstrukta iznenadila je i samog Roteru, o čemu je govorio u svom članku iz 1990. godine i sugerisao da heuristička vrijednost koncepta djelimično zavisi i od njegove precizne definicije, te naglašavao važnost smještanja koncepta u širi teorijski kontekst. Roter je bio intrigiran nerazumijevanjem samog koncepta koje su pokazali brojni istraživači. Naime, iako su mnogi istraživači bili zainteresovani za korišćenje testa individualnih razlika, Roter je smatrao da oni nisu sasvim jasno razumjeli teoriju u koju je koncept uklopljen. Preciznije, brojni istraživači su posmatrali te razlike kao fiksirane crte ili tipove. Pojam generalizovanog očekivanja, međutim, uključuje principe generalizacije iz teorije učenja i gradijent generalizacije. Takav gradijent implicira i generalnost i specifičnost, ali brojni članci se ne orijentišu na pojam generalnosti već samo na specifičnosti jer ih je moguće lakše dokazati od generalnosti. Sama teorija ne specifikuje nezavisne crte, sposobnosti ili tipove, ali brojni istraživači su podvrgli originalni test ortogonalnoj analizi i pogrešno zaključili da u konceptu nema

generalnosti jer, kako je već napomenuto, samo neka specifičnost može biti dokazana. Roter je smatrao da je generalnost-specifičnost stvar stepena, a ne tipa. Dakle, od mjere stanja očekuje se da bude bolji prediktor ponašanja nego što to može biti mjera lokusa kontrole kao crte ličnosti, sa tolikim stepenom generalizacije (Rotter, 1975).

Lokus kontrole i psihološki razvoj

Razvojni trend lokusa kontrole najbolje je istraživao upotrebom opštih mjera koje su lokus kontrole pretpostavljale, uslovno rečeno, kao crtu ličnosti (što je u suprotnosti sa mjerama vezanim za specifične situacije, odnosno lokusom kontrole kao mjerom stanja, a za koje je Roter, kako smo vidjeli, smatrao da su bolji prediktori ponašanja). Iako ne sasvim u skladu sa preporukama tvorca koncepta, moguće je da su podaci o lokusu kontrole, a koji su vezani za specifične situacije, ipak vezani za iskustva koja se pojavljuju samo u određenim fazama razvoja. Kada se ispituje uticaj uzrasta na opšte mjere unutar nekog koncepta, važno je uzeti u obzir i uticaj stepena kognitivnog razvoja na opažanje sopstvenog okruženja. Važno je imati u vidu i istorijski i kulturalni kontekst s obzirom na to da društvene vrijednosti, koje iz njega proističu, mogu uticati na ličnu percepciju kontrole. Pokazalo se da se uvjerenje o lokusu kontrole mijenja tokom razvoja: sa razvojem dolazi do pomjeranja prema unutrašnjem lokusu kontrole. U svakom slučaju, nema potvrda da je ovaj trend striktno linearan. Istraživanja pokazuju da unutrašnji lokus kontrole raste sa ulaskom u adolescenciju, da bi ponovo došlo do njegovog izvjesnog opadanja u periodu prelaska u srednju školu. Ukupno povišenje unutrašnjeg lokusa kontrole kroz djetinjstvo ima smisla ako se posmatra u kontekstu razvoja: kako djeca postaju nezavisnija, odnosno manje se oslanjaju na roditelje, tako raste i tendencija da opažaju sopstvene aktivnosti instrumentalnim u odnosu na postavljene ciljeve. Pokazalo se da se unutrašnji lokus kontrole, u normalnim uslovima razvoja, stabilizuje u odraslom dobu. Neka istraživanja su takođe pokazala da, kako osoba ulazi u starost, lokus kontrole ponovo ima tendenciju „eksternalizovanja“ što je moguće dovesti u vezu sa povećanjem zavisnosti o drugima zbog ugroženog zdravlja i, uglavnom, pogoršane finansijske situacije (Benson, Steele, 2006).

Relevantna istraživanja lokusa kontrole

Kako je već pomenuto, nakon što je predstavljen naučnoj javnosti, koncept lokusa kontrole ubrzo je zainteresovao ogroman broj istraživača što je dovelo i do brojnih revizija instrumenta predstavljenog u Roterovom članku iz 1966. godine. Interesovanja su prvenstveno (i pragmatično) bila

okrenuta ka polju organizacijske psihologije i psihologije rada tako da su nastali brojni upitnici za „mjerenje“ lokusa kontrole na poslu, odnosno u radnoj sredini. Zanimljivo je prisjetiti se da je originalna Roterova ideja bila usmjerena na mjerenje generalizovanog očekivanja potkrepljenja pri čemu je on, vjeran bihejviorističkom pojmu potkrepljenja, navodio da se očekivanje „generalizuje“ sa jedne situacije na čitavu seriju srodnih situacija, dosljedno bazičnim principima teorije učenja. Takođe je u svom članku iz 1990. napomenuo da u svom izvornom obliku lokus kontrole nije bio zamišljen kao faktor koji utiče na specifične situacije ili okolnosti te da nije razmatran specifični lokus kontrole u školi, na poslu itd., jer je osnovna postavka bila generalizovano očekivanje (Rotter, 1990).

U mnoštvu dostupnih radova koji su uključivali koncept lokusa kontrole u istraživački nacrt uočljivo je da prva interesovanja istraživača nisu bila usmjerena na odnos lokusa kontrole i opšteg mentalnog zdravlja. Dominirala su istraživanja (te posljedično i mnoštvo rekonceptualizacija mjernog instrumenta) orijentisana na „poslovnu“ psihologiju pri čemu nije teško shvatiti takvu motivaciju istraživanja naročito kada se ima u vidu okosnica konstrukta lokusa kontrole – pojam potkrepljenja. Kada bi i bilo riječi o vezi lokusa kontrole i mentalnog zdravlja, ovo potonje je često posmatrano sa „negativne“ strane zdravstvenog kontinuuma, dakle, operacionalizovano kao njegov nedostatak, odnosno postojanje izvjesnih kliničkih dijagnoza (Frenkel i sar., 1995).

Jedno od istraživanja lokusa kontrole kao prediktora zdravlja i subjektivne dobrobiti, koje je obuhvatalo ljude mlađeg životnog doba (19–30 godina), na mješovitom uzorku studenata i zaposlenih ($N = 239$), sprovedeno je u Bugarskoj. Rezultati istraživanja pokazali su da unutrašnji lokus kontrole određuje viši nivo zdravlja, sreće i zadovoljstva životom. Na bihejvioralnom planu uvjerenje o ličnoj kontroli i ličnoj odgovornosti manifestuje se kroz dobro organizovan i zdraviji životni stil. Mladi ljudi sa spoljašnjim lokusom kontrole imaju nižu subjektivnu procjenu zdravlja, pasivniji su u brizi za zdravlje te su više izloženi riziko-faktorima kao što su neadekvatna ishrana, neredovan san, stres, pušenje. Ovi riziko-faktori uzrok su mnogih bolesti karakterističnih za moderno društvo. U ovom istraživanju je lokus kontrole bio snažniji prediktor zdravlja (11,56%) i sreće (10,05%) nego zadovoljstva životom (6,3%). Ukupni rezultati ukazuju na to da su ispitanici sa unutrašnjim lokusom kontrole srećniji i zadovoljniji od onih sa spoljašnjim lokusom kontrole (Popova, 2012).

U Srbiji je sprovedeno istraživanje nekih psiholoških karakteristika koje mogu biti protektivni, odnosno riziko-faktori za pojavu poremećaja ponašanja. Istraživanjem je obuhvaćeno 30 parova braće uzrasta od 12 do 18 godina, karakterističnih po tome što jedan od braće ima poremećaj po-

našanja (prema kriterijumima ICD-10), a drugi ovaj poremećaj nema. Cilj rada bio je da se utvrde razlike u psihološkim karakteristikama braće s obzirom na lokus kontrole, strategije suočavanja sa stresom, kompetenciju i probleme u sferi emocionalnog funkcionisanja. Utvrđeno je da se ispitanici razlikuju po većini ispitivanih varijabli. Statistički najznačajnija razlika u odnosu na individualne karakteristike adolescenata sa poremećajem ponašanja ili bez njega, dobijena je na varijabli koja mjeri lokus kontrole. Za adolescente sa poremećajem ponašanja karakterističan je spoljašnji lokus kontrole, dok je za njihovu braću bez poremećaja ponašanja karakterističan unutrašnji lokus kontrole (Marković i sar., 2011). Sličan rezultat koji sugeriše protektivni značaj unutrašnjeg lokusa kontrole dobijen je i u drugim istraživanjima kojima su bila obuhvaćena djeca sa hiperkinetskim poremećajem, depresivnim poremećajem, anksioznim poremećajem, te sklona suicidu i zloupotrebi psihoaktivnih supstanci (Langdon, Talbot, 2006).

Neka istraživanja pokazala su da psihološko zdravlje i raspoloženje zavisi od uvjerenja o kontroli: osjećanje da sopstveno ponašanje i željeni ishodi nisu u vezi bilo je asocirano sa manje pozitivnim afektom, lošim fizičkim i psihološkim zdravljem i nižim životnim zadovoljstvom (Emmons and Diener, 1985; Heckhausen and Schulz, 1995; Hong and Giannokopoulos, 1994; Lachman and Weaver, 1998; Lefcourt, Miller, Ware and Sherck, 1981, prema: Klonowicz, 2001).

U jednom istraživanju u Poljskoj ispitivani su reaktivnost i lokus kontrole kao determinante subjektivnog blagostanja. Obje ove varijable postulirane su kao personalne dispozicije (crte, relativno stabilne dispozicije) dok je subjektivno blagostanje široko operacionalizovano kao prisustvo pozitivnog afekta i nedostatak negativnog, fizičko blagostanje i životno zadovoljstvo. Uzorak su sačinjavale osobe oba pola životnog doba između 32 i 44 godine, koje su u kraćem prethodnom periodu (mjesec ili dva) izgubile posao, što se smatra snažnim stresorom. Rezultati ovog složenog istraživačkog nacрта su pokazali da je unutrašnji lokus kontrole (u ovom istraživanju zajedno sa niskom reaktivnošću temperamenta) u vezi sa pozitivnim afektom, boljim somatskim zdravljem i većim životnim zadovoljstvom (Klonowicz, 2001).

U istraživanju koje je ispitivalo udružene efekte socijalne podrške (podijeljene na porodičnu podršku, podršku vršnjaka i podršku u školskom kontekstu) i lokusa kontrole u ublažavanju efekata stresa na uzorku mladih asolescenata, pokazalo se da bolje psihološko prilagođavanje imaju adolescenti sa unutrašnjim lokusom kontrole (Cauce, Hannan, Sargeant, 1992). Na sličan način, ali patocentrično gledano, istraživanje na zatvorenica je pokazalo da spoljašnji lokus kontrole korelira sa percepcijom neadekvatne socijalne podrške i povišenim simptomima depresivnosti, beznađa i niskog samopoštovanja (Asberg, Renk, 2014). Nailazi se i na podatke da unutrašnji

lokus kontrole doprinosi osjećanju sreće iako nije direktno povezan sa njim, ali jeste povezan sa jakim osjećanjem samopoštovanja (Shubina, 2017). Da unutrašnji lokus kontrole ublažava efekte stresora na psihološke simptome pokazala je jedna studija na djeci i adolescentima. Isto istraživanje samo na poduzorku djevojaka, otkrilo je zajednički moderatorski efekat lokusa kontrole i samopoštovanja: suočene sa mnogo negativnih životnih događaja, djevojke sa spoljašnjim lokusom kontrole i niskim samopoštovanjem pokazuju najviše teškoća u psihološkom prilagođavanju (Kliwer, Sandler, 1992).

S obzirom na to da su u akademskoj literaturi dominantni podaci o povezanosti unutrašnjeg lokusa kontrole, najčešće u sadejstvu sa drugim varijablama, sa subjektivnom dobrobiti i zadovoljstvom životom (operacionalizovanim na različite načine), zanimljivo je pomenuti jedno istraživanje na studentima poslovnih škola koje je pokazalo da su maksimalni nivo sreće (kao operacionalizaciju subjektivne dobrobiti) dostigle osobe sa balansiranim lokusom kontrole (očekivanja), odnosno kombinacijom unutrašnjeg i spoljašnjeg lokusa kontrole alternativno poznatom kao podijeljena odgovornost, dvojna kontrola ili „bi-lokalno očekivanje“³. U tom istraživanju je pored uobičajenih upitnika primijenjenih u prvoj fazi istraživanja ispitanicima predstavljen konstrukt lokusa kontrole nakon čega su ispitanici u pismenoj formi iznosili lična razmišljanja o sebi u svjetlu tog koncepta. Upravo ta druga faza istraživanja bila je interesantna jer je pružila uvid u odnos ekstremne internalnosti i nedostatka subjektivne dobrobiti, o čemu je naročito malo podataka u akademskoj literaturi. Urađena je kvalitativna analiza izvještaja i autori su grupisali odgovore koji su objašnjavali mehanizam uticaja unutrašnjeg lokusa kontrole na nizak nivo sreće: (1) stres izazvan preuzimanjem previše odgovornosti, (2) osjećanje krivice zbog neostvarenih ciljeva i visok nivo samokritičnosti, (3) anksioznost usljed nemogućnosti da se okrive drugi, zbog već preuzete lične odgovornosti, (4) duboki strah od gubitka kontrole, (5) osjećanje nesigurnosti zbog nepovjerenja u druge i njihove sposobnosti, i (6) usamljenost usljed nedostatka saosjećanja (April i sar., 2012). Ovakvi nalazi su u skladu sa Roterovim protivljenjem generalizovanju bilo unutrašnjeg, bilo spoljašnjeg lokusa kontrole kao ekskluzivno pozitivnog ili negativnog kvaliteta (Rotter, 1966).

³ Bi-lokalno očekivanje postoji kada osoba za jedne aspekte života pripisuje potkrepljenje spoljašnjim faktorima dok u drugim oblastima potkrepljenje pripisuje unutrašnjim faktorima. Mehanizam po kojem ova očekivanja koegzistiraju nije sasvim razjašnjen (Connolly, 1980, prema: April i sar., 2012).

Lokus kontrole: implikacije za mentalno zdravlje

Kada je riječ o pojmu potkrepljenja, ono se često razmatra „skinnerovski“ u modifikaciji ponašanja (Miltenberger, 2008, str. 629), dok je u oblasti mentalnog zdravlja interesovanje istraživača bilo usmjereno na kognitivnu komponentu. Ovdje nailazimo na izvjesnu cirkularnost: pomjeranje lokusa kontrole u poželjnom pravcu koji će dovoditi, slijedeći Roterov stav o neopodnosti teorijske uklopljenosti, do izmjena u generalizovanom očekivanju pri čemu fokus pažnje ne mora nužno biti usmjeren na bihevioralnu komponentu ukoliko je od interesa opšti stav zadovoljstva kao jedan od indikatora mentalnog zdravlja.

Ukupan utisak koji se nameće nakon pregleda dostupne literature jeste da se najveći broj istraživača usmjeravao na efekte lokusa kontrole sa veoma malo osvrta na teorijske premise⁴. Dakle, malo je istraživanja koja su bila orijentisana na porijeklo lokusa kontrole, odnosno na uslove koji dovode do internalnosti ili eksternalnosti, te na mogućnost njegove modifikacije u poželjnom smjeru, onom koji bi dovodio do efekata od značaja za mentalno zdravlje.

Za interesovanje istraživača u oblasti mentalnog zdravlja izbor lokusa kontrole kao varijable od značaja bila je upravo njegova utemeljenost u teoriji učenja (preciznije, teoriji socijalnog učenja). Naime, kao što je opštepoznato, prema principima učenja modifikacija ponašanja (a imajući u vidu kognitivni aspekt lokusa kontrole nije nemoguće govoriti ni o svijesti o osjećanjima ili zadovoljstvu) postiže se modifikovanjem uslova koji do tog ponašanja dovode. U ovom slučaju uslov je, između ostalog, percepcija vrijednosti potkrepljenja kao i percepcija mogućnosti da se do potkrepljenja dođe.

Prema dostupnim podacima, u naučnim krugovima ne postoji konsenzus o boljoj prediktivnoj vrijednosti unutrašnjeg lokusa kontrole za mentalno zdravlje u odnosu na spoljašnji lokus kontrole. „Bi-lokalnost“ lokusa kontrole koju navodi April sa saradnicima (2012), imala bi najadekvatnije razvojno-psihološko opravdanje.

Kao i svaki psihološki koncept i lokus kontrole moguće je posmatrati kao zavisnu i kao nezavisnu varijablu. Postuliranje lokusa kontrole kao zavisne varijable karakteristično je za razvojno-psihološka istraživanja pri čemu se traga za porijeklom „internalnosti“ i „eksternalnosti“. Istraživanja u oblasti mentalnog zdravlja lokus kontrole postuliraju kao nezavisnu, odnosno moderator ili medijator varijablu te se, kako smo vidjeli, registruju njegovi efekti na indikatore mentalnog zdravlja.

⁴ Što je, kako smo vidjeli, bila i osnovna zamjerka samog Roteru u njegovom članku iz 1990. u kojem je napravio kritički osvrt na naročitu popularnost koju je koncept stekao.

Bazirajući se na podacima empirijskih istraživanja koja potvrđuju vezu između lokusa kontrole i indikatora mentalnog zdravlja, za psihološku praksu od značaja je mogućnost modifikovanja lokusa kontrole, naročito imajući u vidu Roterov stav da je njegova prediktorna vrijednost bolja ako ga tretiramo kao stanje. Čak i kada se ne referiraju eksplicitno na lokus kontrole, veliki broj individualnih psihoterapijskih tretmana uglavnom tretira sličnu latentnu pojavu kada je riječ o osjećaju kontrole značajnom za status mentalnog zdravlja, kao što su kognitivno-bihevioralna terapija ili racionalno-emotivno-bihevioralna terapija. Neka istraživanja pokazuju da je jači unutrašnji lokus kontrole bolji prediktor terapijskih ishoda u tretmanu posttraumatskog stresnog poremećaja (Böttche i sar., 2016). Jedan sistematski pregled 35 studija objavljivanih u posljednjih 25 godina nije pokazao konzistentne podatke o lokusu kontrole kao značajnom prediktoru uspješnosti terapijskog ishoda kada se on posmatra kao faktor očekivanja (Delsignore, Schnyder, 2007). No, već je Roter naglašavao da lokus kontrole dozvoljava tek nizak stepen predikcije za ukupno ponašanje s obzirom na to da se generalizacija očekivanja potkrepljenja odnosi samo na niz srodnih situacija (Rotter, 1975).

Na sličan način je moguće tretirati lokus kontrole kao „kontrolabilnu“ varijablu u primarnoj psihološkoj prevenciji: imajući u vidu njegove efekte na mentalno zdravlje, koji su utvrđeni u pomenutim empirijskim istraživanjima, radom na njegovoj modifikaciji indirektno bi se unapređivalo mentalno zdravlje. U školskom kontekstu, nakon identifikacije vulnerabilnih pojedinaca, moguće bi bilo organizovati individualno savjetovanje ili grupni, radioničarski rad kroz koji bi se modifikovao lokus kontrole u pravcu lične rezilijentnosti.

Nakon nekoliko decenija popularnosti, lokus kontrole nije u tolikoj mjeri u centru pažnje istraživača koliko je to bio u drugoj polovini 20. vijeka, djelimično „zasjenjen“ i velikim brojem novih, pozitivnopsiholoških konstrukata. No, imajući u vidu snažnu teorijsku zasnovanost ovog konstrukta, ovdje je napravljen osvrt na njegovu istoriju i istraživanja u oblasti mentalnog zdravlja, kao i podsjećanje na moguću aktuelnu pragmatičnu vrijednost.

LITERATURA

- April, K. A., Dharani, B., Peters, K. (2012). Impact of Locus of Control Expectancy on Level of Well-Being. *Review of European Studies*, Vol. 4, No. 2, 124–137.
- Asberg, K., Renk, K. (2014). Perceived Stress, External Locus of Control, and Social Support as Predictors of Psychological Adjustment Among Female Inmates With or Without a History of Sexual Abuse. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Vol. 58(1), 59–84.
- Benson, E., Steele, R. G. (2006). Locus of Control. U: Salkind, N. J. (Ed.), *Encyclopedia of Human Development*, Vol. 2 (794–796). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Böttche, M., Kuwert, P., Pitrzak, R. H., Knaevelsrud, C. (2016). Predictors of outcome an Internet-based cognitive-behavioural therapy for post-traumatic stress disorder in older adults. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 89, 82–96.
- Cauce, A. M., Hannan, K., Sargeant, M. (1992). Life stress, social support, and locus of control during early adolescence: Interactive effects. *American Journal of Community Psychology*, Volume 20, Issue 6, 787–798.
- Delsignore, A., Schnyder, U. (2007). Controle expetancies as predictors of psychotherapy outcome: A systematic review. *British Journal of Clinical Psychology*, 46, 467–483.
- Frenkel, E., Kugelmass, S., Nathan, M., Ingraham, L. J. (1995). Locus of Control and Mental Health in Adolescence and Adulthood. *Schizophrenia Bulletin*, Vol. 21, NO. 2, 219–226.
- Kliwer, W., Sandler, I. N. (1992). Locus of Control and Self-Esteem as Moderators of Stressor-Symptom Relations in Children and Adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 20, No. 4, 393–413.
- Klonowicz, T. (2001). Disconnected People: Reactivity and Locus of Control as Determinants of Subjective Well-Being. *European Journal of Personality*, 15, 29–47.
- Langdon, P. E., Talbot, T. J. (2006). Locus of control and sex offenders with an intellectual disability. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 50(4), 391–401.
- Levenson, H. (1973). Multidimensional locus of control in psychiatric patients. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 41(3), 397–404.
- Marković, J., Srdanović-Maraš, J., Šobot, V., Ivanović-Kovačević, S., Martinić-Mitrović, S. (2011). Neke psihološke karakteristike kao protek-

- ativni, odnosno rizični faktori za pojavu poremećaja ponašanja. *Psihologija*, Vol. 44 (2), 167–185.
- Miltenberger, R. G. (2008). Behavior Modification. U: Hersen, M., Gross, A. M. (Ed.). *Handbook of Clinical Psychology: Children and Adolescents*, Vol. 2 (626–652). Hoboken, New Jersey: JohnWiley & Sons, Inc.
- Popova, S. (2012). Locus of Control – Predictor of Health and Subjective Well-being. *European Medical, Health and Pharmaceuticaj Journal*, Vol. 4, 47–52.
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs* 80, 1, Whole No 609.
- Rotter, J. B. (1975). Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 43(1), 56–67.
- Rotter, J. B. (1990). Internal versus External Control of Reinforcement: A Case History of a Variable. *American Psychologist*, 45, 4, 489–493.
- Peterson, C., & Stunkard, A. J. (1992). Cognates of personal control: Locus of control, self-efficacy, and explanatory style. *Applied and Preventive Psychology*, 1(2), 111–117.
- Shubina, I. (2017). Locus of control, feeling of happiness and self-esteem: interrelation analysis. *International Journal of Scientific Research and Management*, Vol. 5 (11), 7563–7575.
- Thompson, S. C. (2002). The Role of Personal Control in Adaptive Functioning. U: Snyder, C. R., Lopez, S. J. (Ed.), *Handbook of Positive Psychology* (202–213). New York: Oxford University Press.

Irena Stanić

LOCUS OF CONTROL: RELATION TO MENTAL HEALTH

Summary

Locus of control is a construct that emerged within the framework of the social learning theory of Julian Rotter. Immediately after the construction of the measurement scale, a great interest of the researchers arose and was applied in numerous studies. In this paper, emphasis is placed on the locus of control as a psychological variable whose value has been empirically confirmed through numerous studies. Correlations of locus of control with mental health indicators have been confirmed, as well as its positive effects in this research area. A review of the locus of control in the field of psychotherapy was also made. The possibility of applying this construct in primary psychological prevention is indicated.

Key words: locus of control, mental health, primary prevention

Александар Лукић¹
 Радио Београд
 Београд

УДК 14 Kant, I
 DOI: 10.7251/RAD1920243L
 Оригинални научни рад

КАНТОВО УЧЕЊЕ О ЧОВЕКУ КАО БИЋУ ДВОСТРУКЕ ПРИРОДЕ

У овом раду истражујемо Кантово одређење човека у његовој практичној филозофији. Кант није био задовољан резултатима до којих спекулативан ум у погледу појмова каузалитета и слободе може да дође. Слобода је у спекулативном уму могла бити постављена само проблематички, за разлику од практичног ума где је могла бити доказана на аподиктички начин. Разматрајући у том контексту проблем моралитета, Кант је рационално поступање изразио познатом синтагмом каузалитет из слободе (*Kausalität aus Freiheit*). На том месту где се повезују каузалитет и слобода, ми видимо кључно место одређења човека као споја феноменалног и ноуменалног, тј. као бића које је у исто време подложно природним и моралним законима. У томе се састоји двострукост његове природе која означава специфичну разлику (*differentia specifica*) у односу на бића која нису умна.

Кључне речи: Кант, практични ум, умна бића, воља, слобода, каузалитет, максиме, прописи, закон

Појмови каузалитета и слободе заузимају важно место у Кантовој филозофији. У одређењу каузалности он се супротставља традиционалном, пре свега аристотеловском схватању четворострукости узрока, али је настојао да дође до оне позиције у којој се појам каузалитета не би заснивао ни на хјумовском принципу понављања искустава. Оправдање појма каузалитета захтевало је увођење и неких других појмова преко којих разум остварује везу са стварима *a priori*. Сваки наш суд у којем се изражава каузална веза $A \rightarrow B$, Кант одређује као синтетички, тј. као комбинацију опажаја са појмом *a priori*.

¹ aleks.lukic@mail.ru

Са друге стране, појам слободе видео је као непремостиву препреку за емпиристичке филозофе, али и као „кључ најузвишенијих практичних начела за критичке моралисте, који помоћу њега увиђају да нужно морају да поступају рационално“ (Кант, 1979, стр. 29). Отуда и двојачка природа метафизике, тј. метафизика природе и метафизика морала. Такође, према Кантовом мишљењу, из тога произлази и то да физика и етика морају имати свој емпиријски и рационални део. Оно што је емпиријско припадало би антропологији, док би рационални део био чиста филозофија морала.

Наша главна хипотеза у овом истраживању гласи да спој рационалности и слободе као *Kausalität aus Freiheit*, иако делује супротстављајуће, тј. као спајање неспојивог, представља супстанцијално место у Кантовом учењу у погледу човековог бића. Управо ту, у појму човека, сједињени су важни појмови феноменалног и ноуменалног, чиме је човечност одређена на хераклитовски начин јединства супротности. Човек се тако као умно биће успоставља као *феноменумен* чија је воља одређена и природним и умним законима, тј. законима природе и моралитета. С обзиром на то да се ово, према Кантовом виђењу, може представити једино умом, онда из тога произлази и то да је и свест о том споју једна чињеница ума, као синтетички став *a priori*.

На значај Кантових критичких увида око крајњег циља људског сазнања као потпуног опредељења човека, у новијој литератури о Канту код нас, посебно је указао С. Елаковић, наводећи да је то опредељење „његова потпуна конкретизација (*die ganze Bestimmung des Menschen*) [...] прави смисао и задатак нове постметафизичке метафизике, која као 'завршење свеукупне културе људског ума' врхуни са метафизиком природе и метафизиком обичаја“ (Elaković, 2015, стр. 12). Елаковић с правом увиђа да је главни задатак за остварење те крајње човекове сврхе, у ствари, одговор на питање *Шта моћу да знам*. Да би се тај задатак решио, главна улога припада појму времена као трансценденталној схеми чија је улога да споји опажаје и појмове, односно оно субјективно са оним објективним. Управо време, као чиста форма чулности, пише Елаковић, „те синтеза представа у уобразиљи, чије синтетичко јединство као основу суда осигурава тзв. трансцендентална аперцепција, односно самосвест, треба да приведе могућност проширујућих синтетичких судова *a priori*, као темељ нужних и општеважећих форми сазнања“ (Elaković, 2015, стр. 12).

У одсеку трансценденталне аналитике *Критике чистог ума*, каузалитет представља другу категорију релације – каузалитета и депенденције (узрок и последица). Заједно са другим категоријама, каузалитет је одређен трансценденталном дедукцијом коју Кант разликује од емпиријске дедукције која говори о начину на који се неки појам добија на основу искуства. Принцип трансценденталне дедукције, са друге стране,

подразумева да се појмови сазнају као услови *a priori* могућности искуства и зато су ови појмови нужни. Узимајући као пример појам узрока, Кант у том смислу каже: „Појам узрока значи једну нарочиту врсту синтезе, пошто се она оснива на томе што се после једног А ставља једно сасвим различито Б по једном правилу *a priori*, то јест нужно.“ (2003, стр. 105). Ова синтеза не може бити изведена из искуства зато што нам искуство говори највише то да нешто обично бива, али не и нужно.

Ипак, ниједна категорија као чисти појам разума, па тиме ни каузалитет, не може непосредно да се примењује на опажаје, па нико неће рећи, пише Кант: „... ова категорија, на пример каузалитет, може и чулима да се опази и налази се у појави“ (2003, стр. 127). Да би оправдао примену чистих појмова разума на појаве, Кант каже да је потребно „нешто треће“ које би било слично, са једне стране са категоријом, а са друге, са појавом. На тај начин дошао је до појма трансценденталне схеме као интелектуално-чулног ентитета. Схема представља „формални и чисти“ услов на основу којег је разум усмерен у свом поступању и представља производ уобразиље чији је циљ „само јединство у одредби чулности“ (Кант, 2003, стр. 128). Схема није исто што и слика. Тако, нпр., појму троугла не може одговарати ниједна његова слика због недостижности општости појма, док схема троугла, како наводи Кант: „може да постоји само и једино у мислима и значи једно правило за синтезу уобразиље у погледу чистих облика у простору“ (2003, стр. 128). Слика је производ емпиријске, а схема трансцендентални производ чисте уобразиље *a priori*, која је истовремено услов постојања оне прве. Схема каузалитета неке ствари одређена је код Канта као оно што је реално, а после чега увек настаје нешто друго, као сукцесија разноврсности која подлеже неком правилу.

Категоријама релације одговарају принципи аналогичности искуства чији је основни став заснован на синтетичком јединству појава према њиховом односу у времену. Категорија каузалитета припада другој аналогичности која тврди да се све промене дешавају по закону спајања узрока и последице. Објашњење ове аналогичности засновано је на усклађивању иреверзибилности каузалног низа са неповратношћу времена. Каузалитет припада следовању као једном од три модуса времена, поред трајања и једновремености. Кант је овде покушао да докаже да је каузалитет услов искуства и да се из њега не може извести.²

² У *Критици чистог ума* Кант пише: „Према томе само искуство, тј. емпиричко сазнање појава могуће је једино тако што ми следовање појава, те, дакле, сваку промену подвргавамо закону узрочности; стога, и саме појаве као предмети искуства могуће су само на основу тога истог закона.“ (2003, стр. 151).

Свако стање ствари у своме настајању садржи нешто од оног стања ствари које му претходи јер, како наводи Кант, оно стање којем не би претходило никакво друго стање не би се могло апрехендирати, као ни само празно време: „Свака апрехензија неког догађаја јесте, дакле, један опажај који долази за неким другим опажајем.“ (Кант, 2003, стр. 152). У том погледу, опажају се две ствари које долазе једна за другом што производи спајање два опажаја у времену. Ово спајање није емпиријски засновано „већ је овде производ једне синтетичне моћи уобразиље која одређује унутрашње чуло у погледу временског односа“ (Кант, 2003, стр. 152). Спајање као резултат имагинације може бити изведено тако што ће једно бити у времену пре другог и обрнуто. Следовање је на тај начин Кант субјективизовао, јер то *пре* или *после* односи се само на оно што *субјект* има, а није само стање ствари, тј. објективни однос остаје неодређен. Да би се дошло до одређења, потребно је однос та два стања (пре и после) одредити као нужан. Канту је за то потребан појам који у себи садржи нужност синтетичког јединства, као чист појам разума, а то је појам узрока и последице који „одређује последицу у времену као нешто што стварно за њим долази, а не као нешто што би само у уобразиљи могло претходити (или што се не би могло нигде опазити)“ (Кант, 2003, стр. 151)

Кореспондентно нашој тези, П. Гајер [P. Guyer] истиче значај дуализама у Кантовом разумевању човека када каже: „... Кант је инсистирао да је људска мисао неумољиво раздвојена основним дуализмом – дистинкцијом између чулности и разума, дистинкцијом између феномена и ноумена, или појаве и стварности, и изнад свега дистинкцијом између теоријског и практичног ума.“³ (Guyer, 2005, стр. 1). Он с правом упозорава да би таква дуалистичка позиција могла довести до неразумевања и неспоразума у погледу Кантовог учења. Могло би изгледати, сматра Гајер, да теоријски и практични ум чине две сасвим одвојене области људске мисли које никако не би могле да чине јединствен систем. Са једне стране, у сфери теоријског користимо чисте форме чулности и разума (простор и време; категорије) док се у сфери праксе позивамо на чисти практични ум како бисмо одредили шта истински слободна бића треба да чине у односу на себе и друге. Делује да је Кантов поглед на природу и слободу такав да, обе, поседујући сопствену аутономију, не могу чинити повезану целину. Решење проблема јединства, Гајер, али и

³ „... Kant insisted that human thought is inexorably riven by fundamental dualities – the distinction between sensibility and understanding, the distinction between phenomena and noumena, or appearance and reality, and above all the distinction between theoretical and practical reason.“ (Прев. аутор)

други истраживачи, виде у трећој Критици, у којој се показује да закони природе и закони слободе могу бити сједињени у човеку као моралном бићу у свету природе. То није без основа. Наиме, у овом делу Кант тврди постојање две различите врсте појмова – појмова природе и појмова слободе. С обзиром на то, филозофија се дели на филозофију природе и филозофију морала,⁴ тј. моћ сазнања има два подручја (појмова природе и појмова слободе). И једном и другом подручју филозофија, било теоријска, било практична, јесте *a priori* законодавна. Разум се односи на законодавство помоћу појмова природе, а ум на законодавство помоћу појмова слободе. Оба законодавства су међусобно усклађена и једно друго не могу урушавати.

Међутим, треба имати у виду да Кант у трећој Критици каже да је то решено већ у првој Критици: „Да се бар без противречности може замислити да у истој субјекту постоје заједно оба законодавства и обе моћи које су за њих потребне, то је доказала *Критика чистиога ума* тиме што је у примедбама противу те могућности открила дијалектички метод.“ (Кант, 2004, стр. 52). Кант, нешто даље, наводи да између појма природе и појма слободе као да постоји велика провалија која онемогућава прелаз из чулног у натчулно, тј. као да су то два потпуно одвојена света, где свет природе не може имати никакав утицај на свет слободе. Међутим, *пошребно* је, каже такође Кант, да свет слободе има неки утицај на природу, наиме „појам слободе треба да у чулноме свету оствари сврху која је постављена на основу његових закона“. Исто тако, „мора да постоји могућност да се природа такође замисли тако да се бар законитост њене форме подудара са могућношћу оних сврха које у њој треба остварити сходно законима слободе“ (Кант, 2004, стр. 52).

Дакле, потребитост или требање јесте довољан разлог траженог јединства и међусобне корелације природе и ума, а онда се може рећи да из те потребе произлази и воља која би то обезбеђивала. У том погледу, Кант сматра да ум има теоријске и практичне потребе, из чега произлази да има теоријску и практичну примену. Међутим, кључна разлика је у томе што теоријски ум доноси судове, али не делује, док практични ум расуђује и делује. Важност овог места из Кантовог списка из 1786. године, *Шта значи: оријентисаши се у мишљењу* (*Was heisst: sich im Denken orientieren*), односно онога „хоће“ (*urteilen wollen*) да доноси судове и онога „мора“ (*urteilen müssen*) да доноси судове и делује у складу са тим, посебно истиче С. Елаковић, сматрајући га мериторним за разумевање тога колико је за Канта битан тај прелаз из теоријске у практичну филозофију. Супротстављајући се традиционалном формалистичком и

⁴ Види: (Кант, 2004, стр. 49).

ригористичком тумачењу Кантовог учења о моралности, он храбро износи тезу да се тај прелаз одвија од апстрактног моралитета (*Moralität*) ка конкретној обичајности (*Sittlichkeit*). Ово је важно, зато што нам сугерише да је Кант увидео да практични ум не може да се ослони само на апстрактни моралитет, већ да су му потребни поузданији оријентир. Кант их, дакле, према Елаковићевом мишљењу, налази у обичајности: „Он овде аргументира на следећи начин: сви морални закони чистог практичног ума воде идеји највишег *добра*, које је оствариво у свету само уколико је оно могуће посредством слободе: [а то је – нап. С. Е.] *обичајности* (*Sittlichkeit*) [подв. С. Е.]” (Elaković, 2015, стр. 32). Ово наравно не значи одбацавање моралних идеала, већ само то да они морају бити „енергетизовани“ у реалности на терену обичајности, што према Елаковићевом тумачењу значи да „у конкретној слободној радњи личности као једног етоса, будући да управо у етосу као конкретној личности формализована морална норма и енергија њеног извршења падају у једно“ (Elaković, 2015, стр. 33).

Према Кантовом виђењу, нужност филозофије морала произлази из идеје дужности и моралног закона. Међутим, нужност закона, његова обавезност, не важи само за људе, већ за сва умна бића, тако да „заповест која гласи: не треба да лажеш, не важи, рецимо само за људе, а да се остала умна бића не би морала обазирати на њега, и да тако ствар стоји са свим правим моралним законима“ (Кант, 1981, стр. 18). Дакле, Кант на неки начин, не само универзализује, већ и апсолутизује моралитет на неком метанивоу умних бића. Принцип који је постављен може се представити класичним силогизмом

Сва умна бића су подложна моралном закону.
Човек је умно биће.

Човек подлеже моралном закону.

С. Керштајн (S. Kerstein) овако одређен највиши принцип назива *широком универзалном валидношћу* (*wide universal validity*). Универзална валидност подразумева у Керштајновом виђењу да би „врховни принцип морала имао екстремно широк опсег: онај који се протеже не само на све умне људе, већ и на сва друга умна бића која би могла да постоје – нпр. на бога, анђеле и интелигентне ванземаљце“⁵ (Kerstein, 2002, стр. 16). Из ове апсолутизације принципа моралности произлазе барем две

⁵ „The supreme principle of morality would have an extremely wide scope: one that extended not only to all rational human beings but to any other rational beings who might exist – for example, God, angels, and intelligent extraterrestrials.“ (Прев. аутор)

ствари. Прво, постоје и друга умна бића поред човека или би барем могло бити да постоје. Друго, морални закон, с обзиром на своју апсолутну нужност, није човеков закон. Последишно првом и другом – човек је само део бесконачне класе могућих умних бића за која важи морални закон. Зато Кант инсистира на томе да се основа моралитета не тражи у природи човека, већ само у појмовима чистог ума.

Кант сматра да једино добра воља може да се сматра добром без икаквог ограничења. Способност расуђивања, нпр., може бити добра и пожељна, али исто тако може бити окренута злу и тако постати безвређена без присуства добре воље. Уколико би, са друге стране, добра воља остала само то да је добра воља, и таква би заслуживала вредност и поштовање. Међутим, као што смо напоменули, Кант није мислио да је добра воља нешто пасивно. Она захтева енергетизацију, делотворност, сопствено отелотворење, тј. примену у обичајности свих средстава која су нам на располагању, а која су у хармонији са добром вољом.

А. Гулига пише да Канту може да се приговори формализам и релативизам зато што у одређеним условима нешто може да се покаже као добро, а у другим као зло.⁶ Међутим, Кант је, управо супротно томе, говорио о оријентирима као компасу који нас у разним животним ситуацијама води и усмерава ка добру. Тај компас, додуше, може некада да се поквари, да се оријентир загубе или не препознају добро, али то је краткотрајно и сваки човек је у стању да врло брзо увиди да ли његови поступци воде – ка добру или злу. Није потребан филозоф или неки „стручњак“ за морал да би најобичнијем разуму било очевидно да ли се креће ка добру или ка злу. Критеријуми добра су такви да их знамо као што знамо где је лево, а где је десно. Не знамо како, али знамо. Кант каже да у томе чак не можемо бити равнодушни: „Али он, [човек] није сасвим животиња да би био равнодушан према свему ономе што ум сам за себе каже и да би тај ум употребљавао само као оруђе за задовољење својих потреба као чулног бића.“ (Кант, 1979, стр. 82). Уколико би човеку ум служио само да задовољи оно за шта животињама служе нагони, онда му не би ни био потребан, јер би ум тада био, према Кантовим речима, „само посебан начин којим би се природа служила да човека опреми за исту сврху за коју је одредила животиње, не одређујући га за неку вишу сврху“ (Кант, 1979, стр. 82). У том случају би се поставило питање зашто је човек уопште издвојен у односу на не-умна бића. Одговор би тешко могао да оправда такву човекову егзистенцију.

Животиње као не-умна бића никада нису неморалне, односно не можемо их одредити као добре или зле. Човека који убије човека осу-

⁶ Види: (Гулига, 2005, стр. 143).

дићемо са моралне стране. Лава који убије антилопу или медведа који растргне човека који му се нађе у близини, за исту ствар нећемо осудити, јер немају слободу воље. Насупрот томе, говорићемо о природном току ствари или непажњи онога који се нашао у опасности и томе слично.

Свакодневно искуство унутар неког друштва по правилу је противстављено моралности и много чешће духовно деформише него што васпитава човека. Иако је реч о статусу појединца, морални поступак настаје као резултат унутрашњег императива који је често у раскораку са неморалном праксом друштвене стварности у којој живимо. Такво стање је можда утицало на Кантово уверење да практична моћ суђења треба да буде ослобођена чулног материјала и као таква да гради сопствене ослонце. На тај начин у практичној сфери се задобија конститутивна функција, односно решавају задаци образовања појмова и њихове реализације. Предмет практичног ума јесте највише добро, тј. остварење онога што је нужно за човекову слободу. А закон, према Кантовим речима, одређује вољу и само радња која је примерена њему као закону јесте сама по себи добра, а воља чије су максиме примерене моралном закону јесте *ајсолушно, у сваком погледу, добра и највиши је услов свакој добра* (Кант, 1979, стр. 83).

Истински извор моралности за Канта јесте појам дужности као нужности једне радње у односу на поштовање закона. Једино дужност, а не било какав други мотив, као што су нпр. љубав или наклоност према некоме или нечему, даје нашим поступцима морални карактер. Чисто осећање дужности да се нешто учини, нпр. да се помогне човеку у невољи, јесте критеријум моралности, управо зато што се тиме постиже тражена универзалност.

Морални закон као категорички императив у најпознатијој форми гласи: поступај тако да правило твоје воље може увек да постане начело свеопштег законодавства. Могло би се рећи да је то у суштини парадфраза старе изреке према којој човек треба да се понаша према другима онако како би хтео да се други понашају према њему. Другим речима, слобода се огледа у томе да можеш чинити шта год хоћеш, докле год не угрожаваш слободу другог. Твоја слобода ограничена је слободом другог.

Човек у свом делању може да се руководи различитим принципима, а да мисли да је добар. Другим речима, може се бити добар зато што то доноси неку корист, или зато што *треба* бити добар. Кант због тога сматра да је потребно разликовати императиве који имају за циљ постизање одређеног циља и оне који тиме нису условљени. Прве назива хипотетичким, а друге категоричким. Морални поступак представља последицу једино категоричког императива. Човек тада не тежи достизању било каквог циља, осим самог добра.

Са друге стране, циљеви хипотетичког императива су двојаки. У првом случају човек зна шта је за њега нужно и ради на томе како да своју намеру оствари. Овде се не ради о томе да ли је циљ моралан или није, већ само о томе шта треба радити у сврху остварења постављеног циља. Дакле, ради се о односу средство – циљ. Помоћи дављенику или некога отровати зарад неког сопственог циља су поступци који у том погледу имају исти статус. Равноправни су као циљеви на основу критеријума средство – циљ и могу се третирати као рационално деловање независно од моралности.

С обзиром на то да и хипотетички императиви могу допринети нечијој срећи, уколико би се убиством нпр. стекло неко богатство, Кант одлучно одбија могућност заснивања моралности на принципу среће. Такође, ако би свако тежио само својој срећи, било би немогуће пронаћи морални закон који би могао да се односи на све људе. Ствар не мења ни постављање свеопште среће као принципа, јер људи око тога никада не би могли да се договоре. Циљ се испоставља као неодредив, а средства би зависила од непостојаних мњења. Са друге стране, природа моралног закона је таква да се он мисли као објективно нужан, тј. да има моћ у односу на сваког ко има ум и вољу.

Оно што нас је у овом истраживању посебно занимало, и што смо настојали да разјаснимо, јесте Кантово разликовање каузалитета природе и каузалитета слободе. Закон каузалитета који ум прописује за природу није исти као онај који се прописује за слободу.⁷ Показали смо да је за Канта од суштинске важности то да ова два каузалитета не буду у конфликту. Није реч о порицању чињенице да човек као чулно-умно биће није подложен каузалитету и слободе и природе, већ пре о томе да један каузалитет не може да се редукује на други.

Очишћен од свега емпиријског, закон слободе чини основу филозофије морала која се само *примењује* на човека, из чега следи да антрополошки моменти познавања природе човека нису за њу релевантни. Њен циљ је да човеку помогне тако што ће да му предочи законе *a priori* ради њихове примене унутар људске воље „пошто је човек, као биће ког афицирају толике склоности, додуше способан за идеју практичнога чистог ума, али није кадар да у току свога живота ту идеју учини *in concreto* делотворном“ (Кант, 1981, стр. 18).

Човек дакле као умно биће енергетизује моралне норме у обичајности тако што дела, остварујући слободу, а за такво деловање потребан му је морални закон који у себи садржи услов употребе слободе који је лако доступан и најобичнијем разуму како би се у животу оријентисао.

⁷ Ова каузалитетна опозиција предмет је треће антиномије у *Критици чистог ума*.

Ум, са друге стране, није равнодушан према ономе што произлази из моралног деловања, јер из морала произлази једна сврха, а то је идеја највишег добра у свету. Могли бисмо на основу тога да закључимо да су проблеми човека као умног бића за Канта били од изузетне важности. Својим дуалистичким одређењем човека настојао је да га о-добри и учини заиста умним.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Ј. (2005). *Морал и наше време*. Београд: Службени гласник.
- Гулига, А. (2005). *Кант*. Москва: Молодая гвардия.
- Дивјак, С. и Миленковић, И. (2005). (прир.). *Модерно читање Канта*. Београд: Завод за уџбенике.
- Елаковић, С. (2015). *Кант наш савременик*. Београд: Завод за уџбенике.
- Кант, И. (1979). *Критика практичног ума*, Београд: БИГЗ.
- Кант, И. (1981). *Заснивање метафизике морала*, Београд: БИГЗ.
- Кант, И. (2003). *Критика чистог ума*, Београд: Дерета.
- Кант, И. (2004). *Критика моћи суђења*, Београд: Дерета.
- Касирер, Е. (2006). *Кант, животи и учење*, Београд: Хинаки.
- Guyer, P. (2005). *Kant's System of Nature and Freedom*, New York: Oxford University Press.
- Guyer, P. (2007). (ed.). *The Cambridge companion to Kant and modern philosophy*, New York: Oxford University Press.
- Kerstein, S. (2002). *Kant's Search for the Supreme Principle of Morality*, Cambridge: University Press.
- Veto, M. (1998). *De Kant a Schelling*, Grenoble: Jerome Millon.

Aleksandar Lukić

KANT'S CONCEPTION OF THE DUAL NATURE OF HUMAN BEINGS

Summary

In this paper We explore Kant's determination of human being within his practical philosophy. Kant expressed the rational treatment by the famous syntagm "causality of freedom" (*Kausalität aus Freiheit*). It is just in this notion that causality and freedom are intertwined. There we could see the crucial place of characterizing human beings as a mixture of the phenomenal and the noumenal, i.e. as beings who obey both natural and moral laws. This reveals their twofold nature that makes them different from non-rational beings.

We are trying to clarify Kant's distinction between the causality of nature and the causality of freedom. The law of causality that the reason prescribes for nature is not the same as that prescribed for freedom. It is essential for Kant that these two causalities are not in conflict. It is not a matter of denying the fact that a human being is not the subject of both causality of freedom and nature, but rather that one causality can not be reduced to another. Human being as a rational being, energizes moral norms by realizing freedom. For such action he needs a moral law that contains a condition of using freedom. It is easily accessible to most ordinary reason to orientate himself in life.

ПРИКАЗИ

МОНОГРАФИЈА О СРЕДЊОВЈЕКОВНОЈ ПРОШЛОСТИ ЈЕДНОГ МИКРОПРОСТОРА

(Радмило Пекић, *Билећке Рудине у средњем вијеку*,
Филозофски факултет у Приштини са привременим сједиштем
у Косовској Митровици – Удружење историчара Републике Српске
„Милорад Екмечић“, Косовска Митровица – Бања Лука 2018)

Недавно је, у издању Филозофског факултета у Приштини са привременим сједиштем у Косовској Митровици и Удружења историчара Републике Српске „Милорад Екмечић“, из штампе изашла студија монографског карактера *Билећке Рудине у средњем вијеку*, чији је аутор ванредни професор Филозофског факултета у Приштини са привременим сједиштем у Косовској Митровици, медијевиста Радмило Пекић. Књига је настала као резултат његовог вишегодишњег интересовања за прошлост родног мјеста, базираног на систематском проучавању архивске грађе, теренским истраживањима материјалних остатака и сачуваног народног предања.

У погледу структуре обимна и свестрана истраживања ваљано су тематски уобличена. Послије прецизно конципираног и врло садржајног *Увода* (стр. 5–14), у којем аутор даје критички осврт о стању сачуване изворне грађе и о степену научних достигнућа до којих је до сада дошла историографија, књига се дијели на четири обимом неједнака и тематски распоређена дијела са закључком, списковима скраћеница и коришћених извора и литературе, те регистром географских и личних имена, врло корисних у праћењу основног текста.

Поштујући уобичајени редослијед излагања у историјској науци, професор Пекић кроз поглавље *Најранији писани йомени, йоложај и йосџанак насеља* (стр. 15–50) најприје упознаје читаоца са историјско-географским приказом Билеће и њене ближе околине, указујући, с разлогом, на значај путних комуникација које су преко овог подручја одвајкада повезивале јадранску обалу са унутрашњошћу Балкана и без сумње утицале на привредни развој цијелог овог краја. На том простору је након досељавања Словена образована територијално-управна јединица, жупа Рудине, коју, по њеној централној области (*contrata de Bilechia*), дубровачки нотари XV вијека називају још и Рудине Билећке. Захваљујући систематском истраживању архивске грађе аутор доноси и бројне податке о насељеним мјестима чија се имена, с обзиром на прив-

редну повезаност овог краја са Републиком Св. Влаха, могу пронаћи у разним серијама Дубровачког архива. На темељу таквог истраживачког напора професор Пекић претреса и све непоуздане и нетачне тврдње које су се на основу народног предања, или, као што је то случај са првим писаним поменом Билеће, заблуде које су се нашле у једном дијелу стручне литературе. Слично је и са тврдњом да се на локалитету Торич, недалеко од данашње касарне у Билећи, налазио утврђени град Павловића, коју је, управо консултацијом савремене архивске грађе и теренских истраживања, аутор дефинитивно оповргнуо.

У другом поглављу књиге насловљеном *Политичке прилике у Билећким Рудинама* (51–67) аутор даје уопштени преглед политичких прилика са акцентом на све познате промјене политичке власти у проучаваном крају, од досељавања Словена па до пада под турску власт.

Трећи, уједно и најобимнији, дио књиге *Кашуни у Билећким Рудинама* (69–197) доноси обиље података о становништву и начину његовог привређивања. Врло прегледно и јасно аутор пружа информације о свим влашким катунима који су током средњег вијека егзистирали на овом подручју (Предојевићи, Малешевци, Кresoјевићи, Мириловићи, Приераци, Богдашићи, Мирушићи, Пилатовци). Посебно треба истаћи и ауторов научноистраживачки напор на пољу генеалогije и његово настојање да преко савремене архивске грађе утврди начин даљег разграђивања већ поменутих влашких родова. Иако је основна грана привређивања ових skupина било сточарство, близина Дубровника с једне, и интензиван трговачки промет путним комуникацијама *Via Drina* и *Via Jesera*, с друге стране, омогућавали су њихово ангажовање и у другим видовима привреде. Управо из ових влашких катуна потицали су и неки од најистакнутијих средњовјековних примућура или крамара, попут Херака Милошевића Малешевца који се овим послом бавио безмало 40 година. Њихови каравани углавном саобраћају на релацији Дубровник – Горње Подриње, Полимље, Гласинац и натраг, а понекад чак прелазе и много дуже трасе у правцу Ариља, Ваљева, Новог Пазара, Скопља и Софије. Поједини од њих били су укључени и у врло разгранату мрежу кредитне трговине, а било је и оних који су до евентуалне добити и профита настојали да дођу пљачком и отимачином и то не само трговачких артикала већ и људи које су након хватања углавном продавали у робље. Један дио становништва, без обзира на узраст, пол и физичку кондицију, напуштао је своја родна мјеста и трбухом за крухом одлазио у Дубровник у нади да ће тамо обезбиједити бољу егзистенцију. Презентовано је више уговора о ступању у службу код Дубровчана, а могуће је да је било и оних који су своју срећу, на дубровачким бродовима, потражили негдје другдје дуж Медитерана.

Идући логичним слиједом професор Пекић посебну пажњу посвећује и остацима материјалне и духовне културе. У поглављу под називом *Средњовјековни сјоменици, цркве и црквишта* (199–225) најприје упознаје читаоца са резултатима досадашњих истраживања, акцентујући надгробне споменике и различита тумачења њихове конфесионалне припадности. Његова истраживања показују да се стећци са овог подручја не могу довести ни у какву везу са богумилима, већ да су они, што потврђују сами натписи на њима али и документи из Дубровачког архива, припадали православном становништву.

Саставни дио књиге чини и *Закључак* на српском и енглеском језику (227–238), који ће засигурно дати задовољавајући одговор свима онима који због језичке баријере неће бити у могућности да у цијелости ишчитају ову монографију, затим спискови скраћеница и коришћених извора и литературе (239–259), те регистар географских и личних имена (261–292). Корисно је и то што је књига обogaћена са два картографска приказа, дванаест фотографија и једном генеалошком таблом у којој су прегледно представљени подаци изнијети у тексту.

Укратко, књига *Билећке Рудине у средњем вијеку* оставља утисак једног цјеловитог приказа средњовјековне прошлости билећког краја, који ће, сасвим сигурно, поред научне јавности наћи многе поклонице и међу, како је то сам аутор у уводном дијелу написао, дружељубивим Херцеговцима, који у слободно вријеме најчешће разговарају о шаљивим и честитим догађајима из прошлости, поријеклу породица, бунама, ратовима и о јуначким и људским врлинама.

Бојан Крунић

УЛОГА СТУДЕНТА У УНИВЕРЗИТЕТСКОЈ НАСТАВИ

(Бранка Ковачевић, *Студент у савременој настави*,
Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале,
Источно Сарајево, 2017, стр. 209)

У издању Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву 2017. године објављена је актуелна монографија *Студент у савременој настави*, чији је аутор проф. др Бранка Ковачевић. Књига је настала као резултат ауторкиних вишегодишњих истраживања у области дидактике.

Многобројна истраживања ваљано су тематски уобличена, што се може уочити у самој структури монографије коју чине следеће цјелине: предговор, увод, теоријске основе истраживања, методолошки концепт истраживања, резултати истраживања и дискусија, закључци, резиме, литература, индекс појмова, индекс имена, прилози и биљешка о аутору. Наведене цјелине су дате јасно и прецизно, и неке од њих садрже више подналова.

У *Предговору* ауторка наглашава да је књига „у функцији расвјетљавања проблема високошколске дидактике који се односе на теоријске поставке универзитетске наставе, дисеминацију иновација, иновативне моделе универзитетске наставе, као и поучавање и учење, комуникацију, емоције и мотивацију у универзитетској настави“. Професорка Ковачевић указује на то да ова монографија може бити намијењена универзитетским наставницима, као и студентима и свима онима који се баве проблематиком високошколског образовања. Такође, истиче и захвалност уваженим професорима др Милу Илићу, др Младену Вилотијевићу и др Вељку Банђуру који су својим рецензијама допринијели квалитету текста.

У *Уводном дијелу* ауторка констатује да је до радикалније реформе универзитета дошло услед научно-технолошких револуција и многобројних друштвених промјена на почетку двадесет првог вијека. У даљем дијелу текста наводи да многе европске земље предузимају реформске мјере како би оствариле циљеве Болоњске декларације, али и разлоге због којих поједини универзитетски професори оштро критикују болоњски процес.

Теоријске основе истраживања садрже неколико подналова у којима је представљен висок ниво теоријске утемељености.

У оквиру поднаслова *Старо и ново у универзитетској настави*, поред објашњења шта представљају савремена и класична универзитетска настава, табеларно је представљен и преглед њихових главних обиљежја: мисија, структура, теоријске основе наставе, ефикасност и улога актера наставе.

Дисеминација иновација у универзитетској настави, по мишљењу ауторке, представља процес оријентисан ка напуштању концепције поучавања, која доминира у традиционалној универзитетској настави, и увођењу нових облика организације и извођења наставе који су засновани на стратегијама учења и самоучења. У оквиру овог поднаслова наводе се обиљежја квалитетне савремене универзитетске наставе, као и фактори који утичу на образовање и усавршавање универзитетских наставника за дисеминацију иновација.

У одјелку *Иновативни модели вјежби у универзитетској настави* истиче се да они представљају виши ниво наставе који позитивно утиче на опште и стручно образовање студената. Ауторка објашњава иновативне моделе вјежби који се примјењују у универзитетској настави: експлоративно-откривалачка, проблемска, диференцирана, егземпларна, израда изведбених модела, стваралачка, рецепциона, партнерска, групна вјежба, дебата, слагалица, вртешка, вјежба симулације, игра улога, радионичка и респонсибилна вјежба. Такође, наводе се педагошко-дидактичко-методичке предности модела иновативне универзитетске наставе којих нема у традиционалној настави, али уједно и педагошко-дидактичке слабости које су у мањем интензитету изражене код иновативних модела универзитетске наставе.

Поучавање и учење у универзитетској настави слједећи је поднаслов у коме је наглашено да се поучавање у класичној универзитетској настави односи на пасивну улогу студента и наставниково једносмјерно преношење знања и информација путем предавања, док се савременим поучавањем, у коме је заступљена интеракција свих студената, настоје уклонити слабости традиционалног поучавања. Ефикасна универзитетска настава може се остварити на основу промјена које треба да чини усавршавање наставног кадра за промјене у наставно-научном процесу и посебно измијењена позиција студената која треба постепено да напушта стратегију поучавања и прелази на све учесталију стратегију учења и самоучења. Ауторка указује и на то шта подстиче студенте на активно или дубинско учење у настави, те издваја одреднице искуственог учења у универзитетској настави које доприносе развоју критичког мишљења.

Анализом поднаслова *Квалификациона комуникација у универзитетској настави и оптималан развој студената* професорка наводи бројне

факторе који утичу на квалитет комуникације међу које убраја умор и анксиозност, дефицит пажње, етикетирање, суђење и анализирање других и себе, омаловажавање личности студента, наређивање и критиковање, нападање, наметање свог мишљења, нејасно изражавање, претјерани критицизам у току наставног процеса, предрасуде и унапријед формиране претпоставке о теми разговора или о особама са којима се комуницира. Даје објашњење каква атмосфера у универзитетској настави је потребна да би се остварила квалитетна комуникација и шематски приказује модел линија подршке у универзитетској настави усмјереној ка студенту.

Емоције студената у универзитетској настави представљају цјелину у којој професорка Ковачевић истиче дефинисање емоција у најширем и ужем смислу ријечи, наглашавајући да се од наставника очекује да унесе више креативности и иновација у свој рад како би код студената пробудили што пријатнија осјећања. Потребно је да наставници што више подстичу студенте на рад, да прате емоционалне доживљаје студената приликом оцјењивања, покушају да спријече појаву негативних ситуација које изазивају негативне емоције и неповољно се одражавају на крајње исходе учења.

Анализирајући поднаслов *Мотивација студената у универзитетској настави*, ауторка долази до закључка да мотивација представља значајан фактор у образовању и напредовању студената, истиче значај потребе за самоактуелизацијом која се може схватити као потреба да се развију властите способности и оствари несметан развој личности студента. Према ријечима ауторке, „процес самоактуелизације зависи од личних односа између наставника и студената, квалитета интеракције и комуникације између наставника и студената, личних односа међу студентима, активности наставника којима се подстиче процес индивидуализације наставе“.

Подстицање мотивације студената у универзитетској настави представља следећу цјелину у којој професорка разматра средства подстицања и наводи њихову подјелу према структурним компонентама на: когнитивна, емоционална, социјална и радно-акциона. Шематски представља структуру и средства подстицања у сфери спољашње и унутрашње мотивације. Когнитивна средства унутрашње мотивације у универзитетској настави су: постигнуће, когнитивна иновација, когнитивна експлорација, когнитивна дисонанца; док у когнитивна средства спољашње мотивације спадају: оцјена, диплома, проблемске ситуације и питања која могу постављати наставници и студенти. Емоционална средства унутрашње мотивације су: флоу-дживљај, пријатност, хедонистички мотиви; емоционална средства спољашње мотивације: подршка,

хумор, сугестија, забава. Социјална средства унутрашње мотивације су: социјална промоција, припадање, одлучивање, моћ. Социјална средства спољашње мотивације: изложба и студентски лист, приредбе или јавне манифестације, похвала. Радно-акциона средства унутрашње мотивације: игра, компетенција, самодетерминација. Радно-акциона средства спољашње мотивације: екскурзија, плакета, пехар и диплома, награда. Наглашава да је тешко остварити успјех у универзитетској настави без употребе средстава подстицања, због чега их је потребно комплексно истраживати и сагледати факторе који утичу на њихово дјеловање.

Континuirано праћење рада студената у универзитетској настави, по мишљењу ауторке, подразумева праћење начина на који студенти раде, како реализују утврђени програм вјежби, програм акционих истраживања, начин како су унаприједили семинарске радове, реализовали огледе. Анализом овог поднасловa указује се на разлоге због којих је неопходно развијање модела континуираног праћења рада студента како би се остварила ефикасност наставе и успјех студента, навођењем свега онога што омогућава примјена таквог праћења. Табеларно су представљени неки од примјера праћења и оцјењивања активности студената на предавањима и вјежбама.

Анализирајући поднаслов *Резултати научних истраживања и истраживања*, уочавамо да је ауторка представила резултате новијих истраживања и истраживања проблематике универзитетске наставе. Концизно наводи резултате истраживања већег броја аутора, што представља значајан извор информација за реализацију истраживања којим се бави у овој монографији.

Своје прегледно, темељно и јасно излагање, професорка наставља у *Методолошком дијелу* у коме је указала на проблем, предмет, циљ, задатке, хипотезе, значај истраживања, методе, технике и инструменте истраживања. Разлике између студената у погледу њихове улоге, активизације и комуникације у универзитетској настави сагледане су концизном и јасном квалитативном и квантитативном анализом података. Импликације добијених резултата истраживања представљене су у закључцима. Ово истраживање има научни, друштвени и апликативни значај.

У остваривању постављеног општег циља и специфичних истраживачких задатака коришћене су метода теоријске анализе и емпиријско-неекспериментална метода или сервеј метода, примјеном техника анализе садржаја, анкетирања и скалирања. Инструменти примијењени у овом истраживању су: упитник за испитивање мисаоне активности студената, упитник за испитивање емоционалних реакција студената, скала за испитивање мотивације за учење код студената и упитник за испитивање квалитета комуникације у универзитетској настави. Истра-

живање је спроведено на 320 студената Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву.

У обради и анализи података коришћени су следећи статистички поступци: Колмогоров-Смирнов тест, Кронбах алфа коефицијент, факторска анализа, каноничка дискриминативна анализа, израчунавање варијансе, коефицијент корелације и израчунавање мултипле регресионе анализе.

Захваљујући завидном истраживачком напору ауторке, посебан дио књиге чине *Резултати истраживања и дискусија* у коме су представљени резултати емпиријско-неексперименталног истраживања улоге студента у универзитетској настави са аспекта мисаоне активности, емоционалних реакција, мотивације за учење и квалитета комуникације. Професорка је анализирала неке проблеме везане за суптилне и недовољно истражене феномене улоге студента у универзитетској настави. Евидентно је да постоје различите могућности примјене добијених резултата истраживања у савременој универзитетској настави. Статистичком обрадом прикупљених података и њиховом анализом ауторка је веома прегледно изложила резултате уз одговарајуће табеле и графиконе, што омогућава јасан увид у остваривање постављеног циља и задатака истраживања.

Закључци представљају цјелину у којој ауторка даје кратак осврт на сам приступ истраживању, те јасно и прегледно даје увид у добијене резултате, дајући краће закључке у вези са сваким од њих. Укратко износи специфичности истраживане теме наглашавајући да се „главни задатак универзитетске наставе односи на објективан критички приступ прошлости, прилагођавање духу, потребама и кретањима времена у коме живимо и јасну визију будућности“.

У *Резимеу*, написаном на српском, енглеском, њемачком и руском језику, укратко је приказана теоријска основа, предмет, циљ, методологија и резултати истраживања изложеног на претходним странама монографије.

Опсежни попис *Литературе* нуди драгоцене информације свим читаоцима и будућим истраживачима, којима се на тај начин отвара пут за нова истраживања.

Након наведених цјелина дати су *Индекс појмова*, *Индекс имена*, *Прилози* који обухватају *Инструментне истраживања* и *Вјежбе за студенте* које представљају резултат ауторкиног вишегодишњег рада са студентима и које су верификоване у наставној пракси.

Из свега наведеног може се увидјети да монографија *Студенти у савременој настави* представља изузетно вриједан допринос педагошкој науци, који ће, сасвим сигурно, заузимати видно мјесто у библиотекама,

дуго ће трајати и помно се ишчитавати, јер је проблематика улоге студента у универзитетској настави била и биће предмет бројних истраживања. Због актуелности теме којом се ауторка бави, може се закључити да ова изузетна студија није намијењена само педагошким стручњацима и студентима који се образују за таква занимања, већ и свим заинтересованим за проблематику универзитетске наставе. Ауторка је својим вишегодишњим научним и образовним радом допринијела високој научностручној вриједности монографије.

Весна Цвјетиновић

УПУТСТВА ЗА АУТОРЕ

ФОРМАТ

Радове слати у електронском облику у програму *Microsoft Office Word* (верзија 2000, 2003, 2007, 2010, 2013, 2016), у фонту *Times New Roman*. Величина фонта је 12, размак између редова 1,5 цм, а ширине свих маргина 2,5 цм. Текст равнати на обје маргине (Justified). Не треба дијелити ријечи на крају реда на слоге. Формат странице треба да буде А4 (210*297).

ОБИМ РАДА

Рад не треба да има више од 30 000 карактера, не укључујући литературу, односно 8 000 карактера када је ријеч о приказима, укључујући размаке.

ЈЕЗИК И ПИСМО

Језици на којима се шаљу радови јесу српски (ћирилично и латинично писмо) и неки од свјетских језика. Радови на страном језику који не задовољавају основне нормативе неће бити укључени у рецензентски поступак.

АНОНИМНОСТ

Рукописе оцјењују анонимни рецензенти.

СТРУКТУРА РАДА

• Наслов

Име и презиме аутора у чланцима штампају се изнад наслова уз лијеву маргину, а у приказима и прилозима испод текста уз десну маргину. Иза презимена аутора потребно је звјездицом означити фусноту у којој ће бити његова имејл адреса. Назив и сједиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена и презимена аутора. Наслов (и поднаслов) штампају се на лијевој маргини странице великим словима.

• **Апстракт** се састоји од 100 до 250 ријечи. Наслов рада и апстракт треба директно да упућују на садржај цијелог рада, без иједне додатне информације која би идентификовала аутора/ауторе. Апстракт се пише у једноструком прореду. Испод апстракта пишу се кључне ријечи.

• Текст треба организовати по схеми **IMRAD** (Introduction, Methods, Results and Discussion) када садржи резултате емпиријских истраживања. У складу с тим текст рада мора бити подијељен у поглавља. Сваки нови пасус треба започети увлачењем првог реда за 1 цм.

• **Цитати у тексту:** Свако позивање на монографију, чланак или статистички извор треба да се означи на одговарајућем мјесту у тексту, тако што ће се изнијети презиме аутора, година издавања и пагинација, све у заградама. Прво цитирање презимена аутора у раду треба да садржи у угластим заградама оригинално писање: „Вебер [Weber]“. Цитати се наводе оним писмом којим је написан рад. Уколико је издање које наводи-

мо писано латиничним писмом, у загради наводимо ауторово презиме латиницом (Stevanović, 1989, str. 45).

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у парентези није потребно наводити презиме аутора, нпр. Према Марфијевом истраживању (1974, стр. 207), први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI вијека. Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком сљедећем раду треба одвојити тачком са запетом, нпр. (Белић, 1958; Стевановић, 1968).

Ако постоји више од једне референце истог аутора и године, додајте слова (а, б, ...) уз годину издавања: „И даље потврђује ову тезу (Wuthnow, 1987а, р. 32) (Јовановић, 2003а, стр. 32).

Цитате дуже од три реда треба писати као посебан параграф на сљедећи начин (Format, Paragraph, Indents and Spacing, Left 1 cm, Right 1 cm, проред Single).

Уколико се користи страни извор или корпус потребно га је навести у фусноти. У главном тексту наводи се превод. Уколико аутор чланка користи сопствени превод, то ће први пут назначити у фусноти.

Од кључне је важности да се цитати и позиви на литературу у тексту и листа библиографских јединица на крају текста у потпуности слажу. Позиви на литературу и библиографске јединице наводе се у оригиналном писму, без превођења.

Табеле, трафикони и слике треба да буду означени одговарајућим бројем (редом), те да буду праћени насловом који их описује. Наслов табеле навести испред табеле, а наслов слика и графикана иза њих. Потребно је да слике буду у резолуцији од 300 dpi.

Слике и графикони морају бити јединствени објекти (без елемената програма Drawing). Математичке формуле уносити коришћењем Microsoft Equation Editor.

Додаци треба да буду означени *словима* редом (Додатак А, Додатак Б) и да буду праћени насловом који их описује. Ако постоји само један додатак, треба га назвати „Додатак“, без додатног слова.

- **Литература (References):** Литература се пише након текста, као посебна секција у складу са АПА стилем/APA Style. Поређајте све јединице азбучним/абecedним редом по презимену аутора. Код истог аутора, по години издавања (од најновије до најстарије).

- **Резиме на неком од свјетских језика:** Резиме се пише на крају текста послје Литературе, дужине до 1/10 чланка (од 2 000 до 3 000 карактера). Резиме се пише фонтом *Times New Roman*, вел. 12, проред *Single*. Уколико је рад на страном језику, резиме се пише на српском језику.

ПРИМЈЕРИ НАВОЂЕЊА

Рад у тексту 1 аутор

у тексту:

(Хамовић, 2016) односно (Хамовић, 2016, стр. 94)

у литератури

Хамовић, Д. (2016). Национално тло и модерност у књижевној мисли и пракси младобосанаца. *Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, књ. 64, св. 1, 93–103.

или

(Manouselis, 2008) односно (Manouselis, 2008, p. 55)

у литератури

Manouselis, N. (2008). Deploying and evaluating multiattribute product recommendation in e-markets. *International Journal of Management & Decision Making*, 9, 43–61.

Рад у часопису до 6

аутора у тексту

Прво цитирање: (Uxó, Paúl, & Febrero, 2011, p. 576)

Поновни цитати: (Uxó et al., 2011); на српском: умјесто „et al.“ писати „и др.“

у литератури

Uxó, J., Paúl, J., & Febrero, E. (2011). Current account imbalances in the monetary union and the great recession: Causes and policies. *Panoeconomicus*, 58(5), 571–592.

Рад у часопису 6 и више аутора

у тексту

(Cummings et al., 2010, p. 833)

у литератури

Cummings, E., Schermerhorn, A., Merrilees, C., Goeke-Morey, M., Shirlow, P., & Cairns, E. (2010). Political violence and child adjustment in Northern Ireland: Testing pathways in a social–ecological model including single-and two-parent families. *Developmental Psychology*, 46, 827–841.

Књига 1 аутор**у тексту**

(Кољевић, 2015, стр. 78); (Heschl, 2001, p. 33)

у литератури

Кољевић, С. (2015). *Између завичаја и туђине*. Нови Сад: Академска књига.

Heschl, A. (2001). *The intelligent genome: On the origin of the human mind by mutation and selection*. New York, NY: Springer-Verlag.

Књига која има приређивача**у тексту**

(Lenzenweger & Hooley, 2002)

у литератури

Lenzenweger, M. F., & Hooley, J. M. (Eds.). (2002). *Principles of experimental psychopathology: Essays in honor of Brendan A. Maher*. Washington, DC: American Psychological Association.

Рад или дио књиге која има приређивача

у тексту (Cvitković, 2007, str. 57)

у литератури

Cvitkovic, I. (2007). Katolicizam [Catholicism]. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.), *Sociološki rečnik [Dictionary of Sociology]* (226–227). Beograd: Zavod za udžbenike.

Одреднице у енциклопедији

у тексту (Lindgren, 2001)

у литератури

Lindgren, H. C. (2001). Stereotyping. In *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (Vol. 4, pp. 1617–1618). New York, NY: Wiley.

Рад у зборнику радова са научних конференција

у тексту (Rowling, 1993, p. 198) / (Павловић, 2016, стр. 73)

у литератури

Rowling, L. (1993, September). Schools and grief: How does Australia compare to the United States. In *Wandarna coowar: Hidden grief*. Paper presented at the Proceedings of the 8th National Conference of the National Association for Loss and Grief (Australia), Yeppoon, Queensland (196–201). Turramurra, NSW: National Association for Loss and Grief.

Павловић, Б. (2016). Поређење приједлога у кинеском и српском језику. У *Наука и евроинтеграције*, Зборник радова са научног скупа одржаног 21–23. маја 2015. (73–86). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Интернет извори

у тексту (Lodge, 2008)

у литератури

Lodge, D. (2008). Nice Work. *Guardian*. Retrieved from/Преузето са: <https://www.theguardian.com/books/2008/apr/20/fiction.david-lodge>.

Accessed on/Датум приступа: 18th October 2016/18. 10. 2016.

Тезе и дисертације

у тексту (Gibson, 2007)

у литератури

Gibson, L. S. (2007). *Considering critical thinking and History 12: One teacher's story* (Master's thesis). Retrieved from <https://circle.ubc.ca/>

Институција као аутор

у тексту

(Републички завод за статистику, 2011)

у литератури

Републички завод за статистику. *Месечни статистички билтен*. Бр. 11 (2011).

Закони

у тексту

(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3)

у литератури

Закон о основама система васпитања и образовања, Службени гласник РС. Бр. 62 (2004)

Усвојени документи**у тексту**

(Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, 1971)

у литератури

Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, (1970), ICJ Reports (1971) 12, at 14

Видјети: Publication Manual of the American Psychological Association, 6th Edition, 2009. или <https://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>

НАПОМЕНЕ

- Објављују се научни радови које су позитивно рецензирала два рецензента.
- Рад може имати највише два аутора.
- Аутору у једном броју може бити објављен један рад.
- Рукописи који нису припремљени у складу са Упутством не укључују се у рецензентски поступак.
- Рукопис који треба дорадити редакција просљеђује ауторима уз текст анонимне рецензије.
- Редакција ауторе благовремено обавјештава о пријему рада и исходу рецензентског поступка.
- Позитивне/негативне рецензије се не достављају ауторима.

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Јелена Максимовић, Јелена Османовић, <i>Присћуји акционим истраживањима и образовању за рефлексивну праксу у различитим фазама каријере наставника</i>	7
Jelena Maksimović, Jelena Osmanović, <i>Approaches to action research and education for reflective practice in various stages of teaching career</i>	
Златко Павловић, <i>Доживљај „шока“ и засћуиљеносћ анксиозносћ код ученика у сћууацијама учења у зависносћ ог родићелских захћјева и подрике</i>	28
Zlatko Pavlović, <i>“Flow“ experience and the presence of anxiety among students in learning situations, depending on the parents' request and support</i>	
Наташа Костић, <i>Сћав о равнойравносћ йолова у йослу ученика средње школе и сћугенатћа</i>	47
Nataša Kostić, <i>Attitude toward gender equality in the work of the secondary school students and students of faculty</i>	
Сњежана З. Станар, <i>Психолошки асћекти ойшћеї сћава йрема вриједносћ менаџментћа</i>	63
Snježana Z. Stanar, <i>Psychological aspects of the general body by the value of management</i>	
Бојан Ј. Ђорлука, <i>Конћроверзе о секуларизацији у савременом друшћву</i>	76
Bojan J. Ćorluka, <i>Controverse on sequlization in a modern society</i>	
Бојана Маринковић, Марија Зотовић Костић, <i>Разлика између младића и дјевојака у сћейену йосћийнуйе аућономије</i>	92
Bojana Marinković, Marija Zotović Kostić, <i>Differences between the young men and women in a degree of a autonomy</i>	
Далиборка Б. Шкипина, <i>Професионално образовање наставника разредне наставе на йедаћошким академјама у Босни и Херцећовини 70-их йогина 20. вијека</i>	105
Daliborka B. Škipina, <i>Professionelle ausbildung der grundsculehrer an den pädagogischen akademien in Bosnien und Herzegowina in den 70-er jahren des 20. jahrhunderts</i>	

Gorana Đukić, <i>Političke implikacije ekonomske krize iz 2008. godine na Bosnu i Hercegovinu kao malu državu</i>	123
Gorana Đukić, <i>Political implications of the economic crisis from 2008 on Bosnia and Herzegovina as a small state</i>	

Илија Трнинић, <i>Одговори на искушења глобализације као изворишта нове политишке идентитетске у Европи</i>	140
Ilija Trninić, <i>The response to the challenges of globalization as the sources of new identity policy in Europe</i>	

Данијела И. Милинковић, <i>Урођене идеје, идентитетске идеје лепоте и принципи моралности у схватањима Треће ерла од Шафтсберија</i>	156
Danijela I. Milinković, <i>Innate ideas, identity of the ideas of beauty and principles of morality in the Third Earl of Shaftesbury's perceptions</i>	

Биљана Ж. Балта, <i>Zoon politikon и zoon logon echon</i>	169
Biljana Ž. Balta, <i>Zoon politikon and Zoon logon echon</i>	

Milka Stojkić, Šuajb Dž. Solaković, <i>Konstrukcija skale za ispitivanje motiva neverstva и ljubavnim vezama</i>	180
Milka Stojkić, Šuajb Dž. Solaković, <i>Construction of scale for examining motives of infidelity in love relationships</i>	

Младен С. Милинковић, Данијела И. Милинковић, <i>Слободна лепота и значење ванпојмовног одређења лијепог</i>	202
Mladen S. Milinković, Danijela I. Milinković, <i>Free beauty and meaning of exceptional determination of beauty</i>	

Мишел Бувач, <i>Globalizacija – nastanak, definisanje, trendovi и различита shvatanja</i>	219
Mišel Buvač, <i>Globalization – the occurrence, definition, trends and different perceptions</i>	

Irena Stanić, <i>Lokus kontrole: relacije sa mentalnim zdravljem</i>	231
Irena Stanić, <i>Locus of control: relation to mental health</i>	

Александар Лукић, <i>Кантоово учење о човеку као бићу двоструке природе</i>	243
Aleksandar Lukić, <i>Kant's conception of the dual nature of human beings</i>	

ПРИКАЗИ

Бојан Крунић, <i>Монографија о средњовјековној прошлости једног микрокосмоса</i>	257
--	-----

Весна Цвјетиновић, <i>Улога студената у универзитетској настави</i>	260
УПУТСТВА ЗА АУТОРЕ	269

